

СЛАВЯНСКИ ДИАЛОЗИ

Списание за славянски езици, литератури и култури

година XX

книжка 32

*Издание
на Филологическия факултет
при Пловдивския университет
„Паусий Хилендарски“*

Пловдив, 2023

ПЛОВДИВСКО УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО

МЕЖДУНАРОДЕН РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

Марияна БИЙЕЛИЧ – Загребски университет, Хърватия

Мариола ВАЛЧАК-МИКОЛАЙЧАКОВА – Университет „Адам Мицкевич“, Познан, Полша

Ксавие ГАЛМИШ – Сорбона, Париж 4, Франция

Хана ГЛАДКОВА – Карлов университет, Прага, Чехия

Раймонд ДЕТРЕЗ – Гентски университет, Белгия

Людмил ДИМИТРОВ – Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

Богуслав ЖЕЛИНСКИ – Университет „Адам Мицкевич“, Познан, Полша

Благовест ЗЛАТАНОВ – Университетът в Хайделберг, Германия

Елена КРЕЙЧОВА – Масариков университет, Бърно, Чехия

Илияна КРЪПОВА – Венециански университет Ка'Фоскари, Италия

Борис НОРМАН – Беларуски държавен университет, Минск, Беларус

Михайло ПАНТИЧ – Белградски университет, Сърбия

Иван ПЕТРОВ – Университетът в Лодз, Полша

Галин ТИХАНОВ – Университет „Куин Мери“, Лондон, Великобритания

Сватава УРБАНОВА – Остравски университет, Чехия

Марцел ЧЕРНИ – Славянски институт, Прага, Чехия

Саша ШМУЛЯ – Университетът в Баня Лука, Босна и Херцеговина

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Жоржета ЧОЛАКОВА – главен редактор

Юлиана ЧАКЪРОВА – заместник главен редактор

Любка ЛИПЧЕВА-ПРАНДЖЕВА, Диана ИВАНОВА, Николай НЕЙЧЕВ,

Красимира ЧАКЪРОВА, Елена ГЕТОВА, Дияна НИКОЛОВА, Димитрина

ХАМЗЕ, Лилия ИВАНОВА, Борислав БОРИСОВ, Гергана ИВАНОВА

СТУДЕНТСКИ РЕДАКЦИОНЕН ЕКИП

Александра СТАНКОВА, Борислава КАСАВЪЛЧЕВА, Ана АТАНАСОВА

Технически сътрудници: Таня НЕЙЧЕВА, Даниел КАМЕНОВ

Коректори:

Гергана Иванова (бълг.), Даниел КАМЕНОВ (англ.), Таня Нейчева (рус.)

На корицата: Емил Стойчев (1935), *Музикална кутия*

© СЛАВЯНСКИ ДИАЛОЗИ

Филологически факултет

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

© Пловдивско университетско издателство, 2023

© Колектив, 2023

ISSN 1312-5346

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

Към читателите 7

БЪЛГАРИСТИКАТА ПО СВЕТА

Мариола Валчак-Миколайчакова, Патрик Боровяк (Познан).

Познанската българистика в навечерието на своята 35-годишнина 9

Мария Дудаш (Будапеща). 70 години българска филология
в университета „Лоранд Йотвьош“ в Будапеща 20

Елена Крейчова, Павел Крейчи (Бърно). Съвременната
езиковедска българистика в Масариковия университет в Бърно 28

ЕЗИКОЗНАНИЕ

Илияна Кръпова (Венеция). Посесивност и граматикализация
в конструкциите с външен притежател в българския език 37

Борис Норман (Минск). За някои вторични функции
на определителния член в българския език 53

Христина Марку (Комотини). Наблюдения върху градацията
на цветообозначенията в български и новогръцки език 70

ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ

Марцел Черни (Прага). Две чешко-български срещи със Симеон
Карел Махачек (1799 – 1846) – чешката версия на либретото на
операта *Елизена, волхарската княгиня* (1827) и едноактната
пиеса *Българин* (1846) 91

Марияна Бийелич (Загреб). Архетипни конфликти между мъже
в семейството в българската модерна проза 122

Якуб Микулецки (Прага). Ирене Долска, или Паметта
за сталинизма в България. Поглед върху литературното
творчество на една българска емигрантка в Италия 135

Хюсеин Мевсим (Анкара). Виктор (Пасков) и Кемал (Демирел):
и споменът ни по е свят, защото трябва да го разкажем 148

Анджелика Кошерадзка (Варшава). Литературни репрезентации
на мултикултурния Пловдив (*Далеч от Толедо*
на Анжел Вагенщайн и *Ангелски езици* на Димитър Динев)
Превод от полски: Димитрина Хамзе 173

Кристиан Фос (Берлин). Литературното поле на Георги Господинов,
или Защо българин спечели наградата „Букър“ през 2023 г.?
Превод от немски: Радослава Минкова 196

АВТОРИ, ПРЕВОДАЧИ 209

СТАНДАРТ ЗА ОФОРМЯНЕ НА ТЕКСТОВЕТЕ 217

СОДЕРЖАНИЕ

<i>К читателям</i>	7
БОЛГАРИСТИКА В МИРЕ	
Мариола Валчак-Миколайчакова, Патрик Боровяк (Познань). Познаньская болгаристика накануне своего 35-летия	9
Мария Дудаш (Будапешт). 70 лет болгарской филологии в университете им. Лоранда Этвёша в Будапеште	20
Елена Крейчова, Павел Крейчи (Брно). Современная языковедческая болгаристика в Масариковом университете в Брне	28
ЯЗЫКОЗНАНИЕ	
Илияна Крыпова (Венеция). Посессивность и грамматикализация в конструкциях с внешним посессором в болгарском языке	37
Борис Норман (Минск). О некоторых вторичных функциях определятельного артикля в болгарском языке	53
Христина Марку (Комотини). Наблюдения над градацией цветообозначений в болгарском и новогреческом языках	70
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ	
Марцел Черний (Прага). Две чешско-болгарские встречи с Симеоном Карелом Махачеком (1799 – 1846) – чешская версия либретто оперы <i>Елизена, княжна волхарская</i> (1827) и одноактная пьеса <i>Болгарин</i> (1846)	91
Марияна Бийелич (Загреб). Архетипические конфликты между мужчинами в семье в современной болгарской прозе	122
Якуб Микулецкий (Прага). Ирене Долска, или Память о сталинизме в Болгарии. Взгляд на литературное творчество одной болгарской эмигрантки в Италии	135
Хюсеин Мевсим (Анкара). Виктор (Пасков) и Кемаль (Демирель): наше воспоминание еще более святое, так как нам нужно его рассказать	148
Анджелика Косерадзка (Варшава). Литературные репрезентации мультикультурализма Пловдива на примере романов <i>Вдали от Тоledo</i> Анжела Вагенштайна и <i>Ангельские языки</i> Димитре Динева Перевод с польского Димитрины Хамзе	173
Кристиан Фосс (Берлин). Литературное поле Георгия Господинова, или Почему болгарин стал лауреатом Букеровской премии 2023 года? Перевод с немецкого Радославы Минковой	196
АВТОРЫ, ПЕРЕВОДЧИКИ	209
ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТОВ	217

C O N T E N T S

<i>To the Readers</i>	7
BULGARIAN STUDIES IN THE WORLD	
Mariola Walczak-Mikolajczakowa, Patryk Borowiak (Poznań). Poznań Bulgarian Studies on the Eve of its 35th Anniversary	9
Mária Dudás (Budapest). 70 Years of Bulgarian Philology at the Loránd Eötvös University in Budapest	20
Elena Krejčová, Pavel Krejčí (Brno). Contemporary Linguistic Bulgarian Studies at Masaryk University in Brno.....	28
LINGUISTICS	
Iliana Krapova (Venice). Possessiveness and Grammaticalization in Constructions with an External Possessor in the Bulgarian Language ..	37
Boris Norman (Minsk). About Some Secondary Functions of the Definite Article in Bulgarian.....	53
Christina Markou (Komotini). A Comparative Study of Gradation in Color Terms between Bulgarian and Modern Greek	70
LITERARY STUDIES	
Marcel Černý (Prague). Two Czech-Bulgarian Encounters with Simeon Karel Macháček (1799 – 1846): The Czech Version of the Libretto of the Opera <i>Elisena, Volgarian Princess</i> (1827) and the One-Act Play <i>The Bulgarian</i> (1846).....	91
Marijana Bijelić (Zagreb). Archetypical Conflicts between Male Family Members in Modern Bulgarian Prose	122
Jakub Mikulecký (Prague). Irene Dolska, or the Memory of Stalinism in Bulgaria. A Look at the Literary Work of a Bulgarian Émigré in Italy.....	135
Hüseyin Mevsim (Ankara). Viktor (Paskov) and Kemal (Demirel): Our Memory Is Sacred, Why We Need to Tell it.....	148
Angelika Kosieradzka (Warsaw). Literary Representations of the Multiculturalism of Plovdiv on the Example of the Novels <i>Far from Toledo</i> by Angel Wagenstein and <i>Angel's Tongues</i> by Dimitré Dinev Translation from Polish by Dimitrina Hamze	173
Christian Voss (Berlin). The Literary Field of Georgi Gospodinov, or Why Did a Bulgarian Win the 2023 Booker Prize? Translation from German by Radoslava Minkova	196
AUTHORS, TRANSLATORS	209
MANUSCRIPT PREPARATION GUIDELINES	217

**Тематичният брой на списание „Славянски диалози“
„Чуждестранна българистика“ е издаден с подкрепата на
Националната научна програма
„Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“,
финансирана от МОН.**

КЪМ ЧИТАТЕЛИТЕ

Уважаеми читатели,

Темата, която предлагаме на вашето внимание, е особено значима, но не защото засяга националната чувствителност на българските читатели. Вменената ни периферност в съвременния глобален свят твърде често поражда елементарното и първосигнално приемане за естествена и дори за закономерна маргинализацията на българския език, литература и култура. Ако приемем за основателна подобна позиция, ще трябва или самоунизително да замълчим, или да се поддадем на шумния и модерен напоследък радикален псевдопатриотизъм. Разбира се, презумпцията за неравностойност, масово шестваща из лесно манипулируемите масови нагласи, е обяснима с оглед както на пораженията, нанесени от несбъдналите се политически илюзии, така и на последствията от всемирното реструктуриране на цивилизационните ценности, което неминуемо се отразява върху политиката, управляваща академичните институции. Да, за съжаление, политиката управлява и образователната система, и научните центрове, налагайки консумативния прагматизъм и бизнес печалбата като приоритетни критерии за успешно академично развитие. От държавната политика, както и от политиката, провеждана от Европейския съюз, основно зависи как ще бъдат тълкувани понятия като мултикултурализъм и дали т. нар. „малки“ народи ще бъдат възприемани като екзотична атракция, или на чуждоезиковото обучение ще се гледа като на потенциал и за когнитивно личностно развитие, и за изграждане на един пътър и духовно по-богат свят. Хуманитаристиката не успя да се превърне в контрапункт на политическите и икономическите процеси в света, налагащи разделения и дори военни конфликти, и да зададе алтернативната посока на диалог и дебат върху потребността от динамична устойчивост на духовните ценности. Политическите и финансовите обстоятелства се оказаха по-силни и доведоха до закриване на десетки авторитетни славистични центрове, а през последните години в редица университети филологическото славистично образование беше сведено почти до нивото на езикови курсове.

Именно на този фон още по-релефно се открояват забележителните постижения на оцелялата въпреки сътресенията чуждестранна българистика, за което свидетелстват включените в броя научни статии. В рубриката „Българистиката по света“ са представени три европейски университета – „Адам Мицкевич“ в Познан, „Лоранд Йотвъош“ в Будапеца и Масариковият университет в Бърно, които въпреки трудностите, пред които е изправена световната славистика, успяват да оптимизират обучението по български език и литература и освен това заслужено да се гордеят с впечатляваща научна и учебно-приложна продукция.

Езиковедските и литературоведските изследвания, включени в настоящия тематичен брой, са достойна илюстрация на научната висота на българистиката в университетите във Венеция, Минск, Комотини, Прага, Загреб, Анкара, Берлин и Варшава. Преобладаващата част от публикуваните статии са ориентирани към проблематика, свързана със съвременния български книжовен език и с литературни явления от втората половина на XX и началото на настоящия

век, включително с най-новите постижения на българската литература, получили световно признание. От позицията на модерни лингвистични ракурси се преосмислят езиковото изразяване на посесивността (И. Кръпова) и вторичните функции на членната форма в българския език (Б. Норман), а съпоставителното изследване на Хр. Марку анализира сходствата и различията между българския и новогръцкия език при моделиране на цветовете характеристики. По аналогичен начин литературоведските статии преосмислят както явления, принадлежащи изцяло на българската литература, така и предлагат проучвания с компаративистичен характер (Х. Мевсим). В първата група преобладават статии, които разглеждат синхронната, но същевременно многообразна тематизация на дадено явление в творчеството на няколко български писатели (М. Биѝелич, Кр. Фос, А. Кошерадзка). На този фон се отличава моноперсоналният характер на статията на Я. Микелецки, който прави за първи път достойние на българския читател творчеството на неизвестна до този момент българска писателка емигрантка. Безспорен е приносният характер и на студията на М. Черни, който изследва рецептивния рефлекс на българската тема в непроучени досега чешки литературни свидетелства.

Всички автори имат дългогодишно устойчиво присъствие в европейската българистика, което гарантира стойността на техните проучвания. Благодарение на специализирания поглед „отвън“ се откроява естествената принадлежност на българския език и литература към общоевропейското културно пространство и стават още по-видими мостовете, които ни свързват и правят не само възможен, но и взаимно обогатяващ диалога на различията.

Жоржета Чолакова

ПОЗНАНСКАТА БЪЛГАРИСТИКА В НАВЕЧЕРИЕТО НА СВОЯТА 35-ГОДИШНИНА

Мариола Валчак-Миколайчакова, Патрик Боровяк
Познански университет „Адам Мицкевич“

Мариола Валчак-Миколайчакова, Патрик Боровяк. Познанская болгаристика накануне своего 35-летия

Авторы представляют осуществленные учеными Университета им. Адама Мицкевича в Познани исследования в области болгарской филологии, рассматривая их на более широком фоне истории познанской славистики. В статье рассматривается путь, приведший к созданию специальности «Болгарская филология» (что дает возможность также представить историю Факультета польской и классической филологии), дается представление о современном состоянии болгаристики и рассматриваются профили ученых, имеющих важный вклад в развитие болгаристики в Познани. В тексте подробно рассказывается о научных достижениях познанских болгаристов и их активном участии в популяризации своей научной области, и, наконец, представлены культурные инициативы, предпринятые в последние годы, и сотрудничество со школами региона.

Ключевые слова: болгаристика, история предмета, исследования, дидактика, достижения

Mariola Walczak-Mikołajczakowa, Patryk Borowiak. Poznań Bulgarian Studies on the Eve of its 35th Anniversary

The authors present studies in the field of Bulgarian philology at the University of Adam Mickiewicz in Poznań against a broader background of the history of Slavic studies in Poznań. They discuss the journey leading to the establishment of Bulgarian studies (which is an opportunity to present the history of the Faculty of Polish and Classical Philology) give a view of the current state of Bulgarian studies, and revisit the profiles of scientists important for the development of Bulgarian studies in Poznań. The text details the scientific achievements of Poznań Bulgarians and their active involvement in popularizing (their academic field, and finally, presents cultural initiatives undertaken in recent years and cooperation with schools in the region.

Key words: Bulgarian studies, history of the field of study, research, didactics, achievements

Университетът „Адам Мицкевич“ в Познан предлага изучаване на български език в Института по славянска филология (пол. Instytut Filologii Słowiańskiej), който е част от създадения през 1988 г. Факултет по полска

и класическа филология (пол. Wydział Filologii Polskiej i Klasycznej). Този факултет в сегашната си структура е относително нов, едва 35-годишен, но неговата история започва през 1919 г., когато е създаден Познанският университет (преименуван по-късно на Университет „Адам Мицкевич“ в Познан). Преди да разгледаме начина, по който функционира познанската българистика в наши дни, ще обърнем поглед към историята на звената, които са част от университета, носещ от 1955 г. името на Адам Мицкевич, и в които се провеждат славистични изследвания.

На 4 април 1919 г. е основан Философският факултет, който предлага множество специалности. Това е първият факултет в рамките на университета, в който започва да се извършва преподавателска дейност веднага след тържественото откриване на висшето учебно заведение. В неговата структура влизат полонистични литературоведски и езиковедски катедри, катедра по славянски филологии и катедри по класически филологии (старогръцки и латински език). На 10 септември 1939 г., веднага след избухването на Втората световна война, Познанският университет е затворен, но професорите (особено полонистите) не спират да работят по времето на окупацията, като преподават тайно. През април 1945 г., т.е. още преди официалното приключване на войната, занятията в университета в Познан са възстановени.

Факултетът, в който се провеждат занятия от областта на славянските езици и литератури, е реформиран многократно, а заедно с поредните реформи се променя и неговото наименование: от Философски факултет (Wydział Filozoficzny) – на Факултет по хуманитарни науки (Wydział Humanistyczny), а по-късно – на Филологически факултет (Wydział Filologiczny), от който през 1988 г. са създадени две отделни звена: Факултет по нови филологии (Wydział Neofilologii) и Факултет по полска и класическа филология (Wydział Filologii Polskiej i Klasycznej). В рамките на Факултета по хуманитарни науки, а по-късно на Филологическия факултет славистични изследвания в университета „Адам Мицкевич“ се извършват от преподавателите в Департамента по славянска филология (Zakład Filologii Słowiańskiej). За съжаление, в периода на Полската народна република славистиката е разбираана най-често като русистика, като евентуално се добавят лекторати по други езици. Не по-различно е положението в Познан – на базата на Департамента по славянска филология първо е създадена катедра, а след това – Институт по руска и славянска филология, където след време за студентите от специалността „Руска филология“ е организиран лекторат по български. Първият лектор по български език (от 1980 г.) е Вира Максимова (Малджиева), а от момента, когато тази позиция заема Иван Чобанов (починал неотдавна

професор от Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“), започва тясното сътрудничество между висшите учебни заведения в Познан и Пловдив. От 1986 г. в продължение на четири години лектор по български език в университета „Адам Мицкевич“ е Гинка Карабелова, на която поне двама от сегашните професори българисти дължат не само владението на езика, но също така и интереса към България, към богатството на нейната култура и история.

По време на престоя на Гинка Карабелова в Познан се извършва реструктуриране на университета. Съществуващият до този момент Филологически факултет е разделен на два отделни факултета: Факултет по нови филологии и Факултет по полска и класическа филология. По същото време Катедрата по славянска филология става самостоятелна, като оттогава под ръководството на проф. д.н.¹ Тадеуш Зданцевич се трансформира в отделно звено, функциониращо в рамките на Факултета по полска и класическа филология. Тогава познанската славистика се отделя от русистиката, като се съсредоточава върху южнославянските езици и бохемистиката. Отначало в Катедрата по славянска филология има малко българисти – освен лектора там работят и двама литературоведа (д-р Ханна Долата и д-р Богдан Крупски)², а също така и езиковедът д-р Марек Майевски, който от 1986 до 1988 година е лектор по полски език в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“³. Тогава на длъжността асистент стажант е назначена магистър Мариола Валчак (понастоящем проф. д.н. Мариола Валчак-Миколайчакова е ръководител на Катедрата по южнославянски езици, пол. Zakład Języków Południowosłowiańskich).

Професор Зданцевич ръководи катедрата от 1988 до 1996 г., а след това до 1999 година поради липса на кандидати за тази длъжност неин ръководител става тогавашният декан на факултета – проф. д.н. Богдан Валчак. От октомври 1999 г. ръководството на катедрата се поема от проф. д.н. Богуслав Желински. През 2008 г. – основно благодарение на усилията на проф. Б. Желински – катедрата е преобразувана в институт. През съ-

¹ Авторите на статията са запазили в текста названията на научните степени и звания според полската номенклатура, но за по-голяма яснота ги заменяме с българските съответствия. „Доктор на науките“ (д.н.) отговаря на полската степен „хабилитиран доктор“ (doktor habilitowany), която изисква преди това съответното академично лице вече да е получило първата научна степен „доктор“. Тъй като в Полша степента „хабилитиран доктор“ е условие за придобиване на званието „професор“, понякога в България я приравняват към званието „доцент“, но според нас не е правилно научна степен да се приравнява към научно звание. След реформата от 2018 г. научното звание „доцент“ в Полша вече не съществува. – Б. ред.

² И двамата вече са покойници. – Б. а.

³ Няколко години по-късно се отказва от работата си в университета „Адам Мицкевич“ и заминава за САЩ. – Б. а.

щата година звеното се пренася от Collegium Novum в красивата сграда Collegium Maius на улица „Александер Фредро“. Понастоящем Институтът по славянска филология на университета „Адам Мицкевич“ функционира в рамките на Факултета по полска и класическа филология. Наименованието на този факултет, съответстващо на неговата структура от 1988 г., не отразява разнообразието на извършваните там изследвания и на предлаганите специалности. В структурата на Факултета по полска и класическа филология влизат: Институтът по класическа филология, Институтът по полска филология, Институтът по славянска филология, Институтът по филмово изкуство, медии и аудио-визуални изкуства, Лабораторията по хуманитарни интердисциплинарни изследвания и Институтът по полски език и култура за чужденци. Съгласно с установената традиция славистиката във Факултета по полска и класическа филология се съсредоточава върху изследванията и преподаването на южнославянските езици и литератури, а също така и на чешкия език и литература.

През 1989 г. е открита специалността „Българска филология“, в която се записват първите 30 студенти. В началото приемът е на всеки две години (с редуване на прием за сръбска и хърватска филология, открита през 1992 г.), а понастоящем той се извършва ежегодно. Следващите лектори по български език в Университета „Адам Мицкевич“ са: Живко Иванов, Елка Минчева, Диана Иванова (два пъти), Събина Вълчанова, Илка Девлетян, Никола Топузов, Гинка Бакърджиева, Моника Динева, Кристина Чичикова, Петър Лянгузов, Маргарита Славова, Калина Захова, Адриана Ковачева, Мая Иванова, а по време на пандемията с онлайн занятия ни съдейства Радина Божилова от Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. В момента преподавател по български език е Крум Крумов, абсолвент на пловдивската полонистика, известен преводач на полска литература на български език, а също така преводач на поезията на Георги Господинов на полски език⁴.

През 2000 година е открита нова, допълнителна специалност – славистично-полонистична. В нейните рамки студентите изучават български, сръбски, хърватски или македонски език и едновременно с това полонистика, като придобиват педагогическа квалификация. В тази специалност, наричана разговорно „слав-пол“, от две години се приемат студенти и с профил полонистика с русистика. С времето тази формула за хибридни специалности се изчерпва, а филологическите специалности вече не са толкова привлекателни за младите хора. Затова следващата

⁴ Georgi Gospodinow. *Koniec minotaurów: wiersze wybrane*. Przekład i wybór Sewerina Płaczkowa, Krum Krumow. Łódź: Stowarzyszenie Pisarzy Polskich. Oddział Dom Literatury, 2018. – Б. а.

стъпка, предприета от ръководството на Института по славянска филология, е откриването на нова специалност – „Балканистика“. В познанската балканистика славистичните изследвания са съсредоточени главно върху проблеми от областта на културната антропология, етнолингвистиката, историята и религията, съчетани с познания за неславянските страни от балканския регион. В рамките на специалността „Балканистика“ освен един от южнославянските езици студентите изучават също така и неславянски език: албански, румънски или турски. Така предложената комбинация от езици, както и нефилологическите учебни дисциплини превърнаха в особено привлекателна тази уникална за полските университети специалност – тя се радва на голям интерес от страна на завършилите както среднообразователна, така и бакалавърска степен (последните записват магистърските програми на обучение). За академичната 2021/2022 година и за 2022/2023 двата езика, които се предлагат, са български и турски. Успешното развитие на специалността „Балканистика“ е видно и в засилената мотивация на студентите да пребивават в България със стипендия по линия на някоя програма, например „Еразъм“. Освен това студентите, изучаващи балканистика, заедно със студентите от другите наши специалности с желание участват в научно-туристическите пътувания, които Институтът по славянски филологии организира от много години.

Израз на желанието ни да направим по-привлекателно следването на славистика в университета „Адам Мицкевич“, е новооткритата магистърска програма „Геославистика“. Целта на тази специалност е да отговори на очакванията на всички слависти, които след дипломирането си в бакалавърска програма биха искали да усъвършенстват познанията си по избрания славянски език, а освен това да започнат да изучават и втори славянски език. Програмата на тази нова специалност е индивидуализирана – студентите избират ментор, а след това с негова помощ избират профил – западнославянски или южнославянски, и съвременни, съобразени с пазара на труда специализации: „Език. Превод. Публикационна дейност“ или „Медии. Култура. Дипломация“. В рамките на програмата са включени разнообразни предмети под формата на работилници или на базата на изготвянето на проекти⁵. Тази специалност е подходяща както за българистите, така и за изучаващите други славистични специалности.

Познанските българисти представляват различни славистични дисциплини, затова работят в няколко катедри и една лаборатория, функциониращи в Института по славянска филология. В Катедрата по южно-

⁵ Програмата на обучението може да бъде открита на интернет страницата на специалността: <<https://geoslawistyka.amu.edu.pl/>>. – Б. а.

славянски езици работят проф. ПУАМ⁶ д.н. Мариола Валчак-Миколайчакова (ръководител на катедрата) и д.н. Патрик Боровяк; в Катедрата по южнославянски литератури – проф. д.н. Галя Симеонова-Конах и проф. д.н. Войчех Южвяк. Катедрата по славянска културология се ръководи също от българистка – проф. д.н. Мажанна Кучинска, като там работи и проф. д.н. Наталия Длугош, а Лабораторията по джендър проучвания и транскulturни балканистични изследвания се представлява от д-р Адриана Ковачева. Като докторантка е зачислена магистър Йоланта Голя, която е абсолвентка на две специалности: хърватистика и българистика, а в своите изследвания в областта на ономастиката съчетава двете дисциплини. Всички, които се интересуват от профилите и научните постижения на познанските българисти, може да посетят интернет страницата на Института: www.slavic.amu.edu.pl. Тук ще посочим само имената на авторите и някои от заглавията на книгите, които показват постиженията на българистите от Института по славянска филология.

Езиковедската българистика се представлява от Мариола Валчак-Миколайчакова, Патрик Боровяк и Наталия Длугош.

Мариола Валчак-Миколайчакова е авторка на 13 книги от областта на езикознанието (историята на езика, историческата диалектология и лингвокултурологията). Най-важните от тях са: *Езикът на българската книжнина. Исторически очерк (Język piśmiennictwa bułgarskiego. Zarys dziejów, Poznań, 1998)*, *Словообразуване на агентивните названия на лица в полски, руски и български език (Słowotwórstwo agentywnych nazw osobowych w języku polskim, rosyjskim i bułgarskim, Gniezno, 2000)*, *Балканските ритми на живота, или за традицията, съхранена в езика (Bałkańskie rytmy życia, czyli o tradycji przechowanej w języku, Poznań, 2003)*; *Католическата книжнина в България. Езикът от втората половина на XVIII в. (Piśmiennictwo katolickie w Bułgarii. Język utworów II połowy XVIII wieku, Poznań, 2004)*, *Християнска България (Chrześcijańska Bułgaria, Poznań, 2007)*, *Българският Езоп (Bułgarski Ezop, 2009)*, *В единение с Бога и природата. За народната култура на Балканите (W jedności z Bogiem i Naturą. Rzecz o kulturze ludowej na Balkanach, Poznań, 2018)*, *Цветове в българския език и култура (Kolory w języku i kulturze bułgarskiej, Poznań, 2022)*.

През последните години проф. Валчак-Миколайчакова се занимава и с превод на българска художествена литература на полски език. До този момент е превела следните произведения: *Балада за Георг Хених* на Вик-

⁶ Аббревиатурата ПУАМ означава Познански университет „Адам Мицкевич“. Добавена е в случаите, когато академичното лице е удостоено със званието „професор“ на съответния университет.

тор Пасков (Wiktor Paskow, *Ballada o lutniku*, Poznań, 2020), *Остайница* на Рене Карабаш (Rene Karabasz, *Zanim dojrzeją granaty*, Poznań, 2023) и разказа на Антон Страшимиров *Рамаданбегови сараи* (Anton Straszimirow, *Pałac Ramadan-beja*), публикуван в антологията *Духове от нощта на Еньовден* (*Duchy Nocy Kupały*, Poznań, 2022, с. 457 – 492).

Патрик Боровяк е автор на три книги от областта на ономастиката: *Пловдив в имена. История и съвременност в топонимията* (*Płowdiw w nazwach. Historia i współczesność w toponimii zapisane*, Toruń – Poznań, 2011), *От София до Мелник. Имената на българските градове* (*Od Sofii do Melnika. Nazwy bułgarskich miast*, Poznań, 2014) и *Полските и българските фирмоними в комуникативно-визуална перспектива* (*Polskie i bułgarskie firmonimy w perspektywie komunikacyjno-wizualnej*, Poznań, 2021). Освен това е съавтор на интердисциплинарната монография *Дизайн на пакетчето със захар. За общуването с нещата* (*Design saszetki z cukrem. O komunikowaniu się z rzeczami*, Poznań, 2020), написана съвместно с Александер Миколайчак – литературовед, специалист по класическа филология и историк.

До този момент Наталия Длугош е публикувала три книги: *Словообразуване на полските и българските съществителни деминутиви* (*Słowotwórstwo polskich i bułgarskich deminutywów rzeczownikowych*, Poznań, 2009), *За лишените от собствена воля, или за новите полски и български безфиксални композити в медийния публицистичен дискурс (когнитивно-комуникативен подход)* (*O znakach ubez własnowolnionych, czyli o nowych polskich i bułgarskich compositach bezafikalnych w medialnym dyskursie publicystycznym (ujęcie kognitywno-komunikacyjne)*, Poznań, 2017) и в съавторство с Андреана Ефтимова *Постковиден синдром в езика. Полско-българската ситуация* (*Syndrom postkovidowy w języku. Polsko-bułgarskie studium przypadku*, Poznań, 2023).

Към постиженията на познанската българистика в областта на езикознанието следва да се причисли също така и книгата на Мачей Шимански *Българска соматична фразеология с компоненти, назоваващи лицето и неговите части, в съпоставка с полския и албанския език* (*Bułgarska frazeologia somatyczna z komponentami nazywającymi twarz i jej części na tle polskim i albańskim*, Poznań, 2015).

Литературоведската българистика в Познан е представявана от Галя Симеонова-Конах, Войчех Южвяк, Мажанна Кучинска и Адриана Ковачева.

Галя Симеонова-Конах е авторка на книгата *Поетът и лилията. Християнски идеи в творчеството на Николай Лилиев* (София, 1999), издадена също и на полски език (*Poeta i lilia. Idee chrześcijańskie w twórczości Nikołaja Liliewa*, Warszawa, 2001). Важна нейна публикация е

също така и обширната монография *Постмодернизъм. Българският случай* (София, 2011).

До този момент Войчех Южвяк е публикувал две монографии: *Полската книжнина на униатската мисия в България през втората половина на XIX век (Piśmiennictwo polskiej misji unickiej na terenie Bułgarii w drugiej połowie XIX wieku, Kraków, 2008)* и *Образът на началото и края на средновековната държава в българския исторически роман от 1874 до 1989 г. (Obraz początku i końca średniowiecznego państwa w bułgarskiej powieści historycznej z lat 1874 – 1989, Poznań, 2017)*.

Мажанна Кучинска е абсолютка на краковската българистика. Нейните изследвания са широкообхватни, тъй като са насочени към средновековната литература и култура на цялата Slavia Orthodoxa и към литературното и културното наследство на православие през периода на полско-литовската държава Жечпосполита. Сред публикациите на Мажанна Кучинска са следните монографии: *Южнославянска литургична поезия във фондовете на полските библиотеки (Południowosłowiańska poezja liturgiczna w zbiorach bibliotek polskich, Szczecin, 2003)*, *Руската хомилетика от XVII в. Еволюция на жанра – функционална специфика (Homiletyka ruska XVII wieku. Ewolucja gatunku – Specyfika funkcjonalna, Szczecin, 2004)* и *От Запад на Изток. Гражданите на Жечпосполита на олтараите на Руската църква (Z Zachodu na Wschód. Obywatele Rzeczypospolitej na ołtarzach Cerkwi rosyjskiej, Kraków, 2011)*.

Най-младата сред познанските българисти литературоведи – д-р Адриана Ковачева, има множество публикации, сред които са и двете ѝ монографии *(Не)забележимата преводачка. Еманципационни преводни практики на Дора Габе* (Велико Търново, 2017) и *По пътеките на преводачите. Полската поезия в България 1956 – 1989 (Ścieżkami tłumaczy. Poezje polska w Bułgarii w latach 1956 – 1989, Kraków, 2016)*.

Наред с това всеки от познанските българисти е извършвал научна редакция на поне две монографии или два сборника с публикации на автори, участвали в организирани от нашия институт конференции. Техният брой е твърде голям и затова ще споменем единствено сборника с научни статии под редакцията на Адриана Ковачева и Патрик Боровяк *Bułgarystyka – tradycje i przeszłość/Българистиката – традиции и бъдеще*, представящ българистичната конференция, организирана в Познан през 2019 година под патронажа на посланика на Република България. От 1988 до 2016 година, т.е. по времето, когато съвместно с Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ бяха организирани Полско-български колоквиуми, са издавани сборници, съдържащи докладите, изнесени на тези конференции. Последният такъв том – *Днес следвам*

стълките на учителите (*Śladem dziś stąpam Nauczycieli*) с ред. Мариола Валчак-Миколайчакова, е публикуван през 2017 година в памет на проф. Донка Петканова. От 2011 г. българистите от цял свят имат възможност да публикуват в нашето научно списание „Познански славистични студии“ (*Poznańskie Studia Slawistyczne*), което излиза два пъти в годината и се издава заедно с Познанското дружество на приятелите на науката. До този момент са публикувани 23 тематични броя. Неотдавна на интернет страницата на списанието⁷ беше обявена темата на предстоящия брой 26 – *Morze Czarne – pejzaż kulturowy, literacki i językowy* (*Черно море – културен, литературен и езиков пейзаж*).

От академичната 2022/2023 година в Катедрата по южнославянски езици постъпи магистър Йоланта Голя, която подготвя докторска дисертация върху българските и хърватските хрематоними. Работата ще разглежда трансонимизирани хидроними в сравнителен аспект, а благодарение на стипендии, осигурявани от програмите „Университет на бъдещето 2“ и „Инициатива за съвършенство – университет за изследователи“, докторантката ще има възможност да направи своите проучвания в България и Хърватия и да проведе консултации по темата.

Дейността на Института по славянска филология към университета „Адам Мицкевич“ не се ограничава само до научната работа – много усилия се полагат също така за популяризирането на специалността и за поощряване на завършилите средните училища да изберат славистика или балканистика. Във връзка с това през 2013 г. ръководството на Института по славянска филология сключи договор за сътрудничество с Пета общообразователна гимназия „Клаудина Потоцка“ в Познан. В рамките на договора учениците от паралелката с туристическо-икономически профил изучават български език, слушат лекции на университетски преподаватели българисти, участват във фестивали, конкурси и екскурзии, инициирани от Института. Всяка година един от класовете заминава на екскурзия, която се организира от познански слависти. По време на пътуванията учениците и участващите в експедицията студенти слушат лекции, вземат участие в работилници или срещи с представители на научни звена, с които имаме сътрудничество – например Българската академия на науките в София или Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Институтът си сътрудничи също така с други познански училища – например с Училището по спортно майсторство, Училището по комуникации, с едно основно училище, като организира срещи с техните ученици, посветени на славянските езици, литератури и култури. Всяка година около 1 март в сградата на Collegium Maius Научният кръжок на славистите и балканис-

⁷ <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/pss>

тите съвместно със Студентския съвет при Факултета по полска и класическа филология правят мартеници, раздават ги на преминаващите хора и завързват мартенички на специално дръвче. На този ден мартенички получават и учениците от училищата партньори. Също така често преподавателите и студентите от Института организират работилници за мартеници в гореспоменатите образователни институции.

Институтът по славянска филология от много години организира дни на националните култури, в това число Дни на българската култура. По време на тези събития наши гости са били Алек Попов, Негово Превъзходителство посланикът на Република България в Полша, организират се уроци по български народни танци и песни, кулинарни работилници, прожекции на български филми, многобройни изложби и лекции.

В традиция за Института се превърнаха организираните от няколко години научно-туристически пътувания из Балканите, по време на които, освен че имат възможността да проверят на практика езиковите си умения, да опознаят културата, изкуството (включително и кулинарното) и историята на посещаваните места, студентите имат шанса да присъстват на лекции и да участват в занятия, организирани от приемащите университети. По време на пътуванията до България показваме на студентите забележителности, които те изучават по време на своето обучение.

Важно събитие, популяризиращо културата на Балканския полуостров, е организираната през октомври 2019 г. от Института по славянска филология под егидата на Министерството на външните работи „Балканска среща в Познан“, което съпътстваше Срещата на високо равнище за Западните Балкани – международна инициатива за регионално сътрудничество с участието основно на представители на Западните Балкани, т.е. Албания, Босна и Херцеговина, Черна гора, Косово и Северна Македония, а също така на някои страни – членки на Европейския съюз: Австрия, България, Хърватия, Франция, Гърция, Германия, Полша, Словения, Великобритания и Италия. По време на „Балканската среща в Познан“ Атанас Камешев, иконописец от Пловдив, представи България и нейната култура – за широката публика той направи презентация на иконописните техники, а вече за значително по-тесен кръг организира работилница за рисуване с темперни бои върху дъска.

Важна инициатива на Института по славянска филология са провежданите вече няколко години два фестивала: „Познан славик фест“ (преди това известен като „Познански фестивал на славянската песен“) и „Балкан филм фест“. По време на тези събития по покана на Института гостуват известни личности от всички славянски страни, като особено внимание се отделя на Балканите и България. През последните години Научният кръг

жок на славистите и балканистите (от 2022 г. такова е наименованието на предишния Научен кръжок на славистите на Университета „Адам Мицкевич“), ръководен от Патрик Боровяк, си сътрудничи с Познанския алтернативен театър „MplusM“, в резултат на което към Института е създаден театър „Метатеза“ с участието на наши настоящи и дипломирани студенти. Репертоарът на театъра включва пиеси от Балканите, Източна и Централна Европа. През 2012 г. в сградата на Collegium Maius с голям успех беше представена пиесата *Индърграунд* от Христо Бойчев. Отзивите за спектакъла бяха много позитивни и представлението беше играно неколкостранно, включително и на 24 май 2015 г. в Люблин по време на Фестивала на различните култури благодарение на любезното съдействие на проф. Петър Сотиров от Университета „Мария Склодовска-Кюри“.

Тясно си сътрудничим също така с театър „Asz. Teatr“, по чиято идея през 2022 г. проф. Мариола Валчак-Миколайчакова създава сценария на пиесата *Сватбата на Борина в село Горно Юлино (Ożenek Boruny we wsi Gorno Julino)* по мотиви от романа *Селяни* на Владислав Реймонт, носител на Нобелова награда за литература. Нейното действие се развива в измислено българско село, чиито жители, опитвайки се да пресъздадат на сцена сватбата на героя от романа, представят много характерни елементи от българската народна култура. Премиерата на пиесата се състоя на 24 май 2022 г. (т.е. в Деня на българската просвета и култура и на славянската писменост) и привлече многобройна публика. Спектакълът продължава да се радва на огромен интерес от страна на зрителите, затова успешно е представян и до днес.

Накрая следва да се спомене, че благодарение на международните програми „Еразъм“, „Еразъм+“, SEEPUS или на стипендиите, отпускани от Бюрото за академично признаване и международен обмен, студентите от нашия институт всяка година реализират част от обучението си в университетите в София, Пловдив, Велико Търново и Шумен. В рамките на практиките много често те избират стажове в полските дипломатически мисии на територията на България, а също така в български институции и предприятия, например в Етнографския музей в Пловдив, Университетската библиотека във Велико Търново, телевизията в Шумен, в софийски преводачески или туристически агенции, които особено през летния сезон привличат нашите студенти с добре платени стажове или сезонна работа. От години си сътрудничим с надеждни фирми партньори.

Това амбициозно и професионално развитие на българистиката, а също така и културните събития, свързани с нейната дейност, ни позволява да вярваме, че въпреки спада на броя на студентите, характерен за всички хуманитарни специалности в цялата страна, познанският институт ще съхрани своя извоюван авторитет и ще се радва на нови постижения.

70 ГОДИНИ БЪЛГАРСКА ФИЛОЛОГИЯ В УНИВЕРСИТЕТА „ЛОРАНД ЙОТВЬОШ“ В БУДАПЕЩА

Мария Дудаш
Университет „Лоранд Йотвьош“, Будапеща

Мария Дудаш. 70 лет болгарской филологии в Университете им. Лоранда Этвёша в Будапеште

В 1947 году Венгрия и Болгария подписали культурное соглашение, заложившее основу для создания специальности «Болгарский язык и литература» на Факультете славянской филологии в Университете им. Лоранда Этвёша (ELTE) в Будапеште в 1951/1952 учебном году. В данном исследовании прослеживается история болгарской специализации с момента ее создания до наших дней. В нем представлены различные реформы высшего образования. Рассматриваются изменения в возможностях мобильности студентов. Представлены преподаватели болгарской специализации, болгарские лекторы, академическая деятельность, организация конференций и юбилейных мероприятий. Наконец, дается представление о научной деятельности болгарских преподавателей.

Ключевые слова: болгарская специализация, зарубежная болгаристика, высшее образование

Mária Dudás. 70 Years of Bulgarian Philology at the Loránd Eötvös University in Budapest

In 1947, Hungary and Bulgaria signed a cultural agreement, laying the foundation for establishing a Bulgarian language and literature major at the Department of Slavic Philology's at the Eötvös Loránd University (ELTE) in Budapest during the academic year 1951/1952. This study traces the history of the Bulgarian major from its inception up to the present day. It presents the various higher education reforms. It reviews the changes in mobility options for students. It introduces the teachers of the Bulgarian major, its Bulgarian lecturers, its academic, organization of conferences, and jubilee events. Finally, it provides an insight into the scientific endeavours of Bulgarian teachers.

Key words: Bulgarian major, foreign Bulgarian studies, higher education

В Университета „Лоранд Йотвьош“ (ЕЛТЕ) в Будапеща славистиката води началото си от 1849 г. През 1892 г. унгарският славист Оскар Ашбот въвежда лекционен курс по съвременен български език, но практическият български език като предмет още дълго време не влиза в учебната програма.

История на българистиката в ЕЛТЕ

Първите лектори пристигат от България през 30-те и 40-те години на миналия век. Това са Димо Боиклиев (1936 – 1942) и Петър Миятев (1942 – 1949), които водят часове главно по практически български език, като П. Миятев разширява учебната програма с лекции по история на българския език и по българска литература (Надпал 1987: 49).

През 1947 г. между Унгария и България се сключва културна спогодба, въз основа на която през учебната 1951/1952 г. се открива специалността „Български език и литература“ към Катедрата по славянска филология в Университета „Лоранд Йотвьош“ (ЕЛТЕ) в Будапеща. Близо 40 години по-късно – през учебната 1990/1991 година, и в Сегедския университет (тогава Университет „Атила Йожеф“) е обявен прием за българска филология (БФ). В настоящия текст обаче ще разгледаме само историята на българистиката в ЕЛТЕ.

По образец на другите филологически специалности в Университета през учебната 1951/1952 г. се създава четиригодишна учебна програма по българска филология. Единственият преподавател тогава е Тотка Маринова, лектор по български език и литература. В архива на Катедрата по славянска филология е запазена докладна записка до декана на Филологическия факултет, която свидетелства, че през първия семестър на учебната 1951/1952 г. в специалността „Българска филология“ е имало трима студенти (Катуш 2011: 24).

Тереза Надпал, абсолвент по българска филология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, се включва в работата на катедрата от учебната 1953/1954 г. Тя разработва учебния план за БФ по образеца на учебния план в СУ „Св. Климент Охридски“. По това време обучението на филолозите в ЕЛТЕ е осем семестъра (4 години), но по-късно се взема решение всички филологически специалности да преминат към петгодишен курс на обучение. Паралелно с БФ първите студенти изучават и една допълнителна и равностойна специалност (Надпал 1987: 50).

В архива на Катедрата по славянска филология намираме писмо от 6 юни 1962 г., в което тогавашният титуляр на катедрата предлага на декана приемът на студенти за българска, чешка и полска филология да бъде през две години, тъй като търсенето на тези специалисти не е голямо, а и липсват достатъчно преподавателски кадри.

В началото на 70-те години се прави реформа на учебните планове на филологическите специалности и те биват разделени на две категории – А и Б. Българската филология попада в Б категория, вследствие на което първи курс става подготвителен. Студентите, изучаващи две специалности от А категория, са имали право по собствено желание да се за-

пишат и в подготвителния курс на БФ. След успешно положени изпити по българистичните дисциплини с молба до декана на факултета студентите имали възможност да сменят едната изучавана специалност с БФ или БФ да бъде взета като трета специалност. На практика от онзи момент нататък БФ става „втора специалност“, но без да настъпва съществена промяна в учебните дисциплини (Надпал 1987: 50 – 51).

При следващата реформа, въведена от учебната 1984/1985 г., благодарение на усилията на ръководството на Катедрата по славянска филология БФ става отново първа (А) специалност с педагогически профил, в която студентите могат да се записват след успешно представяне на кандидатстудентски приеман изпит.

Педагогическата практика на студентите се организира в българо-унгарското средно училище „Христо Ботев“ в Будапеща. Преподавателският състав на училището е осигурен от учители, командировани от съответното българско министерство за четири години. Завършилите през 80-те години студенти успешно се реализират като културни дейци, журналисти, а някои от тях водят курсове по български език като чужд в Българския културен институт в Будапеща, където през 70-те и 80-те години е имало толкова много желаещи да учат български, че е трябвало да бъдат разпределяни в няколко групи (Катуш 2011: 25).

След поредна реформа през 90-те години студентите имат възможността да кандидатстват само за една специалност и да получат диплома само по нея. За БФ кандидатстването е било възможно и въз основа на показани знания по български език (за кандидати от българското училище или от българското малцинство в Унгария), но и без предварителни езикови умения. При това положение броят на часовете по практически български се повишава двойно, а различното ниво на владеене на езика затруднява работата на преподавателите по другите дисциплини (Катуш 2004: 307).

Реформата във факултета от учебната 2002/2003 г. отново задължава кандидат-студентите да записват по две равностойни специалности, което води до драстично намаляване на броя на студентите, записали българска филология. Показателен е фактът, че през посочената учебна година има само един студент по руска и българска филология.

Най-драстичната реформа, която Болонският процес налага във висшето образование в Европа, стартира през учебната 2006/2007 г. Въвеждат се образователните степени бакалавър, магистър и доктор, а на всеки един учебен предмет съответства определен брой кредити. За бакалавърско ниво приеман изпит няма, кандидатите се приемат въз основа на общ

успех от матурата и допълнителни точки за сертификат, удостоверяващ владееене на чужди езици.

Магистърската програма е 4-семестриална и за нея се кандидатства с приемен устен изпит. След успешно завършване на магистърското ниво студентите получават диплома за БФ.

В Института по славянска и балтийска филология се предлага и 3-годишна докторска програма по славянско езикознание или литература. От университетските преподаватели българисти докторат в областта на езикознанието са защитили Кристина Менхарт (2002) и Мария Дудаш (2007), а на литературознанието и фолклористиката – Ася Събева-Юричкай (2013).

През различните периоди от развитието на специалността на студентите се предлагат разнообразни възможности за специализация в България, като най-предпочитано от тях е участието в летните семинари на СУ „Св. Климент Охридски“ от 1966 г., а по-късно и във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. През първите години, за да участват в летния семинар, студентите са кандидатствали за стипендия пред съответната унгарска образователна институция, но днес стипендиите се осигуряват от Министерството на образованието и науката в България (Катуш 2011: 26).

От учебната 1970/1971 г. въз основа на Спогодбата и работния план между ЕЛТЕ и Софийския университет унгарските студенти не само от Будапеща, но и от Сегед се възползват от възможността за едносеместриална специализация в СУ, като стипендията е осигурявана от унгарска страна чрез посолството на Унгария в София. От 90-те години Спогодбата функционира все по-слабо и днес нейната роля за осигуряване на мобилност изпълнява програмата „Еразъм“. От 2007 г. насетне ЕЛТЕ сключва „Еразъм“ договори за студентска и преподавателска мобилност с университетите във Велико Търново, Шумен, София, Пловдив, Бърно, Краков и Благоевград. В тези университети на студентите българисти се осигурява едносеместриално обучение, а на преподавателите – краткосрочна мобилност (за една-две седмици) с цел преподаване или под формата на служебна командировка.

Възпитаници и постижения на българистиката

Първата преподавателка в специалността „Българска филология“ е Тереза Надпал (1926 – 2018) – преводач на министерско ниво, автор на учебници по български език. Нейни възпитаници са доц. д-р Ленке Чикхеи – известен преводач на българска художествена литература, и гл. ас. д-р Елвира Катуш (1950 – 2014). През 70-те и 80-те до началото на 90-те години е преподавал и известният преводач на българската литература д-р Петер Юхас.

Гл. ас. д-р Мария Дудаш, преподавателка от 2000 г., е била студентка на Елвира Катуш, а доц. д-р Кристина Менхарт, преподавателка от 2013 г., е била студентка на Т. Надпал, Л. Чикхеи, Е. Катуш и П. Юхас.

След като завършва българска филология в Софийския университет, д-р Юлиана М. Пандур (1931 – 2018) преподава най-напред в Дебреценския университет, а от 2003 г. води езиковедски дисциплини в ЕЛТЕ. Изследователските ѝ интереси са в областта на старобългарската литература. Ю. М. Пандур и Т. Надпал са наградени с почетната синя лента на СУ „Св. Климент Охридски“.

Лекторите по български език и литература винаги са оказвали важна подкрепа на българистиката извън България. С уважение към всички тях ще изредим имената им в хронологичен ред: Тотка Маринова (1951 – 1953), Георги Василев (1953 – 1955), Лило Ралев (1955 – 1962), Иван Попиванов (1962 – 1965), Цанко Младенов (1965 – 1971 и 1972 – 1973), Любен Бумбалов (1971 – 1972), Лидия Савова (1973 – 1976), Ваня Бояджиева (1976 – 1979), Александър Александров (1979 – 1983), Огнян Сапарев (1983 – 1988), Снежина Владимирова (1988 – 1992), Теодора Костова (1992 – 1996), Сава Сивриев (1996 – 2001), Иван Русков (2001 – 2005), Христо Трендафилов (2005 – 2010), Наталия Няголова (2010 – 2014) (Катуш 2011: 27), Камен Михайлов (2014 – 2018), Венета Янкова (2018 – 2023).

От завършилите българска и унгарска филология лектори или гост преподаватели по унгарски език и култура в български университети са били: Мария Ремени (СУ), Ленке Чикхеи (СУ, два мандата), Дьорд Сонди (СУ, два мандата), Елвира Катуш (два мандата: СУ и ВТУ). За директори на Унгарския културен институт в София са назначавани д-р Тошо Дончев (между 2010 и 2014 г.) и д-р Дьорд Сонди, а д-р Петър Кръстев – за директор на Унгарския културен институт в Братислава. Важна културно-обществена дейност развива д-р Елвира Катуш, която повече от 20 години участва в ръководството на гражданската организация на Унгаро-българското дружество за приятелство (Катуш 2011: 27).

Мнозина от завършилите българистика в Будапеща се посвещават на превода на българска художествена литература – многобройни са и техните имена, и преведените от тях произведения. Ще изтъкнем само антологията *Огледало на българската литература (A bolgár irodalom kistükre, 1969)*, която представя българската литература от началото до 40-те години на XX век. Изданието съдържа откъси от произведения, обяснителни бележки за литературните епохи, биографични данни за местените автори. Някои от преводачите, участващи в сборника, са завършили българска филология в ЕЛТЕ: Магда Секей, Роберт Якаб, Тошо Дончев, Ленке Чикхеи, Марта Йенч.

По повод на юбилейни години от основаването на специалността са организирани различни научни форуми. Сборникът *Българистиката в Будапеща (Bulgarisztika Budapest)*, съдържащ доклади от международната конференция, посветена на 35-годишнината на българската филология в ЕЛТЕ, е издаден през 1987 г. с помощта на Българския културен център в Будапеща. В сборника са публикувани и докладите на тогавашни преподаватели, на предишни лектори и на студенти.

По повод на 50-годишнината на българската филология в ЕЛТЕ също е организирана международна конференция в катедрата, а сборникът със заглавие *Език и идентитет (Nyelv és identitás)* е издаден през 2003 г. с подкрепата на Българското малцинствено самоуправление от XIV район в Будапеща. Съставител и редактор на сборника е Иван Русков, тогавашният лектор по български език в катедрата. В сборника участват със свои статии преподавателите българисти от Будапеща и Сегед, бивши лектори и изследователи на българското малцинство в Унгария (Катуш 2011: 28).

Докладите от международната конференция по случай 60 години от основаването на специалността „Българска филология“ в ЕЛТЕ се издават през 2015 г. със заглавие *Научни перспективи на съвременната българистика. Т. 1 – 2. (A mai bulgarisztika tudományos perspektívái 1 – 2.)*. Участниците в конференцията са толкова много, че сборникът излиза в два тома.

Българистите от университета в Будапеща заедно с Българския културен форум съвместно организират юбилейни конференции и кръгли маса. Под наслов „Култът на св. Наум Охридски в Унгария“ се провежда международна научна конференция и изложба през 2010 г. На конференцията учени от България, Унгария, Румъния, Македония и Германия изнасят общо 20 доклада, които анализират от изкуствоведска, религиозно-историческа, етнографска и културологична гледна точка въпроси, свързани с живота и дейността на св. Наум Охридски. През 2011 г. в чест на 1100 години от смъртта на св. Наум Охридски излезе сборникът с доклади *Религиозни и обществени връзки между Унгария и Балканите*, който заедно с материалите от конференцията представя и по-важните научни изследвания за св. Наум, писани в Унгария.

През 2016 г. беше проведена конференция, посветена на 100-годишнината от основаването на Българската православна църковна община в Унгария и на 24 май – Деня на българската просвета и култура и на славянската писменост. Докладите и материалите от конференцията са издадени в сборника *Унгария и източното християнство – култове, църкви и езикови паметници (Magyarország és a keleti kereszténység – kultuszok, templomok, nyelvelmékek)*. В конференцията участват езико-

веди, литературоведи, историци с проучвания върху взаимоотношенията между българи и унгарци, румънци, словаци, сърби, словенци.

Следващата съвместна научна конференция се организира през 2019 г. под наслов *Славянските ни културни наследства: език, фолклор, литература*. Широката тематична рамка на конференцията позволи на изследователите, занимаващи се със славяноговорещите националности в Унгария, да представят най-новите си научни наблюдения.

През 2021 г. Българският културен форум и Катедрата по славянска филология към ЕЛТЕ организират конференцията *Пресечни точки. Унгаро-славянски религиозни и културни връзки (Kereszteszödések. Magyar-szláv vallási és kulturális kapcsolatok)*. Докладите в сборника са групирани в три тематични блока: „Светци, битово християнство и фолклор“, „Литературни и културни връзки“ и „Езикови и религиозни връзки“.

В Катедрата по славянска филология през 2004 г. започва издаването на поредицата *Opera Slavica Budapestiensis* с три отделни профила, единият от които *Българистиката днес (A bulgarisztika ma, 2007)*. В рамките на поредицата са издадени учебни помагала по българска литература: *Bolgár irodalmi antológia – A kezdetektől 1878-ig (Антология на българската литература от началото до 1878 г.)* от 2009 г. и *Антология на българската литература 1878 – 1945 (Bolgár irodalmi antológia 1878 – 1945)* от 2010 г., които са съставени от редакционна колегия с участието на Мария Дудаш, Юлиана М. Пандур и Христо Трендафилов. В двуезичните антологии всяко литературно произведение е представено в оригинал и в превод на унгарски. В края на двата тома са поместени биографични бележки за включените автори. Към поредицата е публикувана и монографията на Кристина Менхарт *Светци, текстове, религиозни отношения (Szentek, szövegek, vallási kapcsolatok, 2021)*. Сборникът съдържа студии по сравнителна фолклористика през призмата на между-религиозните отношения и отражението им в пътеписите, паралелите и различията в народното, в битовото християнство, поверията и религиозните култове на православните българи и унгарците.

Сред езиковедските издания на поредицата е и монографията на Мария Дудаш *Съпоставка между унгарската и българската езикова картина на света. Контрастивен анализ в областта на фразеологията (Magyar-bolgár kontrasztív nyelvi világgép. Összevető frazeológiai elemzések, 2022)*, която е структурирана от две части – теоретична и емпирично-аналитична. Втората част от изследването представя конкретните резултати от съпоставителните проучвания на унгарската и на българската фразеология. Изведени са няколко централни теми с антропологически измерения, които очертават представите за човека и проявленията на човешкото,

тяхното място в света/космоса (цветове, човек, чувства, огън), както и някои техни съвременни измерения (спорт, етнически стереотипи).

В българистиката на ЕЛТЕ е наложена традицията преподавателите да подготвят и учебници: Тереза Надпал е съавтор на *Учебник по български език (Bolgár nyelvkönyv, 1963, второ издание – 1974)* и е автор на *Учебник по български език (Bolgár nyelvkönyv, 1982)*; Елвира Катуш и Росица Пенкова са автори на учебника *Български език (Bolgár nyelv, 1999)*, а през 2011 г. излезе в световноизвестната поредица на издателството USBORNE *Български език за начинаещи (Kezdők bolgár nyelvkönyve)* с автор Мария Дудаш.

Следствие на Закона за малцинствата в Унгария от 1993 г. се избират български малцинствени самоуправления, които помагат на малцинствата да съхранят и да развиват езика и културата си. Този закон се отнася и до висшето образование. Паралелно с отделните профили на славянските езици на бакалавърско ниво в специалността „Славистика“ се откриват и програми, които получават финансова подкрепа от унгарското министерство, а това гарантира укрепване на тяхната позиция. Досега българската филология нямаше малцинствен профил, но в края на 2022/2023 учебна година Министерството на образованието призна малцинствения профил на специалността с приема от 2024/2025 г., което ни дава надеждата, че ще стабилизираме развитието на българистиката в Унгария.

ЛИТЕРАТУРА

Надпал 1987: Надпал, Т. Развитие и състояние на специалността български език и литература в будапещенския университет. [Nadpal, T. *Razvitie i sastoyanie na spetsialnostta balgarski ezik i literatura v budapeshtenskiya universitet.*] // *Hungaro-Bulgarica*. Т. 3. *Bulgarisztika Budapest*. Budapest: ELTE, 1987, 49 – 59, https://acta.bibl.u-szeged.hu/45103/1/hungaro-bulgarica_003_049-059.pdf.

Катуш 2004: Катуш, Е. Софийският университет в помощ на будапещенската българистика. [Katus, E. *Sofiyskiyat universitet v pomosht na budapeshtenskata balgaristika.*] // Радева, В. (ред.) *Българистични студии*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2004, 306 – 310.

Катуш 2011: Катуш, Е. Българистиката в университета „Лоранд Йотвьош“ в Будапеща. [Katus, E. *Balgaristikata v universiteta „Loránd Eötvös“ v Budapest.*] // *Език и литература*, София, 2011, 3 – 4, 24 – 29¹.

Архиви на ЕЛТЕ и на Катедрата по славянска филология.

¹ Статията е публикувана също в: *Научни перспективи на съвременната българистика*. Budapest: BKF – ELTE VTK Szlav Filológia Tanszék, 2015, 326 – 331.

СЪВРЕМЕННАТА ЕЗИКОВЕДСКА БЪЛГАРИСТИКА В МАСАРИКОВИЯ УНИВЕРСИТЕТ В БЪРНО

Елена Крейчова, Павел Крейчи
Масариков университет, Бърно

Елена Крейчова, Павел Крейчи. Современная языковедческая болгаристика в Масариковом университете в Брне

Текст знакомит читателя с болгаристикой в Масариковом университете в Брне, Чехия, и представляет новую концепцию изучения болгарских лингвистических дисциплин, особенно в контексте сопоставления с другими южнославянскими языками и чешским языком. В исследовании рассматривается переход от изучения лингвистических дисциплин в рамках классического филологического образования в прошлом к новой концепции академического образования в так называемых ареальных исследованиях. В тексте также представлены учебники, пособия и учебные материалы, созданные преподавателями Масарикова университета. Материалы отвечают современным требованиям доступности и оцифровки и были созданы специально в соответствии потребностями студентов, изучающих болгарский язык в этом университете. Большинство материалов доступно онлайн в информационной системе Масарикова университета или в цифровой библиотеке Munispace.

Ключевые слова: болгаристика, учебные материалы, болгарский язык как иностранный, дигитальные источники

Elena Krejčová, Pavel Krejčí. Contemporary Linguistic Bulgarian Studies at Masaryk University in Brno

The text introduces readers to the Bulgarian studies at the Masaryk University in Brno, Czech Republic, presenting a novel approach to studying Bulgarian linguistics disciplines, especially in a comparative context with other South Slavic languages and Czech. The study examines the transition from the study of linguistic disciplines within the framework of classical philological education in the past to the newer concept of academic education in the so-called areal studies. Furthermore, it presents textbooks, exercise books, and teaching materials developed by Masaryk University professors. These books meet the modern requirements for accessibility and digitization and were created to meet the needs of the students studying Bulgarian language at this university. Most of these materials are available online in the Masaryk University information system itself or in the Munispace digital library.

Key words: Bulgarian studies, textbooks and exercise books, Bulgarian as a foreign language, digital resources

Изучаването на български език и по-конкретно езиковедската българистика в Масариковия университет в Бърно, Чехия, имат дълга традиция. Изучаването на български език под различни форми датира още от основаването на университета след Първата световна война и възникването на Чехословашката република (Крейчова, Крейчи 2017: 43). След падането на комунизма и настъпилите политически промени през 1989/1990 година специалността „Български език и литература“ съществува до 2017 година, когато за последен път имаше прием в първи курс бакалавърска степен. От есента на 2019 г. южнославянските филологии и балканистиката в Бърно придобиват изцяло нов облик: в бакалавърската степен вече съществува само една програма, в която са включени всички стари филологически специалности. Тя е наречена „Южнославянски и балкански изследвания“ и нейната реализация има четири варианта (т.е. учебни планове): самостоятелна програма (общо 180 кредита), самостоятелна програма със специализация (акредитирани са четири специализации – хърватски език, сръбски език, български език, словенски език, общо 180 кредита), комбинирана програма – първа специалност (общо 120 кредита), и комбинирана програма – втора специалност (общо 60 кредита). Програмата на специалността, която е пряк наследник на по-раншната българска филология, е „самостоятелна програма със специализация български език“. За пръв път прием на студенти беше осъществен през 2021 г. В рамките на тази програма (и разбира се, на другите езикови специализации) има интензивен курс по практически език от първия до шестия семестър (целта е достигане на ниво B2 на владене на езика съгласно с Европейската езикова рамка) за разлика от „самостоятелната програма“ и „комбинираната програма – първа специалност“, в рамките на които студентите учат избрания от тях език само четири семестъра, не толкова интензивно (целта е достигане на ниво A2 на владене на езика съгласно с Европейската езикова рамка). Последната програма – „комбинирана програма – втора специалност“, не предвижда часове по практически език, нейната насоченост не е филологическа, а по-скоро културно-историческа. Дисциплините в първите три горепосочени специалности (както езиковедски, така и литературоведски и културно-исторически дисциплини) имат компаративен характер – например „Фонетика и фонология на южнославянските езици“ (Fonetika a fonologie jihoslovanských jazyků), „Сравнителна морфология на южнославянските езици“ (Srovnávací morfologie jihoslovanských jazyků), „Южнославянският литературен романтизъм, реализъм и Модерна“ (Jihoslovanský literární romantismus, realismus a moderna), „Комунизмът versus национализма: Балканите през втората половина на XX век“ (Komunismus vs.

nacionalismus: Balkán ve 2. půli 20. století) и т.н. Това означава, че българистичните езикови, литературни и исторически знания намират своето място в тези дисциплини и че с тях се запознават всички студенти в програмата. От езиковедските дисциплини единствено основите на българския синтаксис и семинарът по превод се изучават само от студентите, специализанти по български език. Освен фонетика и морфология студентите могат да запишат задължително избираемата дисциплина „Лексикология на южнославянските езици“, където част от материала отново е свързана с българския език, неговото естество и българистичната езиковедска продукция.

В магистърската степен дисциплините отново са предимно с компаративен характер. Студентите имат възможност да се запознаят с историческото развитие на южнославянските езици, където са представени и българско-македонските и сръбско-хърватско-босненско-черногорските езикови отношения и езиковата политика на България, бивша Югославия и постюгославските държави. Също така изучават южнославянските диалекти в рамките на диалектологията като научна езиковедска дисциплина („Основи на диалектологията и наречията в южнославянските езици“/Základy dialektologie a nářeční obraz jihoslovanských jazyků).

Компаративният подход се оказва може би единственият начин да се запазят южнославянските филологии в съвременната академична среда в цялата им ширина и пълнота. Това, разбира се, изисква допълнителна подготовка от страна на преподавателите. Някои дисциплини имат повече от един преподавател, което в настоящия момент е възможно благодарение на персоналната структура на Катедрата по славистика на Масариковия университет.

През последните 15 години преподавателите по българистичните дисциплини в Масариковия университет насочиха своите усилия и към създаване на учебни материали, направени „по мярка“ на студентите в този университет, с широкото използване на възможностите на съвременните технологии. Тази тенденция за създаване на материали и учебни пособия, написани специално за нашите студенти, достъпни онлайн, започна много преди пандемията на COVID-19 да ни принуди да преподаваме изцяло онлайн. По този начин откликнахме на изискванията на съвременните студенти за един по-иновативен учебен процес. В днешно време електронното и дистанционното обучение показват устойчиво развитие, те предполагат както продължаване на установените добри традиции, така и непрекъснати иновации на различни нива: технологично, педагогическо, комуникативно и други. Комплексната природа на университетското образование включва различни компоненти, като едни от тях са преподаване, под-

готовка на материали за допълнителна самоподготовка в съответните нови формати и публикуването им в интернет (Мавродиева 2011: 63). С все по-широкото навлизане на съвременни компютърни технологии във всички сфери на обществения живот и в частност във всички области на модерното образование подпомаганото от компютри езиково обучение добива все по-голяма популярност като иновативен метод за подобряване на качеството на чуждоезиковото обучение (Тодоров, Стоилова 2011). Очакванията към филологическото и по-общо – културно-историческото българистично образование (т.нар. ареални изследвания), както в частност към обучението по практически български език в чуждестранните университети, изискват гъвкавост по отношение не само на съдържанието, но и на формата на образователния продукт, предлаган на студентите (повече по този въпрос вж. Крейчова, Сталянова 2019).

Началото на електронното обучение при преподаването на български език във Философския факултет на Масариковия университет в Бърно започна под формата на създаване на електронно учебно съдържание, вкл. на допълнителни електронни учебни помагала и изпитни продукти за по-интерактивен учебен процес. В началото на академичната 2010 – 2011 година Центърът по електронно обучение към Масариковия университет (*Středisko pro e-learning Masarykovy univerzity*) даде възможност на преподавателите по всички учебни дисциплини в университета да създадат т. нар. интерактивна основа на своите дисциплини с техническата помощ на компютърните специалисти от Центъра. В тази първа вълна на създаване на електронна интерактивна основа на избрани дисциплини се включиха и преподавателите по български език (по-подробно виж Крейчова 2014). По-нататъшното още по-широко навлизане на различни форми на електронното обучение в академична среда предполага постепенна иновация на всички българистични дисциплини в Масариковия университет, като електронното обучение може да бъде допълнителна дейност към класическото аудиторно обучение, без да го измества. В основата си нашите твърдения и заключения изхождат от тезата, че т.нар. модерни технологии сами по себе си не са гаранция за повишаване на качеството и модернизацията на обучението, а представляват средство в ръцете на преподавателите, от които зависи каква функция ще изпълняват в процеса на обучението и как точно ще допринесат за повишаването на ефективността му (Зоунек, Шедьова 2009: 1). От друга страна, очакваме, че и занапред Масариковият университет усилено ще подкрепя и стимулира инициативността и иновативността в електронното обучение, електронното оценяване и електронната обратна връзка и иновационните педагогически подходи, свързани с тях.

В процеса на иновация на обучението по български език бяха създадени редица електронни публикации, интерактивни основи на дисциплини, дисциплини, основани на електронно обучение, и учебници и речници, достъпни онлайн. Много от езиковите курсове бяха обогатени с интерактивна основа, създадена в самата информационна система на Масариковия университет. (Платформата, на която са публикувани всички материали, е свързана и ограничена с конкретната дисциплина, преподавана в Масариковия университет. До съдържанието имат достъп само студентите, които изучават тази дисциплина.) Някои от електронните ресурси са качени и предоставени за свободен достъп (както за четене, така и за изтегляне) в Дигиталната читалня на Масариковия университет, наречена „Муниспейс“ (Munispace <https://munispace.muni.cz/library>) – това е онлайн читалня, където публикациите – нехудожествени електронни книги, могат да бъдат не само прелиствани, но и изтегляни в различни формати. Електронните ресурси по българистичните дисциплини в тази платформа са насочени както към студентите, изучаващи български език в бакалавърска степен, така и към студентите в магистърска степен, където интерактивните материали са най-вече с насоченост към подготовката на бъдещи преводачи.

От ресурсите, които се използват главно от студентите в бакалавърската степен, ще споменем *Česko-bulharský a bulharsko-český tematický slovník. Brno, Masarykova univerzita, 2014* (достъпно на адрес <<https://munispace.muni.cz/library/catalog/book/171>>) с автор Елена Крейчова, който е предназначен за подготовка на студентите за държавния изпит по български език за бакалавърска степен и представлява лексикален минимум, изискван на държавния изпит, но с речника може да се работи още в началния етап на изучаване и преподаване на български език. Съдържанието на тематичния речник е основният лексикален фонд, който е включен в по-голямата си част в учебниците по практически български език, използвани в Масариковия университет. Обработени са както чешко-българска, така и българо-чешка част, като в двете е включен по същество идентичен езиков материал.

Тъй като един от основните интереси на нашите студенти е преводът (както устен, така и писмен) и много от тях виждат професионалната си реализация като преводачи, бяха създадени и редица помагала, предназначени за студенти българисти, които в рамките на магистърската си програма посещават семинарите по превод. Серията помагала, предназначени за тези часове, съдържа текстове от различни сфери на обществения живот: застрахователно дело, финанси, семейно право, спорт, битова техника, екология, медийна политика, селско стопанство и др. Тези издания

служат не само за самостоятелна работа, но се използват активно и от преподавателя в рамките на обучителния процес. Пряката цел на помагалата е разширяване на терминологичния запас в определена тематична област: например в тематичната сфера застрахователно дело са представени текстове на здравна застраховка, застраховка „Злополука“, застраховка „Гражданска отговорност“, застраховка на селскостопански култури. Това е особено полезно за създаване на глосарии за определените сфери от страна на бъдещите преводачи. Тук ще споменем комплекта помагала, който съдържа две части – първото издание е с текстове и упражнения (*Български текстове за преводаческия семинар. Част 3./Bulharské texty k překladatelskému semináři. Část 3, Brno, 2018*, достъпно на адрес: <<https://munispace.muni.cz/index.php/munispace/catalog/book/996#>>). Втората част представлява работна тетрадка, която съдържа лексикални упражнения върху тематичните области, включени в първата част. Съдържанието ѝ последователно корелира със структурата на текстовете от първата част (*Bulharské texty k překladatelskému semináři. Část 3. Cvičebnice, Brno, 2019*, съставители: Елена Крейчова и Надежда Сталянова, достъпно на адрес: <<https://munispace.muni.cz/library/catalog/book/1276#>>). Двете издания са тематично обвързани и взаимно допълващи се, но биха могли да се използват и самостоятелно. Освен че служат за обогатяване и разширяване на лексикалния запас в избраните тематични области, в тях са включени и редица лексикални упражнения, като употреба на устойчиви словосъчетания в контекст, даване на еквивалент на термини на родния език на студента, упражнения с попълване на подходящите предлози, даване на синоними на думи, изрази и конструкции и др.

Други учебни материали, на които искаме да се спрем, са посветени на превода като професионално занимание – филмов превод, превод на официални документи, художествен превод, превод в държавни институции от оторизирани преводачи, специфика на превода в европейските институции, работата на конферентния преводач. Текстове, които съдържа първото помагало (*Магията и изкуството на превода/Kouzlo a umění překladau, Brno, 2018*, съставители: Елена Крейчова, Надежда Сталянова, достъпно на адрес: <<https://munispace.muni.cz/library/catalog/book/1011#>>), са неадаптирани текстове на преводачи от горепосочените сфери, като всеки един от тях говори за спецификите на своята работа. Освен за обогатяване на лексикалния запас на студентите тези текстове служат и за отправна точка към изграждане на социокултурен контекст към всеки тип превод като специфична дейност. Към това учебно помагало е създадена и работна тетрадка (*Kouzlo a umění překladau. Cvičebnice. Brno, 2019*), съставители: Елена Крейчова, Надежда Сталянова, достъпно на адрес:

<<https://munispace.muni.cz/library/catalog/book/1277>>), чието съдържание следва текстовете от първото помагало, като работната тетрадка съдържа лексикални упражнения, базирани на него. Тук се упражняват системни отношения (синонимия на лексеми, изрази, фрази), работа с устойчиви словосъчетания, превод на родния език на обучаемите, упражнения с предлози. Всеки блок упражнения приключва с теми за дискусия, пряко или косвено обвързани с тематиката на основния текст.

На това място бихме искали да споменем и едно учебно помагало за студенти с много добро владение на български език, което не е електронно, но е единствено по рода си и е изключително полезно за овладяване на детайлите на лексиката на българския език в рамките на подготовката на бъдещите преводачи – *Словосъчетания и устойчиви изрази (български език като чужд за напреднали)*, издадено в Масариковия университет през 2022 г., с автор Елена Крейчова. Упражненията в него са насочени главно (но не само) към съчетаемостта на думите, към граматично-семантични комбинации от думи, образуващи често употребявани или устойчиви словосъчетания. Всички примери, посочени в упражненията, отразяват съвременното състояние на българския език – примерите са от живия език и са ексцерпирани главно от медийни и публични текстове през последните години, в редки случаи – от българската художествена литература (по-подробно вж. Крейчова 2022). Създаването на това помагало бе продиктувано от необходимостта от учебни помагала за усвояване на устойчивите изрази и словосъчетания и от активното възпроизвеждане от страна на бъдещите преводачи на словното богатство на българския език не само като отделни лексеми, но най-вече като комбинации от думи – свободни и устойчиви, т.е. на лексикалната комбинаторика, устойчивите изрази в езика, на т.нар. колокации – т.е. на смисловото съчетаване на думи/лексеми или лексикални синтагми, особено под формата на многословни названия, чието образуване се обуславя от тяхната взаимна колокабилност и следователно компатибилност (Чермак 2006: 11).

В помощ на бъдещите преводачи и за улесняване на обучението по превод на специализирани текстове бяха създадени и два речника, като тяхното авторство отново е на Елена Крейчова. Единият от тях – *Чешко-български юридически речник (Česko-bulharský právnícký slovník*. Brno: Masarykova univerzita, 2014), е със свободен достъп отново в дигиталната библиотека на Масариковия университет „Муниспейс“. Вторият разширява и обогатява първия: *Чешко-български специализиран речник на юридическата, икономическата и обществено-политическата терминология (Česko-bulharský specializovaný slovník právnícké, ekonomické a společensko-politické terminologie*. Brno: Jan Sojnek – Galium, 2016).

Вместо заключение можем да кажем, че най-голям напредък отбелязваме при разработката на собствени ресурси в подкрепа на изучаването на практически български език, където през последното десетилетие успяхме да издадем редица учебници, речници и други помагала, които са и в книжен, и в електронен вид. Що се отнася до съдържанието им, те са както с общ характер, така и специализирани. Теоретични знания по български език студентите получават в рамките на компаративно подготвените учебни дисциплини, с изключение на българския синтаксис, който е предназначен само за тези, които са записали български като специализация. От една страна, това означава, че те получават не толкова задълбочени знания относно системата на българския език, но от друга страна, още от самото начало свикват със сравнителен подход към езиците, и особено към южнославянските езици (и чешкия), което в крайна сметка ги прави по-подготвени или за продължаването им в магистърската програма „Славистика“ (по-точно – в профила „Южнославянски и балкански изследвания“), или по-нататък за потенциално продължаване на следването им в докторска програма. Също така и след приключване на тяхното следване те са не само и единствено българисти, но също така и профилирани познавачи на южнославянските езикови (и културни) реалности и специфики.

ЛИТЕРАТУРА

- Зоунек, Шедьова 2009:** Zounek, J., K. Šed'ová. *Učitelé a technologie: mezi tradičním a moderním pojetím*. Brno: Paido, 2009.
- Крейчова 2014:** Крейчова, Е. Предизвикателствата пред новите учебни помагала по т.нар. малки славянски езици (някои бележки за електронното обучение e-learning по български език в Масариковия университет в Бърно, Чехия). [Krejčová, E. Predizvikatelstvata pred novite uchebni pomagala po t.nar. malki slavyanski ezitsi (nyakoi belezhki za elektronnoto obuchenie e-learning po balgarski ezik v Masarikoviya universitet v Brno, Chehia).] // *Slavistika*. Beograd: Slavističko društvo Srbije, 2014, god. 18, 2014, 495 – 504.
- Крейчова, Крейчи 2017:** Крейчова, Е., Р. Крейчи. *Quo vadis, philologia?* Brno: Tribun EU, 2017.
- Крейчова, Сталянова 2019:** Крейчова, Е., Н. Сталянова. *Bulharské texty k překladatelskému semináři. část 3*. Ново помагало за чуждестранни българисти. [Krejčová, E., N. Stalyanova. *Bulharské texty k překladatelskému semináři. část 3*. Novo pomagalo za chuzhdestranni balgaristi.] // *Езиков свят = Orbis linguarum*. Благоевград: Югозападен университет „Неофит Рилски“, 2019, год. 17, бр. 1, 34 – 40.

- Крейчова 2022:** Крейчова, Е. Словосъчетания и устойчиви изрази (български език като чужд за напреднали) и подготовката на бъдещите преводачи. [Krejčová, E. Slovosachetaniya i ustoychivi izrazi (balgarski ezik kato chuzhd za naprednali) i podgotovkata na badeshtite prevodachi.] // *Proudy*. Středoevropský časopis pro vědu a literaturu, 2022/1, <https://www.phil.muni.cz/journal/proudy/filologie/materialy/2022/1/krejcov_a_slovosacetaniya_i_ustojcivi_izrazi.php> (26.08.2023).
- Мавродиева 2011:** Мавродиева, И. Виртуалната академична комуникация: теоретични и практически измерения в контекста на електронното и дистанционното обучение. [Mavrodieva, I. Virtualnata akademichna komunikatsiya: teoretichni i prakticheski izmereniya v konteksta na elektronното i distantsionното obuchenie.] // *Електронно, дистанционно... или обучението на 21-ви век*. Сборник научни доклади. Международна конференция. София, 6 – 8 април 2011, 63 – 69, <http://www.kim-kozloduy.com/docs/ELDE_conference_2011_e-Book.pdf> (26.08.2023).
- Тодоров, Стоилова 2011:** Тодоров, П., Д. Стоилова. Влияние на иновативните компютърни технологии върху ефективността на обучението по чужд език в СА „Д. А. Ценов“ [Todorov, P., D. Stoilova. Vliyanie na inovativnite kompyutarni tehnologii varhu effektivnostta na obuchenieto po chuzhd ezik v SA „D. A. Tsenov“.] // *Диалог*, ИНИ, Извънреден тематичен, 11/2011, *Scientific Research Almanac (Алманах Научни изследвания)*, 2011, 1565 – 1581.
- Чермак 2006:** Čermák, F. Kolokace v lingvistice. // *Kolokace*. Praha, 2006, 9 – 16.

ПОСЕССИВНОСТ И ГРАМАТИКАЛИЗАЦИЯ В КОНСТРУКЦИИТЕ С ВЪНШЕН ПРИТЕЖАТЕЛ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Илияна Кръпова
Венециански университет Ка'Фоскари

Илияна Кръпова. Посесивност и граматикализация в конструкциите с външним посесором в българском языке

В статье обсуждаются некоторые характерные черты болгарских внешних посесоров и утверждается, что конструкция сильно граматикализована благодаря наличию притяжательных клитик в именной группе. Предлагаются два альтернативных механизма для порождения внешней позиции местоименной клитики в связи с семантическими свойствами предиката и другими значениями дательного падежа.

Ключевые слова: посесив, дательный падеж, външним посесор, българский язык

Piana Krapova. Possessiveness and Grammaticalization in Constructions with an External Possessor in the Bulgarian Language

In this paper, I discuss some prominent features of the Bulgarian external possessors and I argue that their constructions are highly grammaticalized because of the NP-internal possessive clitics. I also propose two alternative mechanisms to derive the pronominal external possessor as a sentential constituent on the basis of the semantic properties of the predicate and the functions of the possessive clitic as signaling a benefactive/malefactive dative or a possessive dative. Implicit in the argumentation is the comparison with the European languages where this construction is considerably more limited in scope and functions.

Key words: possessive, dative, external possession, possessive clitics, Bulgarian

С термина „външен притежател“ (или „външен посесор“) се означава конструкция, в която семантичната релация притежател – притежавано се изразява чрез кодиране на притежателя като изреченски аргумент на предиката (Пейн, Барши 1999: 3). Сходна дефиниция намираме и у М. Хаспелмат с по-ясно очертаване на критериите:

Външният притежател реферира към участник, който може да се конструира като притежател спрямо друг участник в събитието (притежаваното).

Външен се отнася до синтактичното условие притежателят и притежаваното да бъдат изразени от два различни конституента, като нито един от тях не бива да е синтактично зависим от другия.

(Хаспелмат 1999: 108)

Обект на нашето изследване ще бъдат външнопритежателните конструкции в българския език, които се отличават с висока честотност във всички функционални стилове и регистри на езика – както в писмената, така и в устната книжовна практика, а също и в разговорната реч. Няколко примера от Българския национален корпус са приведени в (1).

(1) а. Нахвърли се върху мен и **ми счупи очилата**.

б. **Тя му познава почерка** – каза мама разсеяно.

в. **Разгледа ѝ лявата ръка** и предрече, че щяла да загине от сабя.

Конструкциите с външен притежател (ВП) в българския език имат добре очергани характеристики. Притежателното отношение се конституира чрез задължителна дателна клитика, която, както е известно, изпълнява и посесивна функция поради характерното за българския език раздвояване на серията на местоимения дателен падеж на два реда омонимни форми (кратки лични и кратки притежателни местоимения). Подобна омонимия е твърде рядка в типологично отношение и е резултат от характерния за историята на българския език синкретизъм между родителния и дателния падеж, довела до отпадането на генитива и до настаняването на датива във функция и на посесив – посесивен датив (Минчева 1964, Мирчев 1978, Харалампиев 2001).

Особеното в конструкциите с ВП е, че посесивната клитика образува независим синтактичен конституент, външен спрямо конституента, съответстващ на допълнението и означаващ притежавания обект. За това съдим не само по линейния ред на двата конституента – в най-типичния случай клитиката е преноминална, т.е. не заема редовната си постноминална (приименна) позиция, но и по синтактичната дистанция между нея и допълнението, която при определени информационно-структурни условия може да се запълни от други части на изречението (например от наречие или адвербиален израз – *Тя му познаваше отлично почерка, Той щеше да ѝ превърне в ад живота*). Още едно доказателство за синтактичната независимост на посесивната клитика е нейният относителен ред спрямо глагола, което рефлектира и върху прозодическите ѝ характеристики – в превербална позиция тя е проклитика (срв. 1а,б), а в пост-

вербална позиция – енклитика (срв. 1в)¹. В именните синтагми, от друга страна, посесивната клитика е задължително енклитична и се разполага в строго определена позиция – втора спрямо опорното съществително, което при това трябва да бъде задължително членувано (напр. *Разгледа [ръката ѝ]*), или втора спрямо опората на първия модификатор на името (напр. *Взря се в [[изключително красивите] ѝ черни очи]*) (Франкс, Кинг 2000). Интерпретацията на дателното местоимение следователно зависи от синтактичното обкръжение² и тъкмо това го превръща в интересен обект на изследване особено ако се вземат предвид всички семантични, комбинаторни и позиционни свойства на образуващите конструкцията елементи, които единствено в своята съвкупност биха очертали профила на ВП в българския език.

ВП е редовна синтактична конструкция в повечето европейски езици, включително славянските. В лингвогеографски аспект обаче тя няма равномерно разпределение: дори генетично близки езици демонстрират различна степен на продуктивност³, както и частично различните параметри на реализацията ѝ от гледна точка на йерархичните зависимости, на които ще се спрем по-долу. Въпреки това има сериозно основание да се говори за общоевропейски тип ВП. В студията си от 2001 г. М. Хаспелмат включва конструкцията в списъка на дванайсетте представителни европеизма, предимно синтактични, чрез които може да се идентифицира т.нар. „стандартен средностатистически европейски ареал“ (Standard Average European /SAE/). Според по-съвременни изследвания обаче (Ван де Велде, Ламироа 2017) ВП като цяло е в отстъпление, макар с различен интензитет в отделните родствени групи и

¹ Както отбелязва Р. Панчева (Панчева 2005: 114), българските местоименни клитики не са специфицирани лексикално като фонологични енклитики. Те могат да се енклитизират в определени контексти (например в редици като V-cl и Neg-cl-V), но ако глаголт не заема първа позиция в изречението или ако липсва отрицателна частица, клитиките показват поведение на проклитики спрямо основния глагол, който служи за техен синтактичен „приемник“ и с който образуват прозодическа дума (в редици от рода на XP cl V, където XP е символ за произволно избран конституент). Тези модели подсказват, че клитиката е синтактично свързана с глагола, а не с коя да е фонологична дума, заемаща позиция вдясно от нея.

² Тук няма да разглеждаме прозодическите характеристики на посесивните клитики.

³ Някои автори (напр. Бауер 2000, цит. по Лураги 2020) обясняват не само нестабилността на и.е. дателна конструкция във времето, но и неравномерното ѝ разпределение в съвременните и.е. езици с промените в падежните им системи. Загубата на падежите обаче не може еднозначно да се обвърже с отстъплението на конструкцията в повечето европейски езици. Ако запазването на падежната система в език като немския би могло да обясни широкото разпространение на конструкцията в този език, същото обяснение е неприложимо за език като испанския, който се отличава с голяма фреквентност на ВП при отсъствие на падежни флексии за имената.

дори в отделни техни членове – факт, който някои автори обясняват с по-голямата относителна тежест на други иновативни контактно индуцирани признаци от периода на формиране на европейския езиков ареал (*имам*-перфект, възникване на определителния член и др. – вж. Хайне, Кутева 2006: 97 – 182 и по-подробно Кръпова, Димитрова, под печат). Общоевропейската специфика на ВП, а също и фактът, че тя почти не се среща извън границите на Европа, дават основание на М. Хаспелмат (Хаспелмат 1998: 278) да определи конструкцията като „много стабилна черта за SAE“ (“a very robust example of an SAE feature”). ВП присъства и в предложените от други автори списъци на т.нар. европеизми (Хайне, Кутева 2006: 24)⁴.

Две са условията според М. Хаспелмат (1998), които могат да квалифицират дадена конструкция като ВП:

- а) задължителна употреба на дателно местоимение (клитично или не в зависимост от езика)⁵;
- б) афективен предикат, т.е. предикат, чието лексикално значение включва „афективен“ компонент с бенефактивна или малефактивна семантика (съответно за принасяне на полза или вреда).

Особеност на афективните предикати, повечето от които са транзитивни, е способността им да присъединяват допълнителен аргумент в изречението, който се реализира морфологично именно чрез дателен падеж. В литературата няма единно мнение относно семантичната роля на този аргумент – някои автори (Китила, Зюнига 2004) го определят като бенефициент/малефициент (или бенефактив/малефактив), а други – като експериенцер (Лураги 2020). Ние ще приемем първото схващане, защото то обвързва по-тясно ВП с типичната за датива референция към одушевени субекти, по-специално лица, които в някаква степен са засегнати от обстоятелствата, описани от афективния предикат и редовните му аргументи. Тази специфична семантика се проявява и в други типове контексти, включващи дателен падеж – конструкции за одушевена цел и предназначение, комодални/инкомодални конструкции и под.

⁴ Ареалната хипотеза за разпространението на ВП на територията на Европа в резултат единствено на контактни влияния не се подкрепя от историческите данни – още В. Хаверс (Хаверс 1911) установява наличието ѝ в почти всички стари индоевропейски езици – ведически санскрит, старогръцки, латински, старобългарски (вж. и Лураги 2020). М. Хаспелмат (Хаспелмат 1999: 118) също не изключва възможността ВП да е единствената черта на SAE с генетичен произход, докато за останалите единайсет с голяма доза вероятност може да се предположи, че са резултат от контактни влияния (вж. Хаспелмат 2001).

⁵ Причина за това условие е семантиката на дателния падеж да реферира към лицата като най-типични притежатели в онтологичен смисъл.

Като допълнителни аргументи на изречението бенефактивът и малефактивът трябва да се разграничат от ядрената функция на датива – да кодира аргумент със семантична роля реципиент. Тази функция е типична за предикатите, означаващи някакъв вид трансфер или действие с определена пространствена насоченост към лице като получател или адресат на действието (*давам, подарявам, подавам*), които са синтактично дитранзитивни и имат семантична структура, включваща три задължителни аргумента {Агенс, Тема, Реципиент}. Афективните предикати, от друга страна (напр. *поправям, отварям* [в нечия полза]; *чупя, руша, унищожавам* [в нечия вреда]), са най-често двуместни/транзитивни (а понякога и едноместни – вж. по-долу) с аргументна структура, включваща два задължителни аргумента {Агенс, Пациент/Тема}, като разликата между пациенс и темата зависи от това, дали ефектът от действието води до промяна на състоянието на обекта (пациенс), или го засяга само частично (тема). Бенефициентът или малефициентът не са част от аргументната структура на тези предикати и в този смисъл са допълнителни конституенти, които поради самата специфика на афективните предикати не могат да реализират прототипичната за дателния падеж реципиентна функция. Въз основа на това можем да определим бенефактива, респ. малефактива, като онзи допълнителен аргумент, който се въвежда в изречението, за да сигнализира непряко засегнат от ефекта на действието участник, маркиран с датив в една от неговите периферни функции (свободен датив)⁶. ВП обаче изразява и допълнително посесивно отношение, поради което в повечето езици конструкцията се оформя с някакъв вид релационно име като пряко допълнение – обикновено това са имена, рефериращи към частите на човешкото тяло, роднински названия и други езикови единици, чиято семантика е инхерентно свързана с притежателно отношение, разбирано като категория в най-общ смисъл (Ленекър 1991).

От синтактична гледна точка във всички европейски езици ВП изисква и специфичен словоред. Изразен най-често чрез местоимение, свободният датив заема неаргументна (екстратематична) позиция в изречението, която някои автори с генеративни убеждения (Пилкинен 2008) определят с термина „апликатив“, заимстван от онези неиндоевропейски езици, притежаващи специални глаголни суфикси с бенефактивна или малефактивна семантика. Корелат на тези морфологизирани структури в европейските езици е именно външната позиция на дателното местоиме-

⁶ Този термин се употребява в граматиките на класическите индоевропейски езици. За функциите на старобългарския „свободен датив“, наричан още слабоуправляем, вж. Дуриданов 1991: 461.

ние във ВП, която, също както и в езиците с апликативни суфикси, е свързана със специфичния „ментален ефект“, характеризиращ конструкцията от прагматична гледна точка – да изразява емпатия или някакъв вид съпричастност с притежателя от страна на говорещия при употреба именно на ВП (Хаспелмат 1999: 111; Сержант 2016: 135). Този ефект отсъства при алтернативната конструкция, в която притежателят се маркира атрибутивно в рамките на именната синтаagma. Срв. (2a) и (2б):

- (2) а. Той ѝ счупи ръката.
б. Той счупи ръката ѝ.

Най-важният теоретичен проблем за описанието на ВП е дали посесивната интерпретация в (2a) е част от семантиката на конструкцията, или е резултат от прагматична инференция предвид употребата на релационно име и на дателен падеж в синтактично проминентната (външна) позиция. Друг проблем е свързан със самия падеж – от какво зависи посесивната му функция и какъв е механизъмът, чрез който семантичните роли бенефициент/малефициент се свързват с посесивния датив, при положение че те не са редовни аргументи на предиката и съответно не могат да заемат синтактичните позиции, „резервирани“ за тези аргументи (Гримшоу 1990).

В синтактичната литература по генеративна граматика се предлагат два теоретични подхода за пораждаване на външната позиция на дателното местоимение: а) повдигане на посесора (possessor raising); б) директно включване на дателния „аргумент“ в повърхнинната изреченска позиция. Тези два механизма са свързани с две концепции относно семантиката на ВП конструкцията. Според първата посесорът се поражда като аргумент на притежаваното⁷, т.е. в изходната си позиция той е елемент на именната фраза, съдържаща притежаваното, но впоследствие се придвижва в повърхнинната си изреченска позиция при запазване на посесивното значение. Вторият механизъм се основава на допускането, че дателното местоимение няма посесивна природа, но в определени синтактични условия може да получи прагматичната интерпретация на притежател⁸, ако се свърже със семантично подходящо (релационно) име. Схематично двата подхода могат да се представят така, вж. (3):

⁷ Тази теория изхожда от определена концепция за структурата на релационните имена като специален клас имена, съдържащи отворена позиция за притежател в семантичната си структура (Чапел, Макгрегър 1996).

⁸ Според генеративната граматика дателният аргумент в този случай командва конституентно прякото допълнение и има семантичен обсег върху него (Верньо, Субисарета 1992). По този начин се обяснява и посесивната интерпретация на конструкцията.

(3) а. Притежател в датив	Притежавано	
... <i>ÿ</i> <i>счути</i>		[DP <i>ръката ѝ...</i>]
↑	└──────────────────────────┘	
б. Притежател в датив	Притежавано	
... <i>ÿ</i> <i>счути</i>		[DP <i>ръката...</i>]

В съвременния български език ВП се наблюдава при много широк кръг предикати, като вероятно са отпаднали ограниченията относно семантиката на притежавания обект (за което съдим по честотата на срещанията в старобългарските текстове, сочещи ясна тенденция към съчетания с неотчуждаеми притежаеми, вж. Кръпова, Димитрова 2015). Както ще видим по-долу, в някои контексти ВП може да функционира като редовна посесивна конструкция – функционален еквивалент на алтернативната конструкция с атрибутивно изразен притежател, докато в други пази афективната си семантика, характерна и за старобългарската конструкция. Сходни употреби могат да се проследят и в други славянски езици (особено сръбски и хърватски, където кръгът на предикатите във ВП е по-широк в сравнение с останалите славянски и европейски езици – Шарич 2002, Номачи 2015), но понеже в тези езици липсват посесивни клитики в приименна позиция, аналогични на тези в българския език, липсва и функционална еквивалентност между ВП и вътрешнопосесивната конструкция, т.е. посесивното отношение не е граматикализирано, а само прагматично имплицирано, което обяснява и предпочитанието към употреба на релационни имена (части на тялото, роднински названия) във функция на изреченско допълнение.

Сравнен с европейските езици, в които ВП е редовна конструкция с по-големи или по-малки ограничения при реализацията ѝ (Ван де Велде, Ламироа 2017), българският език демонстрира значително многообразие във връзка със следните три семантични особености:

1. Кодираното като притежател дателно местоимение може да реферира лице или нелице, включително неодушевен обект, ако е взет в отношение цяло – част от цялото, напр. *Децата сигурно са ѝ счутили крака (на масата)*.
2. Посесивното отношение може да бъде неотчуждаемо/неотделимо или отчуждаемо/отделимо (вж. примерите по-долу).
3. Предикатът може да няма афективна семантика.

Българският модел на ВП практически не познава семантични ограничения в избора на съществителни, които биха могли да се интерпретират като обекти на притежателно отношение. Освен с референция към еле-

менти от кръга на неотделимата посесивност (отношения част – цяло) в конструкцията могат да се включат и съществителни от областта на отделимата посесивност: а) обекти от бита и околната среда; б) близки и далечни обекти от т.нар. „лична сфера“ на притежателя (Бали 1926); в) постоянни абстрактни свойства и качества; г) временни ментални и психологически състояния; д) функционални отношения; е) действия и резултати от действия (включително отглаголни съществителни). Вж. примерите в (4):

(4) *Загубих ти чадъра; Забравих му името; Кой ми изпи кафето?; Ще ти използвам химикалката; Дъждовете ни унищожиха реколтата; Не ми вгорчавай радостта; Развали ми настроението; Мразя ти ужасния характер; Закарах му шефа до летището; Не ти приемам извинението; Чувах ѝ учестеното дишане.*

В езиците с продуктивна употреба на ВП вероятността за кодиране на дадено съществително като притежавано може да се определи в съответствие с импликационната семантична йерархия в (5): колкото по-висока е позицията на съществителното в йерархията, толкова по-вероятно е то да участва в конструкцията с външен посесив.

(5) Посесивна йерархия (Фрийд 1999: 477)

Части на човешкото тяло \subset роднински отношения \subset близки отчуждаеми обекти \subset далечни отчуждаеми обекти

Примерите в (4) по-горе илюстрират богатия семантичен потенциал на българската ВП конструкция, включваща съществителни с референция към всяка от позициите в (5), включително такива, които не могат да се категоризират като посесивни в собствен смисъл и поради това са изключени от йерархията (*Пропиля ми целия ден, Губиш ми времето*). Тази „експанзия“ на посесивните отношения може да се тълкува като показателна за граматикализацията на конструкцията и съответно за значителната ѝ независимост от референциалната семантика на съставлящите я елементи.

Друг аспект на ВП в българския, отново свързан с граматикализацията на конструкцията, засяга синтактичните свойства на предикатите, детерминирани от семантиката им. Е. Кьониг и М. Хаспелмат формулират следната Ситуационна йерархия, представяща скала на типовете предикати с оглед на съвместимостта им с афективната семантика на конструкцията:

(6) Динамични афективни \subset динамични неафективни \subset стативни
(Кьониг, Хаспелмат 1997: 6)

Типични за употреба във ВП в европейските езици, включително славянските (Фрийд 1999 за чешки, Подлеская, Рахилина 1999 за руски, Шарич 2002 за полски и сръбски), са динамичните афективни (телични) предикати, които са транзитивни, както споменахме и по-горе, и чието лексикално значение включва промяна в състоянието на прекия им обект (*чуля, руша, убивам* и под.), макар в някои случаи (различни за различните езици) за участие във ВП да се допускат и динамични предикати с неафективна семантика. В българския език и двата типа предикати редовно се употребяват във ВП, като според типа предикат конструкцията има каузативна семантика (*отварям, поправям* (бенефактивни), *губя, развалям, унищожавам* (малефактивни)) или некаузативна (*мия, чистя* и под.), което подсказва, че признаци като [промяна на състоянието] или [цялостно засягане на обекта] не са дистинктивни за описание на ситуативния аспект на ВП в българския език.

Още по-забележителна особеност на българската ВП конструкция е участието на ателични предикати с перцептивна или когнитивна семантика (*забравам, виждам, чувам, знам, разбирам, разпознавам*), които освен с липсата на какъвто и да е афективен компонент в семантиката си се характеризират и с признак за стативност, който напълно отсъства в далеч по-рестриктивните ВП конструкции в европейските езици.

Транзитивността на предиката също не е необходимо условие за конструиране на ВП – следните четири типа интранзитивни предикати успешно могат да се съчетаят с външнопосесивна клитика:

- а) некаузативни предикати (*идвам, падам, влизам, умирам, треперя, замръзвам, изчезвам, раста, пониквам*) – *Падна ми портмонето, Поникнала му е брада, Треперят ми ръцете; Замръзнаха ми ушите;*
- б) предикати за психологически състояния (*вълнувам се, развеселявам се, радвам се*) – *Сърцето ми се развесели;*
- в) антикаузативни предикати за внезапна промяна на състоянието на обекта (*чуля се, повреждам се, разбивам се, разкъсвам се*), които задължително съдържат рефлексив, трансформиращ обектния аргумент (пациент) в повърхнинен подлог (*Счупи ми се вазата, Разби ми се сърцето*). Глаголите в тази група участват в залогови двойки, известни още и като „каузативни алтернативни“ (напр. *чуля – чуля се, късам – късам се*), като изходният глагол, т.е. първият член на двойката, е транзитивен с външен аргумент агенс, наричан също и каузатор (*Аз счупих вазата*), а производният, т.е. вторият член на двойката, се образува с интранзитивиращата частица *се* и има деагентивна семантика, проявяваща се именно в конотацията за внезапна промяна на състоянието, т.е. без участието на външен субект/каузатор;

г) неергативни предикати (*работа, спя, живея – Не ми спи детето добре през нощта, Не ми работи радиото*).

Всяка от тези групи получава различно синтактично оформление във външнопосесивната конструкция според аргументната структура на предиката и механизмите за кодиране на аргументите като конституенти на изречението в определени позиции. Например интранзитивните предикати от неакузативен тип се съчетават с вътрешен аргумент тема (а не пациенс, както транзитивните предикати с афективна семантика), трансформирана в повърхнинен подлог на изречението с референция към неодушевен обект (обикновено част от тялото, дрехи или други близки до притежателя обекти – напр. *Този рокля отдавна ми е остаряла, Отслабнали са ми краката, Лицето не ми почернява лесно от слънцето* и др.). При някои предикати от тази серия (напр. *умирам*) е възможен и одушевен подлог пациенс – *На Фуко му умря папагалът*.

В случаите, в които ВП включва неергативен предикат, подлогът на конструкцията реферира обикновено към част на човешкото тяло или към близък до говорещия предмет. За отбелязване е, че подлогът в този модел е първичен за разлика от моделите с неакузативен и антиакузативен предикат, чийто подлог е вторичен. Неергативните предикати, както и някои неакузативни, нямат афективна семантика, но комбинацията с посесивно местоимение може да създаде афективен контекст (вж. приведените в група (а) по-горе примери).

ВП конструкциите имат и различна информационна структура от гледна точка на основното деление топик – коментар. Това зависи от типа на предиката, както и от словоредата. Например в интранзитивни контексти подлогът може да стои в началната изреченска позиция или да е топик на изречението (при словоред SV – *Компютърът не ми работи*)⁹, а при словоред VS подлогът е част от коментара (но може и цялото изречение да е коментар) и носи изреченския фокус (*Не ми работи компютърът*).

Не приемаме мнението на Р. Ницолова (2013), че при словоред SV формални критерии за разграничаване на ВП от идентичната редица във вътрешнопосесивната конструкция няма. Според нас фактът, че само във ВП клистиката може да е отделена от името чрез вмъкване на отрицателна частица или на друг изреченски елемент, е сигурен знак, че тя заема външна спрямо подлога позиция. Срв. *Компютърът вчера не ми работеше* и *Компютърът ми вчера не работеше*. Ако обаче двата елемента са в непосредствено съседство (напр. *Шапката ти отлетя*), възможни са два синтактични анализа в зависимост от това дали посесивната клитика е еле-

⁹ Тук неслучайно избираме пример с отрицателна глаголна форма, за да покажем, че става въпрос именно за външнопосесивна конструкция. Вж. и текста по-долу.

мент от именната синтагма – [*Шапката ти*] *отлетя*, или представлява независим изреченски конституент – [*Шапката*] [*ти*] *отлетя*. С други думи, линейният ред на елементите може да се смята за структурно двузначен, като изборът на ВП за сметка на алтернативната вътрешнопосесивна конструкция, свързан и със споменатия по-горе прагматичен ефект, зависи от по-широкия контекст или от ситуацията на изказването. Двете структури се различават и по прозодическите характеристики на посесивната клитика, съответно тя е енклитика във вътрешнопосесивния модел (*Шапката ти отлетя*) и проклитика във ВП (*Шапката ти отлетя*). Трябва обаче да се има предвид, че конструкцията с ВП не е обвързана със специфичен словоред, нито с фиксиран прозодически контур – например ако словоредът е VS, посесивната клитика, макар линейно да предхожда съществителното във функция на подлог, не образува конституент с него, а се свързва и синтактично, и прозодически с глагола, заемащ първата позиция в изречението (*Отлетя ти шапката*).

Възниква въпросът кой от двата механизма в (3) е подходящ като структурна репрезентация или като механизъм за деривация на ВП. Предвид казаното в предходния параграф и за разлика от други автори (Статева 2002, Панчева 2004, Ницолова 2013) смятаме, че в тези случаи клитиката не е повдигната от именната синтагма, а е породена директно в изреченска позиция, която условно ще наречем „апликативна“ и която е специализирана за маркиране на бенефактивния, респ. малефактивния „аргумент“¹⁰. Както споменахме и по-горе, бенефактивното/малефактивното значение се асоциира с положителния или отрицателния ефект от действието върху допълнително въведения в изречението участник в събитието. В тези случаи посесивността е имплицирана, а не синтактично кодирана. Синтактичната дистанция също е фактор за афективната интерпретация на ВП – ако клитиката е разделена от глагол или друг изреченски конституент, нараства възможността тя да се интерпретира като

¹⁰ На този етап остава неизяснен въпросът дали позицията на бенефактива/малефактива съвпада с позицията на редовния дателен аргумент (реципиент/адресат) при предикати за трансфер. На пръв поглед има основание да смятаме, че българският език разполага с една-единствена дателна позиция в изречението, както това личи от невъзможността за комбиниране на две дателни клитики с различно значение (съответно реципиент/адресат и бенефактив/малефактив). Срв.: **Ще ти му дам книгата*, което е неграматично изречение, въпреки че би могло да получи напълно логична интерпретация – *Ще ти дам книгата вместо него* (т.е. *ще го направя в негова полза*). Подобни рестрикции може да се дължат не на семантични ограничения, а на специфичните комбинаторни свойства на самите клитики – проблем, който се нуждае от допълнително проучване върху синтаксиса и прозодията им. Само така ще може да се реши колко и какви са функционалните проекции, в които може да се реализира даден изреченски конституент според това дали репрезентира редовен, или допълнителен аргумент на предиката.

бенефактивна/малефактивна, което е в съответствие с общата тенденция в европейските езици конструкцията с ВП да се свързва предимно с афективни предикати.

Единственият синтактичен контекст, в който според нас външната позиция на клистиката е породена чрез механизма на повдигане (3а), е този, в който тя има чисто посесивно значение, т.е. несвързано с каквато и да е отсянка на бенефактивност/малефактивност. Именно такъв контекст можем да наблюдаваме при перцептивните предикати (*виждам, чувам* и под.) и предикатите за когнитивна дейност (*схващам, разбирам, знам, познавам* и под.) – вж. примерите в (6):

- (6) Знаеш ли му адреса (= Знаеш ли адреса му)
 Не ѝ познавам характера (= Не познавам характера ѝ)
 Не съм ти разгледал още статията (= Не съм разгледал още статията ти)
 Чух ти изказването (= Чух изказването ти)

Както показват примерите, в тези случаи конструкция с ВП¹¹ е функционално еквивалентна и структурно паралелна на вътрешнопосесивната конструкция, което според нас може да се обясни именно чрез повдигането на клистиката от базовата ѝ приименна позиция (вж. (3а) по-горе). Доказателство за наличието на синтактична трансформация откриваме в задължителната дефинитност на прякото допълнение тъкмо при този тип предикати, срв.: **Видях му (едно) писмо, *Чух му (едно) изказване*, които са неграматични заради неспазеното условие клистиката да следва членувано съществително в изходната си приименна позиция (срв. **едно му писмо, *едно му изказване*).

Изискването за дефинитност не важи за ВП конструкции с афективен предикат – тук индефинитно пряко допълнение е възможно наред с дефинитното (напр. *Те му откраднаха кучето* и *Те му откраднаха куче; Не ми работи компютърът* и *Не ми работи един компютър*). Според нас възможността за съчетаемост с индефинитно допълнение е знак, че посесивната клитика в този тип конструкции не може да е породена от изходна приименна структура просто защото такава структура е граматически невъзможна с индефинитно име (срв. **Не работи един ми компютър*, вж. и Чинкуе, Кръпова 2009).

Следствие от така направените структурни разграничения са ограниченията върху съчетаемостта на ВП с допълнителен вътрешен посесив. Както посочва Р. Ницолова (2013), предпочитаният модел е този само с една дателна клитика, но в някои случаи е възможна поява и на втора при-

¹¹ Както споменахме по-горе, европейските езици не могат да конструират ВП с такъв вид предикати поради факта, че не притежават посесивни клитики.

именна клитика, при условие че предикатът е афективен или най-малкото динамичен, напр. *Коригирала съм ти (= вместо теб) твоята статия/статията ти, статията ти още вчера, Умря му на човечеца старият му и уморен кон/старият и уморен кон*. От гледна точка на очертаното по-горе разграничение между двата типа ВП в българския език, приглаголната дателна клитика в тези случаи има функция на бенефактив/малефактив, а посесивността е сигнализирана експлицитно чрез атрибутивната клитика. С други думи, в подобни случаи удвояване на посесора няма. Ако обаче предикатът не е афективен, разделно изразяване на функциите е невъзможно, което е леснообяснимо с механизма на повдигане на посесора, както и с факта, че предикати с перцептивно или когнитивно значение не могат да присъединяват допълнителен бенефактив/малефактив, срв. **Видях му в книжарницата новата му книга*. ВП в тези случаи е функционално еквивалентен на конструкцията с приименен посесив и е неин структурен корелат.

Грамматикализацията на посесивността различава значително българския език от всички европейски езици, включително славянските, където тъкмо чрез ВП се пазят някои от функциите на старославянския симпатичен датив. Както е известно, вътрешнопосесивни отношения в славянските езици се изразяват чрез добре съхранения генитив, така че ВП с дателна клитика в тези езици има профила на афективна конструкция. В резултат на генитивно-дативния синкретизъм в историята на българския език кратките дателни форми на личните местоимения са се интегрирали в именната фраза и са се трансформирали в посесивни клитики, но омонимията не е довела до тяхното функционално изравняване (Асенова 2002, Ницолова 2008), както показват разгледаните по-горе два типа контексти с ВП. Диференциацията повдига въпроса за граматическата (признаковата) спецификация на дателното местоимение, а и още по-важния въпрос за това дали наистина става въпрос за две омонимни форми (съответно датив и генитив-посесив), каквато е официалната позиция в българската граматическа традиция, или за една синкретична форма (генитив-датив), която включва признаците и на двете категории (кумулятивно изразяване) и активира едното или другото значение според минималния изреченски контекст и други определящи спецификацията маркери, като дефинитност, синтактична позиция, тип предикат, информационно членение на изречението (вж. Панчева 2004, Кръпова, Чинкуе 2013).

ЛИТЕРАТУРА

- Асенова 2002:** Асенова, П. *Балканско езикознание*. [Asenova, P. *Balkansko ezikoznanie*.] Велико Търново: Фабер, 2002.
- Бали 1926:** Bally, C. L'expression des idées de sphère personnelle et de solidarité dans les langues indo-européennes. // F. Fankhauser & J. Jakob (eds.), *Festschrift Louis Gauchat*, 1926, 68 – 78. Version anglaise dans H. Chappell and W. McGregor (eds.). *The Grammar of Inalienability*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 1996, 31 – 61.
- Ван де Велде, Ламироа 2017:** Van de Velde, F., B. Lamiroy. External Possessors in West Germanic and Romance: Differential Speed in the Drift Towards NP Configurationality. // Cuyckens, H., Ghequière, L. van Olmen, D. (eds.). *Aspects of Grammaticalization: (Inter)subjectification, Analogy and Unidirectionality*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2017, 353 – 399.
- Верньо, Субисарета 1992:** Vergnaud, J.-R., M.-L. Zubizarreta. The Definite Determiner and the Inalienable Constructions in French and in English. // *Linguistic Inquiry*, 1992, 23 (4), 595 – 652.
- Гримшоу 1990:** Grimshaw, J. *Argument Structure*. Cambridge, MIT Press, 1990.
- Дуриданов 1991:** Дуриданов, И. (ред.). *Граматика на старобългарския език*. [Duridanov, I. *Gramatika na starobalgarskiya ezik*.] София: БАН, 1991.
- Китила, Зюнига 2010:** Kittilä, F., Zúñiga, S. Introduction: Benefaction and Malefaction From a cross-Linguistic Perspective. // *Typological Studies in Language*, 2010, 1 – 28.
- Кръпова, Димитрова 2015:** Кръпова, И., Dimitrova, Ts. Genitive-Dative Syncretism in the History of the Bulgarian Language. Towards an Analysis. // *Studi linguistici*, 2015, II, 181 – 208.
- Кръпова, Димитрова (под печат):** Кръпова, И., Димитрова, Ц. *Българският език в европейския езиков ареал*. [Кръпова, И., Dimitrova, Ts. *Balgarskiyat ezik v evropeyskiya ezikov areal*.] София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Кръпова, Чинкуе 2013:** Cinque, G., Кръпова, И. The case for Genitive case in Bulgarian. // Schürcks, L., Giannakidou, A., Etxeberria, U (eds.). *The Nominal Structure in Slavic and Beyond. Studies in Generative Grammar* 116. Berlin, Mouton de Gruyter, 2013, 237 – 274.
- Кьониг, Хаспелмат 1997:** König, E., M. Haspelmath. Les constructions à possesseur externe dans les langues d'Europe. // Feuillet, J. (ed.). *Actance et valence dans les langues de l'Europe* (Empirical approaches to language typology/EUROTYP, 20-2. Berlin, Mouton de Gruyter, 1997, 525 – 600.
- Ландау 1999:** Landau, I. Possessor Raising and the Structure of VP. // *Lingua*, 1999, 107, 1 – 37.

- Ленекър 1991:** Langacker, R. *Foundations of Cognitive Grammar*. Volume II. Descriptive application. Stanford, Stanford University Press, 1991.
- Лураги 2020:** Luraghi, S. External Possessor Constructions in Indo-European. // Barðdal, J., Gildea, S. E., R. Lujan (eds.). *Reconstructing syntax*. Chapter 4. 162 – 196.
- Минчева 1964:** Минчева, А. *Развой на дателния притежателен падеж в българския език*. [Mincheva, A. Razvoj na datelniya pritezhatelen padezh v balgarskiya ezik.] София: БАН, 1964.
- Мирчев 1978:** Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език*. Трето издание. [Mirchev, K. Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik.] София: Наука и изкуство, 1978.
- Ницолова 2013:** Ницолова, Р. Някои особености на българските посесивни конструкции в сравнение с чешкия език. [Nitsolova, R. Nyakoi osobenosti na balgarskite posesivni konstruktсии v sravnenie s cheshkiya ezik.] // Младенова, М., Р. Железарова (ред.). *Славянските езици отблизо*. Сборник в чест на 70-годишнината на доц. Янко Бъчваров. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013, 283 – 295.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. [Nitsolova, R. Balgarska gramatika. Morfologiya.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Номачи 2015:** Nomachi, M. Dative of External Possession in Croatian from an Areal-typological Perspective. // *Jezikoslovlje* 2015, 17 (1 – 2), 453 – 474.
- Панчева 2005:** Pancheva, R. The Rise and Fall of Second-Position Clitics. // *Natural Language & Linguistic Theory*, 2005, vol. 23 (1), 103 – 167.
- Панчева 2004:** Pancheva, R. Balkan Possessive Clitics: The Problem of Case and Category. // Tomić O. M. (ed.). *Balkan Syntax and Semantics*. Amsterdam: John Benjamins, 2004, 175 – 219.
- Пейн, Барши 1999:** Payne, D. L., I. Barshi (eds.). *External Possession*. Amsterdam: John Benjamins, 1999.
- Пилкинен 2008:** Pylkkänen, L. *Applicatives. Introducing Arguments*. Cambridge: MIT Press, 2008.
- Подлеская, Рахилина 1999:** Podlesskaya, V. I. Rakhilina, E. External Possession, Reflexivization and Body Parts in Russian. // Payne, D. L., Barshi I. (eds.). *External Possession*. Typological Studies in Language 39. Amsterdam: John Benjamins, 1999.
- Свешникова 1986:** Свешникова, Т. Н. Об одном способе выражения посесивности в румынском языке. [Sveshnikova, T. N. Ob odnom sposobe vyrazheniya posessivnosti v rumynskom yazyke.] // *Славянское и балканское языкознание. Проблемы диалектологии. Категория посесивности*. [Вып. 10]. Москва, 1986, 201 – 208.

- Сержант 2016:** Seržant, I. External Possession and Constructions that May Have it. // *STUF*, 2016; 69(1): 131 – 169.
- Статева 2002:** Stateva, P. Possessive clitics and the structure of nominal expressions. // *Lingua* 2002, 212, 647 – 690.
- Франкс, Кинг 2000:** Franks, S., T. H. King. *Clitics in Slavic*. New York/Oxford, Oxford University Press, 2000.
- Фрийд 1999:** Fried, M. From Interest to Ownership: a Constructional View of External Possessors. // Payne, D.L., I. Barshi (eds.). *External Possession*. Amsterdam: John Benjamins, 1999.
- Хаверс 1911:** Havers, W. *Untersuchungen zur Kasussyntax der indoeuropäischen Sprachen*. Strassburg, Trübner, 1911.
- Хайне, Кутева 2006:** Heine, B., T. Kuteva, *The Changing Languages of Europe*. Oxford, Oxford University Press, 2006.
- Харалампиев 2001:** Харалампиев, И. *Историческа граматика на българския език*. [Haralampiev, I. *Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik*.] Велико Търново: Фабер, 2001.
- Хаспелмат 1999:** Haspelmath, M. External Possession in a European Areal Perspective. // Payne, D.L., Barshi, I. (eds.). *External Possession*. Amsterdam: John Benjamins, 1999.
- Хаспелмат 2001:** Haspelmath, M. The European Linguistic Area: Standard Average European. // *Typological Characterization of Language Families and Linguistic Areas* 107. 2001, 1492 – 1505.
- Чапел, Макгрегър 1996:** Chappell, H., W. McGregor (eds.). *The Grammar of Inalienability: A Typological Perspective on Body-part Terms and the Part-Whole Relation*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1996.
- Чинкуе, Кръпова, 2009:** Cinque, G., Krapova, I. The Two Possessor Raising Constructions of Bulgarian. // S. Franks, V. Chidambaram, B. Joseph (eds.). *A Linguist's Linguist. Studies in South Slavic Linguistics in honor of E. Wayles Browne*. Bloomington, Indiana, Slavic Publishers, 2009, 149 – 166.
- Шарич 2002:** Šarić, L. On the Semantics of the 'Dative of Possession' in the Slavic Languages: An Analysis on the Basis of Russian, Polish, Croatian/Serbian and Slovenian Examples. // *Glossos* 3, 2002, <<http://seelrc.org/glossos/issues/3/saric.pdf>>.

ЗА НЯКОИ ВТОРИЧНИ ФУНКЦИИ НА ОПРЕДЕЛИТЕЛНИЯ ЧЛЕН В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Борис Норман
Беларуски държавен университет, Минск

Борис Норман. О некоторых вторичных функциях определительного артикля в болгарском языке

В статье исследуются вторичные, дополнительные функции, которые выполняет в болгарских текстах определительный член (артиклъ). Отмечаются сложные и сомнительные случаи в употреблении членной формы. Приводятся примеры новых (отдельных) лексических значений, которые получает существительное при присоединении члена (*много – многото, през ден – през деня* и т. п.). Особое внимание уделяется синтаксической функции члена: его наличие или отсутствие позволяет разграничить некоторые члены предложения: подлежащее или определение, обстоятельство или определение и т. д. Систематизируются разные точки зрения, представленные в трудах Л. Андрейчина, Ст. Стоянова, Св. Иванчева и др. Приводятся примеры из болгарской художественной литературы и научных текстов. Сформулирована идея, что во внутренних связях, которые соединяют категорию определенности с другими категориями (число, время, степень и др.), реализуется общий грамматический потенциал данного языка.

Ключевые слова: болгарский язык, грамматика, определительный член, синтаксическая функция

Boris Norman. About Some Secondary Functions of the Definite Article in Bulgarian

The following article examines the secondary and additional functions performed by the definite article in Bulgarian texts. It highlights difficult and ambiguous cases in the use of the article form. It provides examples of new lexical meanings which the noun receives through the addition of an article (*mnogo – mnogoto, prez den – prez denya*, etc.). The syntactic function of the article receive special attention as its presence or absence allows us to distinguish some parts of the sentence from others, such as subject or definition, adverbial modifier or definition, and so on. The study engages with different points of view presented in the works of L. Andreychyn, St. Stoyanov, Sv. Ivanchev, and others. It draws examples from Bulgarian fiction and scientific texts. The main idea posits that the general grammatical potential of this language is realized in the internal relations that connect the category of definiteness with other categories (number, time, degree, etc.).

Key words: Bulgarian language, grammar, definite article, syntactic function

Преди почти 50 години публикувах една статия за синтактичните функции на члена в българския език (Норман 1978), за която скоро ми напомни професор Петя Асенова (използвам този приятен повод да ѝ благодаря).

Понастоящем продължавам да се придържам към една своя стара теза: че всеки език разполага с определен потенциал за изразяване на граматическата информация и тази информация се разпределя по присъщите на тоя език формални средства (Норман 1974: 146 – 147). Ако в тоя език има падежна система, значи с помощта на падежите се изразява до известна степен и определеността на предмета. Ако в езика има категорията определеност (с артикли), значи чрез тези средства се изразяват и синтактичните отношения на името (поначало присъщи на категорията падеж). Ако в езика има категорията вид, тя „оттегля“, приема върху себе си някои темпорални значения. Ако, обратно, има развита темпорална система, тя покрива и някои оттенъци, присъщи иначе на категорията вид.

Всъщност тази мисъл не е съвсем моя и не е чак толкова нова. Възгледите на Вилхелм фон Хумболт върху езика като възплъщение на духовната енергия на народа са се трансформирали по-късно в идеята за дълбоки вътрешни връзки на езиковите категории, потвърждавана много пъти с фактически материал от редица езици в тяхното развитие.

Например Херман Паул показва върху немски и друг материал, че формирането на модалните значения е тясно свързано със системата на глаголните времена (Паул 1960: 333). Според А. М. Мухин развитието на категорията определеност в английски език се е предизвиквало от постепенното отмиране на падежните флексии и „необходимостта да се уточнят едни или други граматически категории на съществителното, които не мираха достатъчно отчетлива изява в морфологията на самото име“ (Мухин 1960: 369). Изтъкнатият руски българист Ю. С. Маслов е свързвал загубата на простите минали времена (претерити) в редица езици с развитието на категорията преизказност (Маслов 1964: 200). В. Маровска установява връзката между категориите референтен статус (въсъщност определеност) и число (Маровска 2013: 209 – 217); а в Е. Ю. Иванова и А. А. Градинарова (2015: 388 – 389) се резюмира, че присъствието или отсъствието на члена често е обусловено от един или друг начин на глаголното действие. Общо взето, няма съмнение в това, че развитието на определеността в българския език е повлияло съществено на цялата му граматическа система.

Трябва да се отбележи от самото начало, че членът е недостатъчно (непълно) граматикализирано средство. Това означава, че съществуват редица ситуации, в които употребата на члена изисква познаване на някои допълнителни условия (тоест в речевата дейност се преминава, тъй да се каже, от „автоматично“ към „ръчно управление“). Това признават

и най-големите авторитети в областта на българското езикознание. На времето професор Беньо Цонев пише:

Преди всичко трябва да кажа, че употребата на членувани и нечленувани думи, както в български език, така и във всички други езици, зависи често пъти от скрити за нас причини, та по някой път употребяваме член, дето логиката не би допуснала и, наопаки, нейде пък изпускаме членуването и там, дето би се налагало по логически причини.

(Цонев 1937: 468)

Подобно мнение изказва и проф. Любомир Андрейчин:

Употребата на члена при нарицателните имена се управлява от нашия основан върху природата на езика ни усет за изтъкване на представата за определеност и неопределеност на предметите, за които говорим. Практически обаче определеността не изпъква достатъчно отчетливо и наложително във всички случаи, затова и членуването не се налага винаги с еднаква необходимост и става понякога повече или по-малко факултативно или механично.

(Андрейчин 1942: 145)

А колегата му Стоян Стоянов, посветил на категорията определеност специално помагало, изрежда в него цял списък от „излишни и неправилни“ ситуации на членуването. И заключава:

Освен тези по-типични случаи в практиката се срещат и други най-разнообразни случаи на немотивирано, „механично“ (следователно излишно) членуване, което се отразява неблагоприятно върху добрия стил и върху благозвучието на речта.

(Стойанов 1965: 84)

Може би с цел да потвърди тази теза, професорът лансира в друго свое отделно издание такива подзаглавия, като: *Начини за образуване на думи в българския език; Образуване на сложни прилагателни; Образуване на местоимения* и др. (Стойанов 1977), макар че по-скоро тук би се очаквало „Начини на образуване на думите...“, „Образуване на сложните прилагателни...“ и т.н.).

Ще посоча тук и мнението на споменатия Ю. С. Маслов:

Изборът между общата и определената форма е обусловен отчасти от смисъла на изказването [...], а отчасти и от установената традиционна употреба на общата форма предимно в едни, а на определената форма предимно в други типове изрази.

(Маслов 1982: 162)

И през по-късни години продължават да се появяват публикации, чиито автори са обезпокоени от разклатения узус в тази сфера на граматиката (Грамматика на грешките 1982: 39 – 52; Лакова 1987; Шамрай 1989: 4 – 7, 37 – 39 и др.; Български език 1997: 102; Савова 2018 и др.). Регистрирането на известна неяснота, несигурност, разклатеност при употребата на членната форма в речта поражда много въпроси, съмнения и затруднения при изучаващи българския език в различни страни.

Съмненията се множат и когато виждаме, че класиците на българската литература си позволяват голяма свобода в използването на членната форма. Ще посоча няколко примера:

Той гледаше как двамата отминаваха нататък ... и сякаш чувствуваше близостта им, стремежа им един към друг и не само това – колко много неприязън и може би злоба изпитваха в тази минута и **двама** против него.

(Г. Райчев)

Така падна Пеня Ронда и така наново се проля много испанска кръв **за господ** и за краля.

(Д. Димов)

Такова честолюбие не отива на граждани на **социалистическо общество** и даже е достойно за порицание.

(И. Петров)

Слънчогледите щяха да си останат така, с пречупени стъбла и полупразни пити, затрупани от снега, който идва след дъждовете. Но сега над тях бръмчаха **дивите пчели**.

(Ст. Стратиев)

На другата пролет в канавките изникнаха първите тревы, нацъфтяха **великденчета** и **лазарки**, пусна хурки киселецът.

(Г. Мишев)

Впрочем и в класическия учебник на Ст. Стоянов (Стоянов 1964: 381), в раздела за преизказно наклонение, се привежда подобен пример: *Я, небето съвсем се изяснило и греело **слънце**, а аз мислех, че още вали!*

Всеки от тези случаи изисква специално обяснение – това е ситуацията, която по-горе нарекох „ръчно управление“. Например К. Иванова пише за подобни злоупотреби с членната форма по вестниците:

[...] На нашите публицисти предстои да се справят с ред трудности дори само в тази мъничка област на граматиката. Тук на помощ може и трябва да дойде

народната практика, разговорната реч. В нея са се закрепили много нечленувани изрази, наследство от миналото на езика. Нека не ги гоним от вестниците! (Иванова 1974: 100)

Аз няма да засягам тук теоретичните (методологичните) аспекти на категорията определеност в български език: референтност/нереферентност, специфичност/неспецифичност, идентификация, актуализация и др. Тези проблеми се дискутират отдавна и сигурно ще бъдат още дълго време важен обект на научни изследвания (вж. Лакова, Гаргов 1985; Куцаров 2007: 407 – 458; Иванова, Градинарова 2015: 380 – 387; Буров 2016: 149 – 177 и др.).

Също така извън моето внимание ще останат различни въпроси, свързани с функционирането в българския език на думата *един*, изпълняваща в значителна степен ролята на неопределителен член (Станков 1984; Стаменов 1985; Стоянов 1987 и др.). Сложната триада „член – отсъствие на член – *един*“ заслужава отделно и задълбочено внимание.

Моята задача е значително по-тясна и по-скромна. Искам да очертая страничните (допълнителните) функции на члена, които не влизат в кръга на неговите „преки задължения“. Като основни функции в съответствие с научната традиция разглеждам следните: а) индивидуализираща, конкретизираща функция: *Присъдата бе смърт*, и б) обобщаваща, генерична функция: *Овцата е домашно животно; Върбата обича влажните места* (Стоянов 1965: 8 – 9). Към тези две основни функции с право можем да присъединим още две: в) анафорична функция, препращаща адресата към друга (предишна) част на текста: *Срецинах по пътя едно момче. Момчето ми каза, че...;* г) комуникативна функция, отразяваща опозицията „тема – рема“: известната част на информацията обикновено се членува: *Художникът е вълшебник; Вълшебникът е художник* (Иванчев 1978: 128 – 135, 152 – 156, 157 – 165; Гинина 1980).

Преминавайки към анализа на фактическия материал, бих искал преди всичко да напомня, че членът служи за формален признак на съществителното име или цялата именна група. И дори ако някоя дума (например наречие, междуметие, служебна дума) е казано, се субстантивира, тя придобива правото да се членува, както в случая:

Той започнал да мечтае. Не за кариера на всемирно известен лекар, а да разплете косата на Клара, да я разпусне като плащ по голите ѝ рамене и да зарови лице в това копринено наметало. А после... „**После**то“ му било ясно от медицинските книги...

(З. Лалова)

В същото време обаче, както е известно, съществуват редици семантични групи на имена, които поначало не приемат членна форма. Тук спадат преди всичко собствените имена (с отделни изключения), названията на месеците, дните на седмицата, посоките на света (*юг, север*), някои роднински имена в съчетание с притежателната клитика (*майка ми, баща ми, жена ми, сестра ми, брат ми...*). Може да се твърди, че при тях отсъствието на члена служи за формален признак, потвърждаващ тяхното лексикално значение.

Още по-явно „лексикалната“ функция на члена проличава в други случаи.

В известен брой случаи членуването стеснява или въобще променя значението на съществителното име. Ако *сутрин* означава „начална част на деня“, *сутринта* уточнява това понятие: „начална част на утрешния (или днешния) ден“. Ако *през деня* означава „в продължение на дневното време“, *през ден* има съвсем друго значение: „след един ден“: интервал, след който някое събитие се повтаря. Същото може да се каже за семантичната разлика между *през нощта* и *през нощ* (последния пример използва Д. Савова, за да покаже на чуждестранни студенти българисти ролята на членната форма (Савова 2018: 201). Думата *столица* има значение „главен град на държавата“, докато *столицата* за българина означава „София“. Всичко това е естествено: човек организира хронотопа в съответствие с актуални, близки нему условия, и членът му помага в тая работа.

Още един пример. Българските наречия *много* и *малко* са известни със своя полисемантичен характер. *Речник на българския език* дава по 11 значения на всяко едно от тях (без да смятаме фразеологизираните употреби). Обаче формите *много* в значение „мнозина, сума“, „целият голям брой“ и *малкото* „малцина, шепа“ („като количествено числително“) са представени тук като отделни позиции с пояснение: „само членувано“ (РБЕ 1998: 104). Виждаме как членът, изхождайки от референтното си значение, придобива ново, квантитативно, ограничаващо обема на понятието – срв.:

ИВАН АНТОНОВ. На млякото се отразяват **много** приказки и шумът. Когато се шуми – няма мляко...

(Ст. Стратиев)

Лексикалната функция на члена се проявява и в някои обстоятелствени пояснения. Ще приведа за пример едно фино наблюдение на Николай Хайтов:

Авторът (пише Илчев) заявява, че Галилей умира в затвора (стр. 18). Той умира във вилата си, където действително е бил под надзора на инквизицията. А въпросният израз у Пашев е: „Макар Галилей да умря в затвор,

Кеплер в изгнание и гладен“ и т.н., „строшиха се веригите на догмите“. Едно е, когато се каже „затвора“ (както е у Илчев) – тогава е ясно, че става дума за истински затвор, а друго е „затвор“. Както сам Илчев обяснява, Галилей умира във вилата си, „където действително е бил под надзор на инквизицията“, което нищо друго не означава, освен че собствената му вила е била превърната от инквизицията в „затвор“ – в преносния, пък ако щете и в буквалния смисъл на думата.

(Хайтов 1982)

Подобни отношения свързват в българския език изрази *в чужбина* (нечленувано) и *в чужбината* (с членна форма). Да сравним:

В **чужбината** няма нищо хубаво.

В **чужбина** няма нищо хубаво.

Според Л. Иомдин, който привежда тези изказвания (Иомдин 1996: 370), в първото от тях именната група има референтен статус, докато тази във втората няма такъв. Интересно е, че примерите с думите *затвор* и *чужбина* могат да се интерпретират с помощта на превод на руски език: *в затвор* значи „в заключении, под арестом“; *в затвора* – „в тюрьме“; *в чужбина* значи „за границей“ (къде?), *в чужбината* – „в загранице“ (в чужбината като такава).

Понякога се твърди, че членът изиграва словообразователна роля при образуването на наречията от типа на *здравата*, *умната*, *яката* (както и *тичешката*, *лежеешката* и под.), но това мнение надали има сериозни основания (Брезински 1974): морфемата *-та*, ако и да е свързана етимологически с определителния член, иначе – в синхронен аспект – няма никакво отношение към категорията определеност (както и морфемата *-то* в състава на относителните местоимения и наречия (*дето*, *както*, *който*, *защото*...)).

Ако потърсим други истински примери за словообразователната роля на члена, трябва да се обърнем към участието му в състава на прякори (*Шивача*, *Жабата*, *Жоро Италианеца*, *Златко Баретата*, *Николай Попов-Мартеничката* и под.). Поначало се знае, че собствените имена не са съвместими с членуването: „Ограниченото с единствен обект не допуска по-нататъшни ограничения“ (Вендлер 1982: 211). Но в дадения случай собственото име се появява въз основа на апелатива и трябва да получи свое формално отличие (а и жаргонът се придържа към свои правила).

Още един особен случай на българското словообразуване – умалителни и ласкателни лични имена, които в разговорната реч придобиват членна форма: *Васката*, *Борката*, *Колето*, *Ленчето*, *Мичето* и под. Остава ни само да предположим, че нечленуваното име (*Васка*, *Борка*, *Коле*...) не се възприема в домашна обстановка като достатъчен иденти-

фициращ знак и изисква допълнително „ограничаване“, носещо по-скоро прагматична функция.

Да преминем сега към ролята на определителния член в синтаксиса на българския език. Многократно е писано, че функцията на подлога е „склонна“ да изисква членуване на съответното съществително. Дори се гледа с подозрение на нечленувания подлог: „По отношение на словоредата може да се каже, че нечленуваните подлози „не се държат“ като същински подлози“ (Шамрай 1989: 55). Но това е по-скоро статистическа закономерност. Има обаче други, по-специални и по-стриктни правила.

Преди всичко редица синтактични конструкции просто изискват участие на определителния член в тяхната структура или, обратно, не допускат такова участие. В споменатия по-горе учебник повечето от тези условия са изредени в списък (Стоянов 1964: 226 – 229). Става дума за конструкции с удвоено допълнение, със сказуемно определение¹, с приложение от качествен или количествен характер и т.н. Не може да приема членна форма думата, която се използва като обръщение, тоест е употребена в звателна форма: вокативната семантика не иска допълнителна идентификация на личността (Гаравалова 2004: 142). Стриктните предписания засягат и обстоятелствени пояснения с предлози (като част от предлозите предполагат членуване на съществителното име, а друга част, обратно – не допускат такова нещо).

Иначе казано, използването на членната форма е свързано със семантико-синтактичната структура на цялата фраза. Някои примери на погрешна употреба на членната форма, посочвани от стилисти и редактори, се отнасят тъкмо до различни възможности да се тълкува текстът.

Много важна е диференциращата роля на членната форма: членът в редица случаи позволява да се избегне погрешно тълкуване на синтактичната структура (като предпоставка за тези ситуации служи морфологичната омонимия на някои части на речта). Ще се опитам да систематизирам тези ситуации, като ги илюстрирам освен с цитати от художествената литература, също така и с примери от научната.

Сказуемно определение vs. подлог

Отсъствие на член при думата сигнализира, че пред нас е сказуемно определение, в противен случай думата би могла да се тълкува като подлог. Примери:

¹ Не вземам страна в дискусиата относно съдържанието на термина „сказуемно определение“ (Недев 2019; Василева 2022), тъй като я смятам за странична, несъществена по отношение на темата на тази статия.

Ако не беше **ординарец**, сигурно би станал калугер и също така робски щеше да служи на владиката, както сега служеше на полковника.

(Ем. Станев)

Ако допуснем вариант: *Ако не беше ординарецът...*, смисълът на цялото изказване кардинално се променя; това означава: „ако не присъстваше ординарецът...“.

Щом другарят Панов вдигне телефона и каже две думички, смятай се назначен на работа. И **министър**, ако иска, може да те назначи.

(И. Петров)

При вариант *И министърът, ако иска, може да те назначи* думата *министър* поема ролята на подлог.

Ако все още се влача по земята, то е за тебе, татко, мен **адът** ми се струва **обетована земя**...

(В. Мутафчиева)

Да сравним: *Ад ми се струва обетованата земя* – съществителните *ад* и (*обетована*) *земя* си разменят синтактичните роли, а словоредът става обратен.

Разпъна възглавницата, поглади меките цветове на конците и попита:

– Какво ще кажеш, ако я дарим на другаря Недев? Не е **прост пешкир** и сигурно ще се зарадва, нали?

(Г. Мишев)

Словосъчетанието *прост пешкир* е сказуемно определение към елиминирания подлог (*това не е прост пешкир*) и естествено, не се членува. Обаче ако допуснем тук използване на член (например: *не е прост пешкирът*), се променя синтактичната функция не само на думата *пешкир*, а и на *прост*.

Ще посоча тук и един пример от научно-учебен текст:

Можем да станем свидетели на различни спорове, израз на местен патриотизъм. Какво излиза: **хубаво е родното**, хубаво е това, с което сме свикнали.

(М. Виденов)

Хубаво е родното или *хубавото е родно* – смисловата разлика е очевидна, а в основата лежи съответно различно членуване на думите.

Определение vs. сказуемно определение

Дори у минувачите той долавяше едва **скритите зли** усмивки, с които го срещаха и изпращаха.

(Г. Райчев)

Писателят разпределя по свой начин отношенията между определения към думата *усмивки*. Ако беше: ...*долавяше едва скрити злите усмивки*, ролята на формата *скрити* би била друга. Същото имаме в следния пример:

На коленете му лежеше **разтворена тежката и черна** библия.

(Ем. Станев)

Да сравним: ...*лежеше разтворената тежка и черна библия*. Действието *разтварям* би се отнасяло в такъв случай към по-предишния темпорален план: *разтворена* щеше да бъде също такъв статален признак на библията, както и признаците *тежка и черна*.

[...] На запад се е отворила една пролука, за да мога да видя **очертан каменния** масив на Балкана и за да може въображението да нарисува върху този каменен масив башибозук и Ботеви четници...

(Й. Радичков)

Срв. вариант с друго използване на члена: ...*очертания каменен масив* – разликата е посочена горе.

Планина с нейния суров климат, нейните опасности и нейните тежки условия за препитание държи **бодър духа** на българите, изолирани от гнета на завоевателя, прави ги смели и предприемчиви.

(М. Арнаудов)

Планина държи бодър духа на българите или *планина държи* (тоест запазва, съхранява) *бодрия дух на българите*? Съответно „бодростта на духа“ се представя било като актуална, процесуална характеристика, било като статална, извечна.

Неслучайно **първи славяните** от Великоморавия, с които на северозапад са имали граница българските славяни, са потърсили помощ именно от тях.

(Св. Иванчев)

Числителното в множествено число *първи* е сказуемно определение при подлога *славяните*. Но ако се премести членът от съществителното към числителното, отношението между тях се променя: *първите* става обикновено определение.

Обстоятелствено пояснение vs. определение

Разтъжи се **угрижено селяшкото** сърце.

(Елин Пелин)

Думата *угрижено* е наречие, което изпълнява функция на обстоятелствено пояснение. За това свидетелства отсъствието на члена при тази дума. Ако пък бихме допуснали вариант *Разтъжи се угриженото селяшко сърце*, ясно е, че синтактичната структура се е променила: *угрижено* тук е прилагателно, което с право приема членната форма. Членът по този начин помага да осуети морфологичната омонимия: *угрижено* – наречие, и *угриженото* – прилагателно от среден род в роля на определение.

Понеже бе станало съвсем тъмно, Джек запали фаровете, които осветиха задницата на мулето, и с бумтенето на мотора подплаши **малко животното**.

(Д. Димов)

Ситуацията е аналогична с предишната: думата *малко* тук е обстоятелствено пояснение, но стига да получи членна форма, веднага се превръща в определение (*малкото животно*).

Та ето това си мислех, докато гледах мечето **с умоляващите очи**.

(Й. Радичков)

Кой кого умоляваше? В оригинала *умоляващите очи* са признак на *мечето* (като несъгласувано определение). Ако махнем членната форма при тези *очи*, ще разберем, че говорещият (авторът) гледаше мечето *с умоляващи очи*. И последният израз става обстоятелствено пояснение при глагола *гледах*.

Тогава си помисли, че я гледа с очите **на мъж** и като мъж изпитва удоволствие от линиите и формите на това тяло.

(Г. Мишев)

Гледа я с очите на мъж – значи гледа как: ‘по мъжки начин, с мъжки интерес’; това е обстоятелствено пояснение. Но да допуснем, че думата

мъж става членувана – и това променя коренно както смисъла на фразата, така и ролята на дадената дума: *с очите на мъжа* значи: с чии очи? – *на мъжа си*; това е несъгласувано определение.

Подлог vs. определение

Ще се огранича тук с примери от научни текстове.

Делят **някои езиците** на благозвучни и неблагозвучни. Не знам какви могат да бъдат тук критериите, защото майчиният и бащиният език за всекиго е най-благозвучният.

(Ал. Балабанов)

Местоимението *някои* тук е несъмнен подлог. Обаче ако махнем (условно) члена от думата *езиците*, може да се разбере, че изречението е неопределено-лично (с подразбиран от контекста субект), а *някои* се превръща в определение към съществителното *езици*: [Неспециалисти] *делят някои езици на благозвучни и неблагозвучни*.

Естествено, смисълът на изречението се формира от редица фактори: от лексикалната семантика на думите, от тяхната съчетаемост, от словоредата и т.н.; от значение са и предишният опит на адресата, неговият културен и езиков багаж. Но това не премахва ни най-малко синтактичната роля на члена, който иначе добросъвестно изпълнява своята основна функция.

При опериране с **обект множество безразличието** се възприема директно и не се оценява от адресата като враждебност...

(Ст. Димитрова)

Сблъскването на няколко съществителни в един контекст изисква задължително членуване на едно от тях. Избраният от авторката вариант прави от *безразличие(то)* подлог, а споменатото *опериране* става с какво? – с множествения обект (*обект множество*; косвено допълнение). Но да допуснем други евентуални варианти, като например: *при опериране с обекта множеството безразличие се възприема...* или *при опериране с обект множество безразличие се възприема...* и под. Тъкмо членът „решава“ как да се разпределят функциите на имената в изречението.

Еднородни vs. нееднородни части на изречението

Както се знае, ако съществителното име има няколко определения, те могат, в случай че има нужда да се членуват в текста, да се членуват поотделно. По такъв начин тяхната синтактична еднородност като че ли се поставя под съмнение: „акцентува се поотделно признаците на пред-

мета“ (Андрейчин, Попов, Стоянов 1977: 388). Обаче ако от атрибутивния ред се членува само първото определение, с това се подчертава единството, еднородността на признаците. Съответно авторът може с това средство да моделира определен качествен образ в съзнанието на читателя; всъщност той му натрапва своето виждане на ситуацията. Пример:

[...] Желязото под неговия чук добиваше неочаквано такива съвършени форми, каквито той не би могъл да направи и при **най-бавната и внимателна** работа.

(Й. Йовков)

Признаците „бавен“ и „внимателен“ характеризират човешката дейност от различни страни; при това първият от тях има по-скоро негативна отсянка, а вторият е явно позитивен. Обаче в дадения контекст те фактически стават синоними (срв. друг вариант на членуването: *при най-бавната и при внимателната работа*).

Следващият пример е донякъде противоположен на предишния: тук се членува всяко определение.

Не можех очите си да откъсна от тая добра стока, създадена и отгледана от същите тия хора – **немарливите и престъпно разпилените**. Защо и стопанските стада да не бъдат здрави и силни?

(К. Атанасов)

Признаците „немарлив“ и „престъпно разпилян“ са от семантично гледище много близки; и двете оценки са рязко отрицателни. Обаче писателят, като ги членува поотделно, ги разглежда като самостоятелни характеристики на хората (може би с цел да намекне, че първата е стихийна и природна, а втората – социална и умишлена?).

Членуването на еднородни части на изречението има не само стилистичен или аксиологичен аспект. То засяга и характера на граматичната структура. Част от примерите, които привежда К. Иванова в своята статия за непоследователна употреба на члена, представят ситуация, когато „една част от имената получават член, а друга част не получават, макар че са еднородни с първите и са поставени при еднакви граматични условия с тях“ (Иванова 1974: 102). Ще покажа, че такива примери се срещат не само по страниците на вестниците:

Моминските песни се разтварят в съзвучието **на звънците, на овчето проблейване и металически кучи лай**, в плакнешката мелодия на пролетните потоци.

(Д. Жотев)

Беше великолепен ден, топъл и спокоен, с едва **полюшващи се** върхове на тополите край брега, **със започващите** да жълтеят листа.

(Ст. Стратиев)

На какво се радвал дядо Йоцо? На **български** паша, на **български** войник, на **българското** БДЖ, на **българските** работи. Слепец. Честит слепец.

(Ж. Иванов)

Следователно членът покрай своите основни функции става нещо като сигнализатор за уреждане на отношенията между еднородни и нееднородни предмети, еднородни и нееднородни признаци.

Освен изредените съществуват и други ситуации, в които наличието или отсъствието на членната форма влияе върху разбирането и тълкуването на изречението (например подлог vs. обстоятелствено пояснение, сказуемно определение vs. допълнение и др.). Но за мене е важно поначало да покаже ролята на члена, който заедно със словореда, служебните думи и лексикалната семантика участва в синтактичната организация на текста.

Общият извод е, че присъствието на члена в граматическата система на българския език оказва кардинално влияние върху вътрешната ѝ структура. Съществуват дълбинни връзки между определеността и категориите падеж (доколкото за такава въобще може да се говори в този език – вж. Куцаров 2007: 481 – 522), вокатив, число, степенуване, глаголен вид. Членуването също така има пряк допир с изразяването на притежателните отношения, удвояването на допълнението, формирането на еднородни части на изречението и т.н. Тъкмо това е нагледна проява на цялостния характер на граматичната система на езика. Но в дадения случай исках да покажа, че членът в българския език покрай основните си функции играе важна роля за създаване на нови лексикални единици и още по-важно – служи за сигнализиране на различни синтактични отношения: с негова помощ говорещият структурира мисълта си.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин 1942:** Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. [Andreychin, L. *Osnovna balgarska gramatika*.]. София: Хемус, 1942.
- Андрейчин, Попов, Стоянов 1977:** Андрейчин, Л., Попов, К., Стоянов, Ст. *Граматика на българския език*. [Andreychin, L., Popov, K., Stoyanov, St. *Gramatika na balgarskiya ezik*.]. София: Наука и изкуство, 1977.
- Брезински 1974:** Брезински, Ст. Недостатъчно описани български наречия от словообразователния тип *здравата, умната*. [Brezinski, St. *Nedostatachno opisani balgarski narechiya ot slovoobrazovatelniya tip*

- zdravata, umnata.*] // *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej 14.* Warszawa: PWN, 1974, 143 – 148.
- Буров 2016:** Буров, С. П. *Исследования по грамматике современного болгарского языка.* [Burov, S. P. Issledovaniya po grammatike sovremennogo bolgarskogo yazyuka.] Тверь: Тверской государственный университет, 2016.
- Василева 2022:** Василева, Р. Още едно предложение за разграничаване на сказуемното име и сказуемното определение в българския език [Vasileva, R. Oshte edno predlozhenie za razgranichavane na skazuemното име i skazuemното определение v balgarskija ezik.] // *Известия на ИБЕ „Проф. Любомир Андрейчин“*, кн. XXXV, 2022, 141 – 161.
- Вендлер 1982:** Вендлер, З. Сингулярные термы. [Vendler, Z. Singulyarnује терму.] // *Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XIII. Логика и лингвистика.* Москва: Радуга, 1982, 203 – 236.
- Гаравалова 2004:** Гаравалова, И. За организацията на морфологическата категория „вокатив“ и характера на тъй нар. звателни форми в съвременния български книжовен език. [Garavalova, I. Za organizacijata na morfologicheskata kategoriya „vokativ“ i haraktera na taj nar. zvatelni formi v savremenniya balgarski knizhoven ezik.] // *Български език*, 2004, кн. 2 – 3, 137 – 142.
- Георгиева, Мурдаров 1982:** Георгиева, Е., Вл. Мурдаров (съст.). *Грамматика на грешките.* [Georgieva, E., Vl. Murdarov (eds.). Gramatika na greshkite.] София: Наука и изкуство, 1982.
- Гинина 1980:** Гинина, Ст. Категорията определеност/неопределеност на имената и въпросите на актуалното членение на изречението. [Ginina, St. Kategoriyata opredelenost/neopredelenost na imenata i vaprosite na aktualното chlenenie na izrechenieto.] // *Sbornik prací filozofické fakulty Brněnské univerzity. Studia minora facultatis philosophicae Universitatis Brunensis.* A 28. Brno: Masarikoiva Univerzita, 1980, 149 – 160.
- Иванова, Градинарова 2015:** Иванова, Е. Ю., А. А. Градинарова. *Синтаксическая система болгарского языка на фоне русского.* [Ivanova, E. Yu., A. A. Gradinarova. Sintaksicheskaya sistema bolgarskogo yazyuka na fone russkogo.] Москва: Языки славянской культуры, 2015.
- Иванова 1974:** Иванова, К. Въпроси около употребата на члена в езика на нашите вестници. [Ivanova, K. Vaprosi okolo upotrebatata na chlena v ezika na nashite vestnitsi.] // *Проблеми на българската книжовна реч.* Съст.: проф. Л. Андрейчин. София: Наука и изкуство, 1974, 91 – 104.
- Иванчев 1978:** Иванчев, Св. *Приноси в българското и славянското езиковедство.* [Ivanchev, Sv. Prinosi v balgarskoto i slavyanskoto ezikoznanie.] София: Наука и изкуство, 1978.

- Иомдин 1996:** Иомдин, Л. Л. Семантическая неполнота русских именных парадигм. [Iomdin, L. L. Semanticheskaya nepolnota russkih imennyh paradigm.] // *Die Welt der Slaven*. 1996. Vol. XVI. München: Otto Sagner Verlag, 361 – 384.
- Куцаров 2007:** Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. [Kucarov, I. Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya.]. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Лакова 1987:** Лакова, М. За прекалената употреба на нечленувани форми в българския език. [Lakova, M. Za prekalenata upotreba na nechlenuvani formi v balgarskiya ezik.] // *Български език*, 1987, № 4, 337 – 338.
- Лакова, Гаргов 1985:** Лакова, М., Гаргов, Г. За категорията определеност/неопределеност като семантико-прагматична категория. [Lakova, M., Gargov, G. Za kategoriyata opredelenost/neopredelenost kato semantiko-pragmaticzna kategoriya.] // *Език и литература*, 1985, № 2, 32 – 40.
- Маровска 2013:** Маровска, В. *Референция и реферирание в света на езика*. [Marovska, V. Referentsiya i referirane v sveta na ezika.]. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2013.
- Маслов 1964:** Маслов, Ю. С. К утрате простых форм претерита в германских, романских и славянских языках. [Maslov, Yu. S. K utrate prostyh form preterita v germanskih, romanskih i slavyanskih jazykah.] // *Проблемы сравнительной филологии*. Сборник статей к 70-летию В. М. Жирмунского. Москва – Ленинград, 1964, 192 – 201.
- Маслов 1982:** Маслов, Ю. С. *Грамматика на българския език*. [Maslov, Yu. S. Gramatika na balgarskiya ezik.]. София: Наука и изкуство, 1982.
- Мухин 1960:** Мухин, А. М. Об артикле. [Muhin, A. M. Ob artikle.] // *Вопросы грамматики*. Сборник статей к 75-летию акад. И. И. Мещанинова. Москва – Ленинград, 1960, 362 – 371.
- Недев 2019:** Недев, И. За разграничаването на сказуемното име от сказуемното определение. [Nedev, I. Za razgranichavaneto na skazuemното ime ot skazuemното opredelenie.] // *Проглас*, XXVIII, кн. 2, 259 – 271.
- Норман 1974:** Норман, Б. Ю. «Описательная» передача семантической специфики и универсальные грамматико-семантические потенции. [Norman, B. Yu. «Opisatel'naya» peredacha semanticheskoy spetsifiki i universal'nye grammatiko-semanticheskie potentsii.] // *Проблемы семантики*. / Отв. ред. В. М. Солнцев. Москва: Наука, 1974, 144 – 149.
- Норман 1978:** Норман, Б. Ю. О синтаксических функциях артикля в болгарском языке. [Norman, B. Yu. O sintaksicheskikh funktsiyah

- artiklya v bolgarskom yazyke.] // *Весник Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта*, Серыя IV, 1978, № 1, 46 – 50.
- Паул 1960:** Пауль, Г. *Принципы истории языка*. [Paul', G. Principy istorii yazyka.] Москва: Издательство иностранной литературы, 1960.
- РБЕ 1998:** *Речник на българския език. Том 9*. [Rechnik na balgarskiya ezik. Tom 9.] София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1998.
- Савова 2018:** Савова, Д. Членуването на имената в българския език във функционална перспектива (идеи за преподаването му на чуждестранни студенти българисти). [Savova, D. Chlenuvaneto na imenata v balgarskiya ezik vav funktsionalna perspektiva (idei za prepodavaneto mu na chuzhdestranni studenti balgaristi).] // *Slavica Lodziensia*, 2, 2018, 197 – 203.
- Стаменов 1985:** Стаменов, Хр. За употребата на *един* като показател за неопределеност в българския език (в сравнение с английски). [Stamenov, Hr. Za upotrebata na edin kato pokazatel za neopredelenost v balgarskiya ezik (v sravnenie s angliyski).] // *Език и литература*, 1985, № 3, 33 – 44.
- Станков 1984:** Станков, В. За категорията *неопределеност на имената* в българския език. [Stankov, V. Za kategoriyata neopredelenost na imenata v balgarskiya ezik.] // *Български език*, 1984, № 3, 195 – 205.
- Стоянов 1965:** Стоянов, Ст. *Членуване на имената в българския език*. [Stoyanov, St. Chlenuvane na imenata v balgarskiya ezik.] София: Наука и изкуство, 1965.
- Стоянов 1977:** Стоянов, Ст. *Словообразуването в българския език. I. Имена*. [Stoyanov, St. Slovoobrazuvaneto v balgarskiya ezik. I. Imena.] София: Народна просвета, 1977.
- Стоянов 1987:** Стоянов, Ст. По въпроса за наличието на неопределителен член в българския език. [Stoyanov, St. Po voprosa za nalichieto na neopredelitelен chlen v balgarskiya ezik.] // *Език и литература*, 1987, № 6, 3 – 10.
- Хайтов 1982:** Хайтов, Н. С лека ръка. [Haytov, N. S leka raka.] // *АБВ* (седмичник, издание на Комитета за култура), 1982, № 49.
- Цонев 1937:** Цонев, Б. *История на българския език. Б. Специални части. Том трети и последен*. [Tsonev, B. Istoriya na balgarskiya ezik. B. Spetsialni chasti. Tom treti i posleden.] София: Придворна печатница, 1937.
- Шамрай 1989:** Шамрай, Т. *Членувани и нечленувани имена в българския език*. [Shamraj, T. Chlenuvani i nechlenuvani imena v balgarskiya ezik.] София: Народна просвета, 1989.

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ГРАДАЦИЯТА НА ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЯТА В БЪЛГАРСКИ И НОВОГРЪЦКИ ЕЗИК

Христина Марку
Тракийски университет „Демокрит“, Комотини

Христина Марку. Наблюдения над градацией цветообозначений в болгарском и новогреческом языках

Стремление современного человека дифференцировать и детализовать цветовые реляции, закодированные в языках, связано с развитием развернутой системы категоризации названий, в основу которой легли основные параметры цвета: тональность, яркость и насыщенность. В представленном сопоставительном исследовании мы сосредоточиваем свое внимание на одном недостаточно исследованном аспекте связи цвета с языком, а именно на средствах, которыми располагают болгарский и новогреческий язык, чтобы выразить степень проявления качественных и количественных признаков цвета и обозначить градуальные цветовые значения. Мы рассматриваем конкретные морфологические, синтаксические и лексические модификаторы, принимающие участие в моделировании цветовых характеристик, называемых гиперонимными терминами цвета, как то: аффиксы интенсификации и деинтенсификации, адъективные и адвербиальные модификаторы, конструкции с элятивным, атенуативным и апроксимативным значением и т. п. Не менее важна для нас также задача исследовать вторичные гипонимические цветовые обозначения с точки зрения их семантических характеристик. Целью исследования является также определение степени межъязыковой структурной и семантической асимметрии.

Ключевые слова: обозначения цвета, градация, болгарский, новогреческий, морфо-семантические аспекты

Christina Markou. A Comparative Study of Gradation in Color Terms between Bulgarian and Modern Greek

Today's tendency to differentiate and detail color relations encoded in languages is connected to the evolution of expanded color categorization systems that take into account basic color parameters as hue, brightness, and saturation. In this comparative study, we will focus on a less-explored aspect of the intersection between color and language: the methods of grading qualitative and quantitative color features and expressing graded color values in Bulgarian and Modern Greek. The study encompasses specific morphological, syntactic, and lexical modifiers that shape the color characteristics expressed by hyperonymic color terms, such as intensifying and deintensify-

ing affixes, adjectival and adverbial modifiers, elative, attenuative, and approximative constructions. Just as important is the examination of semantic attributes of the secondary hyponymic color terms. One of the goals of the study is to assess the degree of structural and semantic asymmetry between the two languages.

Key words: color terms, gradation, Bulgarian, Modern Greek, morpho-semantic aspects

1. Уводни бележки

Настоящото изследване е посветено на познатия и винаги актуален проблем за цветообозначенията като обособена и специфична знакова система. Интересът към цветовата лексика не стихва в продължение на векове, а в лексикалната типология системата на цветообозначенията представлява „на практика единственият толкова подробно изследван «остров»“ (Рахилина 2007: 29).

Цветовата лексика занимава обособилата се „лингвистика на цвета“, която изследва диференцирано проблематиката на цветообозначенията в еволютивен, когнитивен, лингвокултурологичен, семиотичен план и пр. В славистиката се поддържа постоянен интерес към езиковата концептуализация на цветовете, изучавани в диахронен и в синхронен аспект (Мурянов 1978; Вежбицка 1990, 1996; Токарски 1995; Гжегорчикова, Вашакова 2000; Норманская 2005; Рахилина 2008; Хил 2008 и др.). Особените етнокултурни кодове, скрити в цветообозначенията, са предмет на редица балканистични изследвания (Алмалех 1997; Асенова, Алексова 2008; Петрова 2011; Асенова, Дукова 2011). На цветовата лексика в съвременния български език, разглеждана в различни изследователски перспективи, са посветени работите на М. Рачева (2005), И. Седакова (2007), С. Александрова (2007), М. Влахова-Ангелова (2014), М. Валчак-Миколайчакова (2022). В междуезиков план е изследвано метафоричното преосмисляне на термините за цвят в българския в съпоставка с други езици (Кръстева 2010, 2013; Недкова 2003, 2008 и др.).

Цветообозначенията в гръцкия език от своя страна са обект на редица диахронни и синхронни изследвания. Генезисът и развитието на системата за цветообозначения в старогръцкия език са разглеждани в работите на Норманская (2005), Верешчагина (2022) и др. Цветонаименованията в новогръцкия език попадат в изследователския фокус на лексикологията и лексикалната семантика (Анастасиади-Симеониди 1987; Андрулаки и др. 2006; Серакиоти 2021), психолингвистиката (Серакиоти 2012, 2019; Серакиоти, Маркопулос 2013), подлагани са на анализ в приложнолингвистичен ракурс (Александри 2014, 2017). Съпоставителните изследвания на цветообозначенията в българския и новогръцкия език, доколкото съществуват, са ориентирани най-вече към разглеждане на ме-

тафоричните измерения на цветовата лексика във фразеологията (Марку 2013, 2014; Марку, Пантазара, Мустаки 2016).

Цветовъзприятията на съвременния човек са свързани със стремежа към диференциране и детайлизиране на цветовете релации, за които езиците търсят нови начини на кодиране (Кулпина 2007: 129). Това довежда до развитието на разгърнатата система за цвятова класификация/градация, отчитаща такива параметри, като тоналност, яркост и наситеност.¹ Развитата система от цвето-светови модификатори се окачествява като един вид компенсация на загубеното лексикално богатство от езикови отражения на светлинни понятия (Кулпина 2007: 180). Проблемът за езиковите средства и начини за изразяване на различни стойности е свързан с дискусиата в лингвистиката, свързана с категорията градуалност. Преобладаващата част от лексиката изразява изменяеми или измерими признаци (Колесникова 2016: 24). Според Е. Сапир на градация подлежат само онези признаци, които могат да се квантифицират (Сапир 1972: 9 – 10). Цветът принадлежи към признаците, които могат да бъдат степенувани по отделни параметри: „Различните нюанси на „червеното“ също проявяват, както горепосочените примери, различни степени „повече“ и „по-малко“ по отношение на интензивността на цвета, големината на повърхността и обема на обекта, който се характеризира като червен и в съответствие със степента на съгласуваност с приетите стандарти за червено“ (Сапир 1972: 10 – 11, цит. по Петрова-Вашилевич 1994: 199). Трябва да се подчертае, че понятието за градация на признака е задължително свързано с представата за определена „отправна стойност“ и с понятията за приети стандарти и норми. Градуирането представлява корелация, подреждане на качествен признак по отношение на нормата (Сапир 1986: 43, цит. по Колесникова 2016: 31). Специфичното при цветовете е, че при представянето на различните стойности върху скалата максималният предел се отъждествява с прототипа, еталона, нормата за съответния цвят. Т.е. назовава се степента на близост на окачествявания предмет с еталонната представа за признака (Колесникова 2016: 59 – 60). Така например *пребял*, гр. *κάτασπρος* [kataspros] назовават представата за абсолютна белота на един предмет.

Основа за изразяване на градуационни цвятови стойности могат да бъдат само базовите цветообозначения², за които са характерни ред структурооб-

¹ Качествените и количествените характеристики на цветовете се описват с помощта на понятията тоналност/нюанс, наситеност/интензивност и яркост (Медведев 2005: 12). Класификацията на цветовете е възможна единствено в рамките на триизмерната система, която отчита тези три параметъра.

² Опираме се върху схемата на Б. Бърлин и П. Кей (1969: 5 – 7) за базисните термини за цвят и тяхната еволюционна последователност.

разуващи признаци и които притежават по-висока деривационна активност (Кулпина 2007: 179 – 180). Най-общо може да се каже, че прилагателните за цвят споделят начините за градация, характерни изобщо за качествените прилагателни. Отделянето на конкретната категория адективи се оправдава от специфичните особености, които се наблюдават при признаците за цвят.

Анализът, който следва, се осъществява в синхронен план, като се съпоставя езиков материал от съвременните езици. В някои случаи е наложително привличането на диахронни данни.

Във връзка с така очертаните цели изследването си поставя следните основни задачи:

1. Да се опишат конкретните морфологични, синтактични и лексикални модификатори за градация на цветовете качества, участващи в моделирането на цветовете характеристики, изразявани от хиперонимните термини за цвят (афикси за интензификация и деинтензификация, адективни и адвербиални модификатори, конструкции с елативно, атенуативно и апроксимативно значение и т.н.).
2. Да се подложат на анализ семантичните характеристики на производните хипонимни цветоименования.
3. Една от задачите на изследването е отчитането на структурната и семантичната симетрия, случаите на пълен или частичен изоморфизъм, а оттам – и проекциите върху теорията и практиката на превода.

2. Морфологични модификатори с градационна функция

Езиковата градация представлява изразяване на измерващо отношение на говорещия към предмета на речта, реализирано с лексикални, фразеологични, словообразователни, морфологични и синтактични средства (Колесникова 2016: 29). Основното ни внимание ще бъде насочено към афиксалните производни цветообозначения с модифицирана семантика в посока плюс или минус по отношение на еталонната стойност, изразявана от основната непроеизводна лексема. В работата си използваме по-широкия термин модификатор.³

2.1. Интензифициращи/елативиращи префикси

Словообразователните средства са най-продуктивните средства за изразяване на градация при цветовете признаци. В българския език една от основните морфеми за означаване на по-висока степен на признака,

³ Съществуват и други терминологични предложения, като например „градуатор“ в значение на всяко средство за създаване на „ненормирана“ степен на градуалност, повишаващо или понижаващо степента на проявяване на признака (Колесникова 2016: 47 – 48).

назован със съответното прилагателно, е представката *пре*⁴. В съчетание с прилагателни имена „прави тия думи да имат превъзходен степен“ (Геров 1977 – 4: 329). При свързването на елативната представка с прилагателно за цвят то придобива значение на висша степен на изразеност на цветовия признак: *пребял, презелен, прежълт*. Много често подчертаването на признака допълнително се усилва чрез синтактично удвояване: *бял-пребял, жълт-прежълт* и т.н., което ще бъде разгледано по-долу в рамките на редупликацията като средство за интензификация.

Продуктивна е също представката *сврѣх*-. Като първи компонент на сложни думи тя придава значение на прекомерно голям размер, много висока степен на признака, означен от втората част на думата, но служи и за образуване на елативи (РБЕ). В Речника на българския език се посочват синонимните префикси от латински (или гръцки през латински) произход *хипер*-, *супер*-, *ултра*- (вж. също Козарова 2012: 206 – 208). Присъединени към прилагателни за цвят, те образуват сложни думи със значение на най-висока степен на качеството, които в преобладаващата част от случаите представляват термини или калкирани колокации от западноевропейски езици с конкретни сфери на употреба, в по-голямата си част интернационализми, навлизащи интензивно в съвременния език.

сврѣхчервен хибрид, сврѣхчервен гигант; сврѣхзелен преход, сврѣхзелен рейтинг;

суперзелен сертификат; суперчервен екип, суперчервен код;

хиперчервен, хиперзелен;

ултрачервено излъчване.

Гръцкият език от своя страна разполага с богата система от афиксални модификатори с градационна функция при прилагателните за цвят, сред които особено важна роля играят префиксите и префиксоидите: *υπερλεωκος* [uperlefkos], *υπολεωκος* [upolefkos], *ολολεωκος* [ololefkos], *καταλεωκος* [katalefkos], *θεολεωκος* [theolefkos], *ημιλεωκος* [imilefkos] (Анастасиади-Симеониди 2008: 99). Интензифициращите префикси като цяло в гръцкия език представляват една добре структурирана подсистема за изразяване на (висока) степен (Гавриилиду 2013: 70).⁵ Заедно с префиксоидните елементи те са основните морфологични средства за градация (Ефтимiu 2019: 172).

⁴ Елативно-ексцесивна според възприетата от Держански и Сирук терминология, наследена от старобългарски със значение ‘твърде, много, прекалено’, с присъствие в цялата известна история на българския език (Держански, Сирук 2019: 92).

⁵ Въпросът за семантичните последици от прибавянето на афикси към основните прилагателни за цвят е достатъчно дискутиран в лингвистичната литература (вж. напр. Стейнуол 2002; Кенеди, Макнели 2005, 2010; Алексиаду 2013; Гавриилиду 2013).

Като една от най-продуктивните градационни представки в новогръцкия език се разглежда представката *κατα-* [kata-]⁶, която свободно се свързва с прилагателни за цвят: *κατακόκκινο* [katakokkino] – ‘изцяло червен’, *καταπράσινο* [kataprasino] – ‘съвсем, напълно зелен’, *κατάμαυρο* [katamavro] – ‘изцяло, съвсем черен’, *κάτασπρο* [kataspro] – ‘изцяло, съвсем бял’, ...*των γλάρων τα κατάλευκα φτερά* [ton glaron ta katalefka ftera] – ‘на гларусите (изцяло) белите крила’.

Всички цветообозначения предполагат два различни прочита: количествен и качествен (Кенеди, Макнели 2010: 14). Качественото тълкуване е свързано с физическите признаци на цвета (нюанс, интензивност, яркост, наситеност), а количественото – с това каква част от един предмет е покрит с определен цвят. Когато *κατα-* се съчетава с прилагателни за цвят, производното цветообозначение се диференцира от изходното в качествено, а не в количествено отношение, като означаваният цетови признак се приближава до еталонната стойност на цвета. Според З. Гавриилиду еталонната цетова стойност се отъждествява с максималната стойност по една затворена скала (Гавриилиду 2013: 77).

Като синоними на сложните прилагателни с първи формант *κατα-* [kata-] се посочват образуванията с префиксоида *ολο-* [olo-]⁷, с уговорката, че той определя количествените параметри на цветообозначенията, означава каква част от предмета е с определен цвят: *ολόλευκο* [ololefko] – ‘изцяло, напълно бял’, *ολοπράσινο* [olorprasino] – ‘изцяло зелен’, *ολόμαυρο* [olomavro] – ‘изцяло, напълно черен’ (Александри 2017: 129). В този случай производните цветообозначения се поддават на „количествен прочит“ (Гавриилиду 2013: 79), като показват, че производното прилагателно съдържа 100% от признака на изходната цетова лексема.

С прилагателни за цвят се свързва и префиксоидът *παν-* [pan-]⁸: *πάλλευκος* [pallefkos] – ‘напълно бял’, *πάμμαυρος* [pammavros] – ‘напълно черен’, *πανκίτρινος* [pankitrinos] – ‘напълно жълт’ и т.н. Функционира като „модификатор за пълнота“, означавайки тъждество с максималната степен на проява на признака или свойството (Гавриилиду 2013: 87; Александри 2017: 129).

⁶ От индоевр. *kmta- – ‘наблизо, надолу, покрай’. В значението си на усилителен префикс показва, че нещо се случва или съществува по особено интензивен начин, в голяма степен или се проявява особено ярко (Бабиньотис 2002: 849).

⁷ От стргр. < *όλον*, ср. р. *от δλος*, в сложни прилагателни подсилва означавания признак в абсолютна степен (Бабиньотис 2002: 1247).

⁸ *παν-* с произход от стргр., като първи компонент на сложни прилагателни означава нещо, което съществува в извънредно голяма степен. Среща се: а) като *παν-* – пред гласни и пред съгласните *δ, ζ, θ, ν, σ, τ*; б) като *παν-* – пред съгласните *β, μ, π, φ, ψ*; в) като *παγ-* – пред съгласните *γ, κ, ξ, χ*; г) като *παλ-* и *παρ-* – съответно пред *λ* и *ρ* (Бабиньотис 2002: 1310).

Представката *υπερ-* [yper-]⁹ означава много висока степен на проява на даден признак, превишаваща пределната стойност: *υπέρλευκος* [yperlefkos] – ‘сврѣхбял’ *υπερκόκκινος* [yperkokkinos] – ‘сврѣхчервен’. В много случаи става въпрос за калкиране на чужди термини, напр. *υπέρυθρος* [yperythros] – ‘инфрачервен’, семантична заемка от фр. *infrarouge*, англ. *infrared*.

Префиксоидът *θεο-* [theo-]¹⁰ обикновено се свързва с прилагателни, изразяващи свойства, „надхвърлящи биологичната норма на човешката природа“ (Анастасиади-Симеониди 2008: 109). Използва се с интензифицираща функция в сложни прилагателни, като модифицира семантиката им за изразяване на пълна, стопроцентова степен на признака, често с отрицателни конотации (Гавриилиду 2013: 80; Александри 2017: 129): *θεοκόκκινος* [theokokkinos] – ‘напълно, съвсем червен’, *θεόλευκος* [theolefkos] – ‘съвсем, напълно бял’.

Емфатичният интензифициращ префикс *ξ(ε)-* [kse-] се свързва единствено с прилагателното *άσπρος* [aspros] – ‘бял’, и отбелязва висока степен по оста на осветеност: *ξέξασπρος* – обозначение, използвано за акцентирание на извънредно, прекомерно отразяване на белота: *Άσπρη πέτρα ξέξασπρη κι ал’ τον ήλιο ξέξασπρότερη* [Aspri petra hexaspri ki ar’ ton ilio hexasproteri] – ‘бял, сврѣхбял камък, от слънцето още по-бял’ (популярна скоропоговорка).

Префиксът от турски произход *καρα-* [kara-] е характерен за разговорната реч, а производните прилагателни обикновено носят негативни конотации, но изпълняват и емфатична функция, изразявайки прекомерна степен на признака. Много често се съчетава с прилагателни за цвят, представляващи неологизми (Ефтимииу 2019: 165): *καρακόκκινος* [karakokkinos] – ‘прекалено, прекомерно червен’, *καρακορακί* [karakoraki] – ‘прекомерно гарванов’, *καραμπλέ* [karable] – ‘прекалено, прекомерно син’.

2.2. Деинтензифициращи префикси

Разглеждан в диахрония, българският език е разполагал с много повече градационни префикси за изразяване на умалена степен на качеството, запазени в диалектите. В речника си Н. Геров включва няколко такива: *при*, *у* и *ъ*: *прибял*, *убял*, *ъбял* (Героу 1977, т. 4: 262). В съвременния български език се посочва с деинтензифицираща (атенуативна)¹¹ функция

⁹ От стгр. *υπερ* < индоевр. *yper(i) – ‘горе, нагоре’ (Бабиньотис 2002: 1832).

¹⁰ От стгр. < θε(ο)- θεός(ς) – ‘бог’.

¹¹ В работата си за означаване на различни степени на изразявания признак в посока минус, т.е. смекчаващ, отслабващ, умаляващ, използваме „деинтензифициращ“ като синоним на „атенуативен“, предпочетен в редица изследвания (вж. напр. Держански, Сирук 2021).

единствено представката *въз-* за означаване на цвят, близък до цвета, означен от основното прилагателно (Держански, Сирук 2021: 151): *възбял*, *възчерен*, *възчервен*, *въззелен*. Интересни данни привежда Л. Селимински, който цитира едно изследване на полския българист Й. Русек, обогатяващо инвентара от префикси с градационна функция. Една от разглеждащите представки е *су-*, за изразяване на признака „слабо, в малка степен“. Според автора става дума за реликти от праславянски, засвидетелствани в старобългарски: *сѣвѣльнѣ* – ‘subalbus’ – ‘беличък’, запазени в сърбохърватски, както и в диалекти на руски и украински (Селимински 1993: 86).

С функцията да образува производни прилагателни за изразяване на непълнота и недостатъчност на признака, е натоварен и формантът (префиксоид) *полу-*: *получервен домат*, *полусин здрач*, *получерен* (който по чернота е между светъл и черен), *полубял мрамор*.

Новогръцкият език превъзхожда българския и разполага с богат набор от префикси и префиксоиди с книжен и разговорен характер за образуване на деривати със значение на по-ниска от еталонната степен на цветовия признак. На първо място това е представката *υπο-* с книжен характер, която се свързва с прилагателни за цвят, наследени от старогръцки, напр. *υπόλευκο* [yrolɛfko] – ‘почти бял’, *υπογαλάζιο* [yroyalazio] – ‘възсин, синкав’, *υποκίτρινος* [yrokitrinos] – ‘възжълт, жълтеникав’. Префиксът *υπο-* служи за образуване на прилагателни със значение на по-малка от нормалната или желаната степен на изразявания признак (Ефтимииу 2019: 158).

С помощта на форманта *ψιλο-* [psilo-] се образуват цветови прилагателни, които означават, че определен цвят е изразен в малка степен, почти, не съвсем: *ψιλοκόκκινο* [psilokokkino] – ‘червеникав, почти червен’, *ψιλοκίτρινο* [psilokitrino] – ‘жълтеникав’.

Аналогът на българския префиксоид *полу-* в новогръцкия език е *ημι-* [imi-]¹², с участието на който се постига количествено намаляване, като дериватът притежава част от характерните признаци на основното прилагателно: *ημίλευκο* [imilefko] – ‘отчасти бял, възбял’, *ημιγάλανο* [imiɣalano] – ‘отчасти син, възсин’, *ημιερυθρό* [imierithro] – ‘отчасти червен’. Поради стилового разделение в гръцкия език формантът с книжен характер *ημι-*[imi-] има свое „народно“ съответствие – *μισο-* [miso-]¹³, за означаване на недостатъчност на признака, изразяван от втория компонент: *μισόλευκος* [misoɛfkos] – ‘полубял’, *μισόασπρος* [misoaspros] – ‘полубял’, *μισοκόκκινος* [misokokkinos] – ‘получервен’ (Ефтимииу 2019: 162).

¹² От стр. *ήμι-* (< прил. *ήμισος* – ‘половин’), в състава на сложни думи като първи компонент < лат. *hemi-* (РСГЕ).

¹³ От среднов. *μισ(ο)-* на прил. *μισ(ός)* [misos] – ‘половин’, като първи компонент на сложни думи.

2.3. Интензифициращи суфигкси

Тук могат да се посочат единствено суфигсите за образуване на синтетични компаративни и суперлативни форми в гръцкия език, където, както е известно, наред с аналитичния е възможен и синтетичен начин на изразяване на степените за сравнение с помощта на наставките *-ότερος/-ότατος*: *λευκότερος* [lɛfkoteros] – ‘по-бял’, *λευκότατος* [lɛfkotatos] – ‘най-бял’, *μελανότερος* [melanoteros] – ‘по-черен’, *μελανότατος* [melanotatos] – ‘най-черен’, *κιανότατος* [kianotatos] – ‘най-син’. Трябва да подчертае, че с редки изключения прилагателните за цвят обикновено не образуват синтетични степени за сравнение. Склонни да образуват синтетични компаративи, суперлативи и елативи, са прилагателните, принадлежащи към „високия“ книжен стил.

2.4. Деинтензифициращи суфигкси

Суфигсът *-икав*: принадлежи към най-продуктивните суфигкси в българския език за изразяване на непълнота, недостатъчност на качеството или наличието му в малка степен в сравнение с нормалната стойност: *белезникав* – ‘който има цвят, подобен на бял, възбял’; *червеникав* – ‘който има цвят, близък до червен; възчервен’ (РБЕ).

Разнообразието на наставки за градация на признаците в българския език е било значително по-голямо от съвременното: в речника на Н. Геров (1975 – 1: 96) наред със запазената днес в употреба форма *белезникав*, образувана с разновидност на наставката *-икав*, са представени още няколко суфигирани производни: *белизняв*, *беликав*, *беловат*, *белошат*, *белист* и *белесоват*. По същия модел се образуват *сивкав*, *синкав*, *зеленикав*, *червеникав*, *черникав*, *жълтеникав*, *кафеникав* (вж. Держански, Сирук 2021: 152). В изследването си върху названията на цветовете в българските диалекти С. Александрова представя различни наставки с общославянски произход *-ест*, *-ав*, *-ив*, *-ен*: *маслинест* – ‘с преобладаващ цвят на маслина’ (западни говори), *синкаст* – ‘синкав’ (Л. Каравелов), *ореишняв* – ‘по-светлокафяв’ (Ярославци, Перн.), *зеленив* – ‘оттенък на зелен цвят’ (източни говори), *синилчено* – ‘тъмносин цвят’ (Добр.) (вж. Александрова 2007).

У Н. Геров е представена и формата *беловат*, образувана с наставката *-оват*- (Геров 1975, т. 1: 96), която е спомената изрично като руско съответствие на *въз-*, което значи, че в народната реч не се е употребявала, но вече я е имало в книжовния език. Възможни са и двойно маркирани атенуативи с представка *въз-* и наставка *-(и)кав*: *възсинкав* (Держански, Сирук 2021: 152).

У Н. Геров (1975, т. 1: 8) се споменава и суфикс *-εστ*: *αλεστ* – ‘что бие на алено’ (вж. също Седакова 2007: 186).

В новогръцкия език суфиксите за изразяване на намален интензитет на признака при качествените прилагателни проявяват висока продуктивност и заедно с префиксоидите се числят към основните морфологични модификатори (Ефтимииу 2019: 172).

Суфиксът *-ούτσικος* [-utsikos]¹⁴ обикновено се прибавя към прилагателни със значение на физически качества, които модифицира в посока към смекчаване, често в комбинация с изразяване на прагматично или емоционално значение, напр. *ασπρούτσικος* [asprutsikos] – ‘беличък’ (Ефтимииу 2019: 158).

Суфиксът *-ωπός* [-opos] се разглежда като изключително продуктивен суфикс за образуване на производни цветообозначения със значение на приблизителен цвят (Александри 2014: 71; Серакиоти 2019: 370). В Речника на съвременния гръцки език на Г. Бабиньотис (2002: 2001) *-ωπός* се представя като продуктивен суфикс за образуване на прилагателни ‘с деминутивно значение’. Има ограничена съчетаемост, прибавя се към малко на брой основи, означаващи цвят или физическо качество, като образува производни прилагателни със значение на приблизително сходство, напр. *κοκκινωπός* [kokkinopos] – ‘червеникав’, *γκριζωπός* [grizopos] – ‘сивкав’, *κυανωπός* [kyanopos] – ‘синкав’ (Ефтимииу 2019: 160).

Специализирана роля за изразяване на приблизителен или сходен цвят има и суфиксът *-ιδερός* [-ideros], който се свързва изключително с прилагателни за цвят: *ασπριδερός* [asprideros] – ‘белезникав’, *μαυριδερός* [mavrideros] – ‘черникав’ (Ефтимииу 2019: 160).

Наставката *-ούλης* [-ulis] също се прибавя обикновено към прилагателни за цвят, величина, стойност или физически свойства. Използва се в неофициалната разговорна реч, производните имена са с допълнителни емоционални конотации (Ефтимииу 2019: 160): *ασπρούλης* [asproulis] – ‘беличък’, *κιτρινούλης* [kitrinoulis] – ‘жълтичък’, и пр.

С подобни функции е и характерната за разговорния стил наставка *-ούλικος* [-oulikos], образувана от двете наставки: *-ούλης* и *-ικος*: *ασπρούλικος* [asproulikos] – ‘беличък’.

Слабо продуктивната наставка *-ουλός* [-oulos] се свързва с прилагателни, означаващи физически свойства, включително и с цветообозначения, но ограничени най-вече до бял и черен: *ασπρουλός* [asproulos] – ‘почти бял, белезникав’, *μαυρουλός* [mavroulos] – ‘който бие на черно, черникав’ (Ефтимииу 2019: 160).

¹⁴ Суфиксът *-ούτσικος* в новогръцки е с произход от итал. суфикс *-исс(ио)*.

Прилагателните за цвят в новогръцкия език съвсем естествено приемат някои изключително продуктивни префиксоиди с атенуативно значение, които имат способността да се съчетават еднакво свободно с прилагателни, съществителни, глаголи, наречия, образувайки многобройни неологизми. С висока честота се отличава префиксоидът *ψιλο-* [psilo]¹⁵ за изразяване на смекчен, умален признак: *ψιλοκόκκινος* [psilokokkinos] – ‘червеникав’, *ψιλοκίτρινος* [psilokitrinos] – ‘жълтеникав’ (Ефтимииу 2019: 161).

Много от разгледаните дотук суфикси в новогръцкия език принадлежат едновременно към средствата за образуване на деминутивни прилагателни. В случая с прилагателните за цвят умалителността се изразява в умалена степен на изразеност на цветовия признак, но наред с денотативната функция те са натоварени с редица допълнителни конотативни – емоционални, експресивни, оценъчни и др. значения (Ефтимииу 2015: 2017). В някои случаи прилагателните за цвят с деминутивна морфология в българския език също могат да бъдат разглеждани наред с останалите категории деривати, градиращи по степен на цветовия признак, т.е. да се включат и умалителните наставки към инвентара от средства за градация на цветовете признаци. Така например *черничък* освен със свойствените на умалителните прилагателни конотативни значения е представена със значение ‘приблизително черен, възчерен’ (РБЕ).

3. Редупликативни конструкции

Тавтологичните конструкции с елативна функция са особено характерни за балканските езици (Асенова 1984, 2002: 120), с вероятно влияние от страна на турския език, където редуплицираните прилагателни означават абсолютна степен на признака (Буров 2018: 38). П. Асенова определя интензификацията на качеството като граматична функция на повторенията, подчертавайки, че балканските езици, в това число българският и гръцкият, не представляват изключение, а споделят една универсална езикова черта с паралели и в славянските езици (Асенова 1984: 244).¹⁶ При прилагателните за цвят редупликацията се осъществява в няколко възможни разновидности:

3.1. Просто (тъждествено) повторение на прилагателното:

¹⁵ С произход от прил. *ψιλός* -ή -ό [psilós]: с малък диаметър, тънък, фин, слаб; (мет.) – изискващ специално внимание и проникателност, от древногр. прил. с първоначално значение ‘гол, плешив, без растителност; невъоръжен’, свързано с глагола *ψίω* – ‘храня, отслабвам’ (Бабиньотис 2002: 1989 – 1990).

¹⁶ Много често се използват редупликативни формации за означаване на висока степен на признака и в руския език: *синий-синий*, *белым-бело*, *красным-красно* и т.н., включително и редупликация с префиксални образувания – *желтый-прежелтый*, *белый-пребелый* (Кулпина 2007: 136, 145).

Лицето ѝ бяло, бяло, а очите ѝ като сливи (Й. Йовков);

Με κοίταζε με κείνα τα μεγάλα και μαύρα μαύρα μάτια του (примерите са от Асенова 2002: 121);

бело бел – ‘съвсем бял, чистобял’ (ШЛР) (Александрова 2007).

3.2. Случаите на редупликация на основата с префикс интензификатор са редки в българския, но са обичайни в гръцкия език (Асенова 1984: 248 – 249):

... оттам го гледал някакъв жълт-прежълт извънземен!

Летял веднъж лебед – бял, пребял...

μαύρο, κατάμαυρο τοπίο [mavro, katamavro topio] – ‘черен-пречерен пейзаж’
άσπρος κάτασπρος αφρός [aspros kataspros afros] – ‘бяла-пребяла пяна’.

3.3. Интензификация на качеството в българския език се постига и чрез редупликация на прилагателното с умалително производно, при което се придава и допълнителен емоционален нюанс (Асенова 1984: 248). За отбелязване е, че удвояващото умалително *зеле-ничък*, *беле-ничък* не се употребява самостоятелно, извън удвояващата конструкция.

Зелен-зеленичък новобранец, но с хъс (от мрежата);

синьо-синичко море;

син-синеничак (пример от говори в Тетевен, приведен от Александрова 2007);

бял-беличък, бял-беленичък (Седакова 2007: 186).

3.4. Редупликация е възможна още и с компаративна или суперлативна форма на прилагателното: *от бял по-бял; от черна по-черна хроника*.

Както отбелязахме по-горе (вж. 2.3. Интензифициращи суфикси), в гръцкия език са в сила ограничения за образуване на синтетични степени за сравнение на прилагателните за цвят, свързани с опозицията книжно и народно равнище (Александри 2014: 76). Само при определени условия е възможно повторението на прилагателното със синтетичната му форма му за превъзходна степен: *λευκός λευκότατος* [lɛfkos lɛfkotatos], букв. ‘бял най-бял’.

4. Лексикални модификатори

Най-голяма честота сред лексикалните модификатори показват количествените наречия, изразяващи степен или интензитет, които функционират и като модификатори за градация и могат да се класифицират според скалата на тяхната интензивност от слаби (малко) към силни (изключително, напълно и пр.) (Гавриилиду 2013: 98 – 99). Такива са *λίγο* [lɪgo] – ‘малко’, *πολύ* [poly] – ‘много’, *αρκετά* [arketa] – ‘доста’, *υπερβολικά*

[ypervolika] – ‘прекалено’, *εντελώς* [entelos] – ‘напълно, съвсем’, *απίστευτα* [apistefta] – ‘невероятно’, *τόσο* [toso] – ‘толкова’, и т.н. В българския език такива наречия са съответно *доста, много, съвсем, напълно, абсолютно, извънредно, неимоверно, невероятно, бая* и т.н. (Цонев 2020: 153).

Местоименията и местоименните наречия също проявяват способността, споделяна от всички балкански езици, да изпълняват интензифициращи функции (Търпоманова 2020: 221 – 235). Най-често в тази роля се срещат квантитативни местоименни наречия, които освен количество могат да усилят също така качество и степен (Търпоманова 2020: 222). Употребени с прилагателни за цвят, означават висока степен на цветовия признак:

Целият остров е богат на подпочвени води, благодарение на което е и толкова зелен;

Και είναι τόσο γαλανός και τόσο φωτεινός ο ουρανός [Kai einai toso galanos kai toso foteinos o ouranos] – ‘Толкова синьо и толкова светло е небето’.

Като интензификатори се проявяват и въпросителните местоимения и наречия, обикновено във възклицателни изречения:

Κολκο сини бяха очите ù!;

Τι πράσινα που είναι τα μάτια σου! [Ti prasina pou einai ta matia sou!] – ‘Κολκο зелени са очите ти!’ (Александри 2017: 133);

Αναρωτιέμαι πόσο πιο μαύρη μπορεί να γίνει η ψυχή των ανθρώπων [Anarotiemai poso pio mavri borei na ginei i psychi ton anthropon] – ‘Πитам се колко по-черна може да стане човешката душа’.

Интензифициращите функции на неопределителните местоимения в българския език са достатъчно добре описани (вж. Зидарова 2016; Стаменов 2019):

Има едни черни очи! – Εχει κάτι μαύρα μάτια! [Echei kati mavra matia!];
Лицето ù едно бяло!

Появата на неопределителното местоимение в гръцкия пример *κάτι* е свързана с невъзможността на реда *ένας, μια, ένα* – ‘един, една, едно’, да образува множествено число, за разлика от *κάτι*, което се съчетава с имена както в единствено, така и в множествено число (вж. също Търпоманова 2020: 232).

5. Устойчиви сравнения като фразеологични интензификатори¹⁷

В категорията на компаративните фразеологизми преобладават тези, които изпълняват интензифицираща роля. При тях компаратумът означава много висока степен на признака (Кръстева 2016: 379). Прилагателни за цвят участват като компоненти в адекватни компаративни структури, изразяващи значение на абсолютна степен на проявление на цветовия признак. Тя се олицетворява от предмет еталон, в който даден цвят се проявява в максимално висока степен и изпълнява функцията на негов прототипен носител: *черен като гарван; бял като сняг; жълт като восък*.

Функцията на устойчивите сравнения като модификатори за градация при цветообозначенията са обсъждани и в гръцката лингвистика (Хиоти 2010: 2017; Гаврилиду 2013: 109 – 133; Александри 2017: 131): *κόκκινος σαν παπαρούνα* [kokkinos san paparuna] – ‘червен като мак’; *άσπρος σαν το χιόνι* [aspros san to chioni] – ‘бял като сняг’; *κίτρινος σαν το κερι* [kitrinos san to kerí] – ‘жълт като восък’.

6. Изводи

В статията беше разгледан един недостатъчно разработен досега аспект на цветообозначенията в двата съпоставяни езика: средствата и начините за градация на стойностите на признака цвят. Опитахме се да постигнем пълнота в описанието на цветовете модификатори на морфологично, синтактично и лексикално равнище. Прилагателните за цвят в българския и гръцкия споделят в общи линии характерните особености на качествените прилагателни, но заедно с това принадлежат към една специфична система със собствена структура и закономерности. Системите за цвятова градация в двата съпоставяни езика демонстрират както значителни сходства, така и очевидни различия. В много случаи констатираните общи черти имат паралели и в останалите балкански езици. Книжовният български език, по всичко изглежда, е редуцирал афиксалното изразяване на градиращи цвят стойности както в посока плюс, така и в посока минус по скалата.

В двата езика се наблюдават определени ограничения в съчетаемостта с различни цветообозначения, които имат онтологична или семантична основа. Единствено прилагателните за бял и черен цвят почти безпрепятствено се съчетават с всички възможни средства за градация и според емпиричните наблюдения показват най-голяма честота на употреба.

¹⁷ Терминът е използван от Ж. Кръстева (2016: 381), която цитира Кювлиева (1986: 46), възприела го от Кунин.

Що се отнася до разликите, на първо място трябва да се отбележат богатите деривационни възможности на новогръцкия език. Определена роля за това играе стиловото разделение и разнообразието от средства за означаване на градирани цветове степени. Новогръцкият език си служи както с наследените от по-ранни етапи на развитие изразни средства, предпочитани в официалния книжен стил, така и с форми, които активно черпи от говоримата неформална реч (Ефтимю 2019: 169).

Обогатяването на системата от средства за градация в двата езика се различава откъм посока на привличане на средства за неологизация. Българският език се ориентира към заемане или калкиране на чужди форманти за интензификация. Гръцкият език все по-широко привлича средства от фонда на непрецизната разговорна реч за създаване на неологизми.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексиаду 2013:** Alexiadou, A. Deriving color adjectival nominalizations. // *Linguistica. Revista de Estudos Linguísticos da Universidade do Porto*, 2013, № 8, 143 – 158.
- Александри 2014:** Αλεξανδρή, Κ. *Η γραμματική των ονομάτων που δηλώνουν χρώμα στη νέα ελληνική. Θεωρία και εφαρμογή στη Λεξικογραφία και τη διδασκαλία της νέας ελληνικής ως δεύτερης/ξένης γλώσσας.* [Alexandri, K. I grammatiki ton onomaton pou dilonoun chroma sti nea elliniki. Theoria kai efarmogi sti Lexikografia kai ti didaskalia tis neas ellinikis os defteris/xenis glossas.] Διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ, 2014.
- Александри 2017:** Αλεξανδρή, Κ. Η μορφή και η σημασία της διαβάθμισης στα επίθετα που δηλώνουν χρώμα. [I morfi ke i simasia tis diavathmisis sta epithet pou dilonoun hroma.] // (Thanasis Georgakopoulos, Theodossia-Soula Pavlidou, Miltos Pechlivanos, Artemis Alexiadou, Jannis Androutsopoulos, Alexis Kalokairinos, Stavros Skopeteas, Katerina Stathi (eds.) *Proceedings of 12th International Conference on Greek Linguistics/ICGL12*), Berlin, 16 – 19 Σεπτεμβρίου 2015. Vol. 2, Berlin: Edition Romiosini/CeMoG, Freie Universität Berlin, 2017, 125 – 140.
- Александрова 2007:** Александрова, С. Названия за цветове в българските говори. [Aleksandrova, S. Nazvaniya za tsvetove v balgarskite govori.] // *Електронно списание LiterNet*, 20.10.2007, № 10 (95), https://litenet.bg/publish20/s_aleksandrova/nazvaniia.htm (25.07.2023).
- Анастасиади-Симеониди 1987:** Αναστασιάδη-Συμειωνίδη, Α. Ονόματα δηλωτικά χρώματος της κοινής νεοελληνικής: συμβολή λεξιλογική. [Anastasiadi-Symeionidi, A. Onomata dilotika chromatosis tis koinis neoellinikis: symvoli lexilogiki.] // *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα.*

- Πρακτικά της 8ης Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας του Α.Π.Θ.* (27 – 29 Απριλίου 1987). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 391 – 413.
- Αναστασιάδι-Симеониδι 2008:** Αναστασιάδη-Сυμειωνίδη, Α. Το μόρφημα *θεο-* στην Ελληνική. [Anastasiadi-Symeionidi, A. To morfima *theo-* stin Elliniki]. // *Γλώσσης χάριν. Τόμος αφιερωμένος από τον Τομέα γλωσσολογίας στην καθηγήτῃ Γεώργιο Μπαμπινιώτῃ*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα, 2008, 99 – 113.
- Андрулаки и др. 2006:** Androulaki, A., N. Gómez Pestaña, C. Mitsakis and J. L. Jover. Basic colour terms in modern Greek: 12 terms including 2 blues. // *Journal of Greek Linguistics*, Vol. 45, 2006, 3 – 47.
- Асенова 1984:** Asenova, P. Fonctions de la répétition des mots en bulgare et en grec. // *Balkan Studies* (Thessaloniki), vol. 25, 1984, No 2, 243 – 261.
- Асенова 2002:** Асенова, П. *Балканско езикознание. Основни проблеми на балканския езиков съюз*. [Asenova, P. *Balkansko ezikoznanie. Osnovni problemi na balkanskiya ezikov sayuz.*] Велико Търново: Фабер, 2002.
- Асенова, Алексова 2008:** Асенова П., В. Алексова. Физическото и душевното състояние на човека според няколко балкански метафори. [Asenova, P., V. Aleksova. *Fizicheskoto i dushevnoto sastoyanie na choveka spored nyakolko balkanski metafori.*] // *Съпоставително езикознание XXXIII*, 2008, кн. 2, 5 – 17.
- Асенова, Дукова 2011:** Асенова, П., У. Дукова. Homo balcanicus в мрак и на светлина. [Asenova, P., U. Dukova. *Homo balcanicus v mrak i na svetlina.*] // *Балканский спектр: от света к цвету*, Москва: Пробел-2000, 2011, 9 – 15.
- Бърлин, Кей 1969:** Berlin, B. and Paul Kay. *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley: University of California Press, 1969.
- Буров 2018:** Буров, Ст. М-повторенията в българската реч. [Burov, St. *M-povtoreniyata v balgarskata rech.*] // Ст. Буров (отг. ред.). *Проблеми на устната комуникация 11*. Единадесета международна научна конференция 10 – 11 ноември 2017, Велико Търново. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2018, 37 – 83. (в съавторство с Велин Петров).
- Валчак-Миколайчакова 2022:** Walczak-Mikołajczakowa, M. *Kolory w języku i kulturze bułgarskiej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2022.
- Вежбицка 1990:** Wierzbicka, A. The Meaning of Color Terms: Semantics, Cultures and Cognition. // *Cognitive Linguistics*, 1990, vol. 1, No1, 99 – 150.
- Вежбицка 1996:** Wierzbicka, A. *Semantic, Primes and Universals*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Верещагина 2022:** Верещагина, А. В. Цветообозначения синего/голубого/серого в греческом языке. [Vereshhagina, A. V. *Tsvetooboznacheniya sinego/golubogo/serogo v grecheskom yazyke.*] // *Когнитивные исследования языка*, (50), 2022, № 3, 587 – 590.

- Влахова-Ангелова 2014:** Влахова-Ангелова, М. Цветовете в българската топонимия (върху материал от Западна България). [Vlahova-Angelova, M. Tsvetovete v balgarskata toponimiya (varhu material ot Zapadna Bulgaria).] // *Известия на Института за български език* 27, 2014, 130 – 160.
- Гаврилиду 2013:** Γαβριηλίδου, Ζ. *Όψεις επίτασης στη Νέα Ελληνική*. [Gavriilidou, Z. Opseis epitasis sti Nea Elliniki.] Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη Αφοί, 2013.
- Гжегорчикова, Вашакова (ред.) 2000:** Grzegorzcykowa, R., K. Waszakowa (eds.). *Studia z semantyki porównawczej (nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne)*. Warszawa: UW, 2000.
- Держански, Сирук 2019:** Держански, Ив., О. Сирук. Елативната представка пре- в български и украински. [Derzhanski, Iv., i O. Siruk. Elativnata predstavka pre- v balgarski i ukrainski.] // *Сборник с доклади от Международна научна конференция „Българистични четения – Сегед 2019“*. Сегед, Унгария, 13 – 14 юни 2019 г. Szeged: Auctores, 91 – 102.
- Держански, Сирук 2021:** Держански, Ив., О. Сирук. Атенуативните прилагателни в български и украински език. [Derzhanski, Iv., O. Siruk. Atenuativnite prilagatelni v balgarski i ukrainski ezik.] // *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 2021). Том 2. Светла Коева, Максим Стаменов (съст.). София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2021, 151 – 161.
- Ефтимни 2015:** Ευθυμίου, Α. Υποκορισμός και επίταση στα παράγωγα επίθετα της νέας ελληνικής. [Efthymiou, A. Ypokorismos kai epitasi sta paragoga epitheta tis neas ellinikis.] // *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα* 35, 2015, 216 – 227.
- Ефтимни 2019:** Ευθυμίου, Α. Η μορφολογική ποικιλία στα αξιολογικά επίθετα και ρήματα της νέας ελληνικής. [Efthymiou, A. I morfologiki poikilia sta axiologika epitheta kai rimata tis neas ellinikis.] // Α. Αρχάκης, Ν. Κουτσούκος, Γ. Ξυδόπουλος και Δ. Παλαζαχαρίου (επιμ.), *Γλωσσική Ποικιλία. Μελέτες Αφιερωμένες στην Αγγελική Ράλλη*, Αθήνα: Εκδόσεις Κάπα, 2019, 155 – 176.
- Зидарова 2016:** Зидарова, В. Неопределителното местоимение *един* като интензификатор. [Zidarova, V. Neopredelitelното mestoimenie edin като intenzifikator.] // *Научни трудове на ПУ „Паусий Хилендарски“ – Филология*, Т. 54, 2016, кн. 1, сб. А – Филология, 206 – 214.
- Кенеди, Макнели 2005:** Kennedy, C., L. McNally. Scale structure, degree modification, and the semantics of gradable predicates. // *Language*, 81 (2), 2005, 345 – 81.

- Кенеди, Макнели 2010:** Kennedy, C., L. McNally. Color, context, and compositionality. // *Synthese*, 174 (1), 2010, 79 – 98.
- Козарова 2012:** Козарова, Ст. Латинските аугментативи в българския език. [Kozarova, St. Latinskite augmentativi v balgarskiya ezik.] // *Научни трудове на ПУ „Паусий Хилендарски“ – Филология*, т. 50, 2012, кн. 1, сб. В, 204 – 211.
- Колесникова 2016:** Колесникова, С. М. *Функционально-семантическая категория градуальности в современном русском языке.* [Kolesnikova, S. M. Funktsional'no-semanticheskaya kategoriya gradual'nosti v sovremennom russkom yazyke.] Москва: Флинта, 2016.
- Кръстева 2010:** Кръстева, Ж. Игра на цветовете в устойчивите словосъчетания на български и френски език – за една специфична употреба на прилагателното за цвят. [Krasteva, Zh. Igra na tsvetovete v ustoychivite slovosachetaniya na balgarski i frenski ezik – za edna spetsifichna upotreba na prilagatelното за tsvyat.] // *Езици и култури в диалог. Традиции, приемственост, новаторство.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2010.
- Кръстева 2013:** Кръстева, Ж. *Устойчиви словосъчетания с прилагателни имена за цвят в българския и френския език.* [Krasteva, Zh. Ustoychivi slovosachetaniya s prilagatelni imena za tsvyat v balgarskiya i frenskiya ezik.] Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“, СУ „Св. Климент Охридски“, 2013.
- Кръстева 2016:** Кръстева, Ж. Устойчиви сравнения с интензифициращ характер в българския и френския език. [Ustoychivi sravneniya s intenzifitsirasht karakter v balgarskiya i frenskiya ezik.] // *Лексикографията в началото на XXI век*, 2, 2016, 379 – 388.
- Кулпина 2007:** Кулпина, В. Г. Система цветообозначений русского языка в историческом освещении. [Kul'pina, V. G. Sistema tsvetooboznacheniy russkogo yazyka v istoicheskomo osveshchenii.] // *Наименования цвета в индоевропейских языках: Системный и исторический анализ.* Отв. ред. А. П. Василевич. Москва: Ком Книга, 2007, 126 – 184.
- Кювлиева-Мишайкова 1986:** Кювлиева-Мишайкова, В. *Устойчивите сравнения в българския език.* [Kyuvlieva-Mishaykova, V. Ustoychivite sravneniya v balgarskiya ezik.] София: БАН, 1986.
- Марку 2013:** Марку, Х. Наблюдения върху устойчивите словосъчетания с прилагателни за цвят в българския и новогръцкия език. [Nablyudeniya varhu ustoychivite slovosachetaniya s prilagatelni za tsvyat v balgarskiya i novogratskiya ezik.] // *Научни трудове на ПУ „Паусий Хилендарски“ – Филология*, том 51, кн. 1, сб. А. Пловдив: УИ „Паусий Хилендарски“, 2013, 322 – 334.

- Марку 2014:** Μάρκου Χ. Φρασεολογικές μονάδες δηλωτικές χρώματος στην ελληνική, τη ρωσική και τη βουλγαρική. [Markou, Ch. Fraseologikes monades dilotikes chromatos stin elliniki, ti rosiki kai ti voulgariki.] // *Selected Papers of the 11th International Conference on Greek Linguistics*, Ρόδος: Εργαστήριο Γλωσσολογίας ΝΑ Μεσογείου, 2014, 998 – 1013.
- Марку, Пантазара, Мустаки 2016:** Μάρκου, Χ., Μ. Πανταζάρα, Α. Μουστάκη. Φρασεολογισμοί με χρώματα στις ευρωπαϊκές γλώσσες: μια κοινή πολιτισμική κληρονομιά. [Markou, Ch., Μ. Pantazara, Α. Moustaki. Fraseologismoι me chromata stis evropaikes glosses: mia koini politismiki klironomia.] // *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού»*, Μόσχα, 5 – 8 Απριλίου 2016, τ. 2, 113 – 124.
- Медведев 2005:** Медведев, В. Ю. *Цветоведение и колористика* [Medvedev, V. Yu. Tsvetovedenie i koloristika.] Санкт-Петербург: СПбГУТД, 2005.
- Мурьянов 1978:** Мурьянов, М. Ф. К интерпретации старославянских цветообозначений. [Mur'yanov, M. F. K interpretatsii staroslavjanskih tsvetooboznachenij.] // *Сопоставительное языкознание*, 1978, № 5, Москва: Наука, 1978, 93 – 109.
- Недкова 2003:** Недкова, Е. За опозицията бял/черен в българската фразеология (лингвокултурологичен аспект). [Nedkova, E. Za opozitsiyata byal/cheren v balgarskata frazeologiya (lingvokulturologichen aspekt).] // *Научни трудове на РУ*, том 40, серия 10.2, Русе, 2003, 26 – 30.
- Недкова 2009:** Недкова, Е. Съпоставителен лингвокултурологичен анализ на фразеологизми с компоненти названия за цветове в български, сръбски и руски език. [Nedkova, E. Sapostavitelen lingvokulturologichen analiz na frazeologizmi s komponenti nazvaniya za tsvetove v balgarski, srabski i ruski ezik.] // *Зборник Матице српске за славистику 76*. Нови Сад, 2009, 109 – 118.
- Норманская 2005:** Норманская, Ю. В. *Генезис и развитие систем цветообозначений в древних индоевропейских языках*. [Normanskaya, Yu. V. Genезis i razvitie sistem tsvetooboznachenij v drevnih indoevropеyskih yazykah.] Москва: Институт языкознания РАН, 2005.
- Петрова-Вашилевич 1994:** Петрова-Вашилевич, А. Релативно (относительно) степенуване в българския и полския език. [Petrova-Vashilevich, A. Relativno (otnositelno) stepenuvane v balgarskiya i polskiya ezik.] // Виолета Косеска-Тошева, Й. Пенчев (ред.). *Българско-полска съпоставителна граматика, т. 3. Семантичните категории количество и степен*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1994.

- Рахилина 2008:** Рахилина, Е. В. *Когнитивный анализ предметных имен. Семантика и сочетаемость.* [Rahilina, E. V. Kognitivnyj analiz predmetnyh imen. Semantika i sochetaemost'.] Москва: Русские словари, 2008.
- Русек 1979:** Rusek, Jerzy. O przodrostkowych formacjach gradacyjnych w języku bułgarskim. // *Opuscula polono-slavica. Munera linguistica Stanislaw Urbańczyk dedicata.* Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1979, 313 – 320.
- Сапир 1972:** Sapir, E. Gradacja. Studium z semantyki. // *Semantyka i słownik.* Wrocław, 1972.
- Седакова 2007:** Седакова, И. А. Система цветообозначений в болгарском языке. [Sedakova, I. A. Sistema tsvetooboznacheniy v bolgarskom yazyke.] // *Наименования цвета в индоевропейских языках: Системный и исторический анализ.* Отв. ред. А. П. Василевич. Москва: Ком Книга, 2007, 185 – 197.
- Селимински 1993:** Селимински, Л. Префикси о-, про- и су- за прилагателни с градационна функция. [Seliminski, L. Prefiksi o-, pro- i su- za prilagatelni s gradatsionna funktsiya.] // *Проглас*, кн. 3, 1993, 84 – 89.
- Серакиоти 2012:** Σερακιώτη, Δ. Οι βασικοί όροι των χρωμάτων στην ελληνική. [Serakioti, D. Oi vasikoi oroi ton chromaton stin elliniki.] // *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα* 32, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 2012, 428 – 439, <http://ins.web.auth.gr/images/MEG_PLIRI/MEG_32_428_439.pdf> (25.07.2023).
- Серакиоти, Маркопулос 2013:** Σερακιώτη, Δ., και Γ. Μαρκόπουλος. Μια εμπειρική προσέγγιση των βασικών χρωματικών όρων στην Ελληνική: Η επίδραση του μηχανισμού της σύνθεσης. [Serakioti, D., kai G. Markopoulos. Mia empeiriki prosengisi ton vasikon chromatikon oron stin Elliniki: I epidrasi tou michanismou tis synthesisis.] // *Γλωσσολογία* 21, 2013, 1 – 18.
- Серакиоти 2019:** Σερακιώτη, Δ. Επίδραση του μηχανισμού της παραγωγής στην ερμηνεία: εμπειρικά δεδομένα από χρωματικά παράγωγα της Νέας Ελληνικής. [Serakioti, D. Epidrasi tou michanismou tis paragogis stin ermineia: empeirika dedomena apo chromatika paragoga tis Neas Ellinikis.] // *13ο Διεθνές Συνέδριο Ελληνικής Γλωσσολογίας.* Λονδίνο: University of Westminster, 2019, 369 – 377.
- Серакиоти 2021:** Σερακιώτη, Δ. Σημασιολογική ανάλυση των χρωματικών όρων άσπρος/λευκός και μαύρος στη Νέα Ελληνική. [Serakioti, D. Simasiologiki analysi ton chromatikon oron aspros/lefkos kai mavros sti Nea Elliniki.] // *Πρακτικά του ΔΣΕΓ 14*, 5 – 8 Σεπτεμβρίου 2019, Πανεπιστήμιο Πατρών, 1153 – 1161.

- Стаменов 2019:** Стаменов, Хр. *Между английския и българския език. Избрани статии.* [Stamenov, Hr. *Mezhdu angliyskiya i balgarskiya ezik. Izbrani statii.*] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2019.
- Токарски 1995:** Tokarski, R. *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie.* Lublin: Wyd. UMCS, 1995.
- Търпоманова 2020:** Търпоманова, Е. *Функции на местоименията в балканските езици.* [Tarpomanova, E. *Funktsii na mestoimeniyata v balkanskite ezitsi.*] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2020.
- Хил 2008:** Hill, P. The Metaphorical Use of Colour Terms in the Slavonic Languages. // (Wells D. ed.) *Themes and Variations in Slavic Languages and Cultures, Australian contributions to the XIV International Congress of Slavists, Ohrid, Macedonia, 2008.* Perth: Australian, New Zealand Slavists' Association, 2008, 62 – 83.
- Хиоти 2010:** Χιώτη, Α. *Οι παγιωμένες εκφράσεις της νέας ελληνικής: ιστορική διάσταση, ταξινόμηση και στερεοτυπικότητα.* [Chioti, A. *Oi pagiomenes ekfraseis tis neas ellinikis: istoriki diastasi, taxinomisi kai stereotypikotita.*] Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2010.
- Цонев 2020:** Цонев, Р. Някои начини за изразяване на абсолютната превъзходна степен в българските интернет форуми. [Tsonev, R. *Nyakoi nachini za izrazyavane na absolyutnata prevazhodnata stepen v balgarskite internet forumi.*] // *Български език, Приложение / Bulgarian Language, Supplement*, 67, 2020, 147 – 165.

РЕЧНИЦИ

- Бабиньотис 2002:** Μπαμπινιώτης, Γ. *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας.* [Babiniotis, G. *Lexiko tis neas ellinikis glossas.*] Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- Геров 1975 – 1978:** Геровъ, Н. *Рѣчникъ на бѣлгарскѣй яззыкѣ съ тлѣкувание рѣчи-тъи на бѣлгарскѣи и на рускѣи.* Т. 1 – 5. [Rechnik na balgarskiy yazik s tlakuvanie rechite na balgarski i na ruski.] Пловдив: Съгласие.
- РБЕ:** *Речник на българския език.* Т. 1 – 15. София: БАН, 1977 – 2015 (продължаващо издание).
- РСГЕ 1998:** ΛΚΝ=Λεξικό της κοινής νεοελληνικής. [Lexiko tis koinis neoellinikis.] Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.]

**ДВЕ ЧЕШКО-БЪЛГАРСКИ СРЕЩИ
СЪС СИМЕОН КАРЕЛ МАХАЧЕК (1799 – 1846) –
ЧЕШКАТА ВЕРСИЯ НА ЛИБРЕТОТО НА ОПЕРАТА
ЕЛИЗЕНА, ВОЛХАРСКАТА КНЯГИНЯ (1827)
И ЕДНОАКТНАТА ПИЕСА *БЪЛГАРИН* (1846)**

Марцел Черни

Славянски институт към Чешката академия на науките, Прага

Марцел Черный. Две чешко-болгарские встречи с Симеоном Карелом Махачеком (1799 – 1846) – чешская версия либретто оперы *Елизна, княжна волхарская* (1827) и одноактная пьеса *Болгарин* (1846)

Статья посвящена проблеме болгарских сюжетов (topoi) в чешской литературе, в частности двум текстам С. К. Махачека. В начале статьи комментируется предполагаемый болгарский сюжет в чешском переводе С. К. Махачека либретто И. Фр. Кастелли для оперы *Елизна, княжна волхарская* (1827) на музыку Й. Й. Рёслера. Это псевдоболгарская тема, а прилагательное «волхарский» служит лишь экзотическим штрихом в образе принцессы. Случай с переводом либретто Махачека – пример того, как элементы вымышленного характера могут участвовать в конструировании межкультурных отношений.

Второй текст Махачека, на котором мы сосредоточили свое внимание, – одноактная пьеса *Болгарин* (1846). Ее запоздалая премьера в 1879 году показывает, что, хотя произведение перекликается с современным интересом к Болгарии в контексте Русско-турецкой освободительной войны (1878), центральный трагический герой, Цветко Иоахим, отражает странное представление Махачека о враждебном отношении болгар к русским. Проблематичное представление Махачека объясняется тем, что он использовал одноименный рассказ *Болгарин* (1835) немецкого писателя Франца Серафима Крисмара (1806 – после 1858), который не был идентифицирован и упоминается в специальной литературе только как «некий Крестмар». На чешский язык рассказ был переведен Йозефом Прохазкой под названием *Болгарин* (*Bulhar*, 1837). Раскрытие личности автора немецкого рассказа, которое осуществляется в настоящем тексте, сопровождается кратким изложением его новеллы *Вампир* (*Der Vampyr*, 1835), в которой впервые в мировой литературе фигура вампира отождествляется с владшским князем Владом III Цепешем, впоследствии графом Дракулой, получившим всемирную известность благодаря знаменитому роману Брэма Стокера.

Ключевые слова: чешско-болгарские контакты, болгарские сюжеты в чешской литературе, С. К. Махачек, либретто, русофилия, русофобия, вампир, Дракула, Ф. С. Крисмар (предполагаемый Крестмар)

Marcel Černý. Two Czech-Bulgarian Encounters with Simeon Karel Macháček (1799 – 1846) – the Czech Version of the Libretto of the Opera *Elisena, Volgarian Princess* (1827) and the One-Act Play *The Bulgarian* (1846)

The article addresses the problem of Bulgarian subjects (topoi) in Czech literature as seen in two texts by S. K. *Macháček*. It starts with a discussion about the supposed Bulgarian subject in the Czech translation of S. K. *Macháček*'s libretto *Elisena, Volgarian Princess* (1827) by I. Fr. Castelli, set to music by J. J. Rösler. It contains pseudo-Bulgarian inspirations, with the adjective “volgarian” serving as an exotic touch in the image of the princess. The case of the translation of *Macháček*'s libretto is an example of how elements of a fictional nature can participate in the construction of intercultural relations.

After that, the article focuses on the one-act play *The Bulgarian* (1846). Its belated premiere in 1879 shows that, although the work echoes the contemporary interest in Bulgaria in the context of the Russo-Turkish War of Liberation (1878), the central tragic hero, Cvetko Yoachim, reflects *Macháček*'s strange notion of Bulgarian hostility towards Russians. *Macháček*'s problematic notion is due to his use of a novel of the same title, *Der Bulgar* (1835) by the German author Franz Seraphim Christmar (1806 – after 1858), who has not been identified and is referred to only as “some “Christmar”. The story was translated into Czech by Josef Procházka under the title *The Bulgarian (Bulhar, 1837)*. The revelation of the identity of the author of the German story, which the present text accomplishes, is accompanied by a brief presentation of his short story *The Vampire (Der Vampyr, 1835)*, in which, for the first time in world literature, the figure of the vampire is identified with the Vlach prince Vlad III Cebes, later Count Dracula, who gained worldwide fame thanks to Bram Stoker's famous novel.

Key words: Czech-Bulgarian contacts, Bulgarian topoi in Czech literature, S. K. *Macháček*, libretto, Russophilia, Russophobia, vampire, Dracula, F. C. Christmar (the alleged Christmar)

Увод

В чешката книжнина (т.е. в литературната продукция, която не е художествена, съответно естетически ориентирана) **българските топоси**¹

¹ Българските сюжети и „общите места“ (loci communes, топосите) в чешката литература от сравнително дълго време са традиционен обект на научните изследвания и може да се каже, че с оглед на чешко-българските културни взаимоотношения тази тема е вече класическа: пионерски проучвания на т.нар. топология прави Ернст Роберт Курциус в монографията си *Европейската литература и Латинското средновековие (Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter, 1948; чеш. изд. Evropská literatura a latinský středověk, 1998)*. За чешко-българската контактология е важна и методологически инспиративна студията на Величко Тодоров *Български топоси в чешки текстове*, включена в първия том на неговите иматологични проучвания *И своей своей (не) позна...* (Тодоров 1996: 12 – 68). С подобна иматологична оптика В. Тодоров изследва и функционалността на чешките, полските и сръбските топоси в българската художествена литература, интересува го също в по-широк съпоставителен аспект южнославянската „другост“ в чешката книжнина (Тодоров 1998). Об-

се появяват още през Средновековието – в Кирило-Методиевата традиция, в книжнината на чешки, латински, старобългарски и старочешки, съсредоточена главно върху основополагащата роля на двамата първоучители и историческите рефлексии на културното им наследство. От периода X – XVIII в. са налице и редица пътеписи (Вратислав от Митровице, Мартин Кабатник), различни по тип и съдържание барокови текстове (предимно религиозно-публицистична продукция с малко или повече нехудожествен характер), някои хроники и историографски трудове. От края на XVIII и началото на XIX в. България привлича вниманието и на учените слависти (Йозеф Добровски, Павел Йозеф Шафарик, Вацлав Ханка, Франтишек Ладислав Челаковски, Игнац Ян Хануш, Мартин Хатала, Константин Иречек и др.).

Обикновено се посочва, че за пръв път български сюжет е тематизиран в чешкия превод на написаното на немски език либрето на операта *Елизена, волхарската княгиня* (*Elisena, kněžna volharská*, 1827) (за това вж. по-нататък). За откривател на чешкия (славянския) интерес към „балканската романтика“ и първи тълкувател на функцията на българските топоси в чешката художествена, предимно (късно)романтическа литература, може да бъде смятан дълго табуираният² и реабилитиран едва след 1989 г. литературовед, бохемист, българист и славист **Борис Йоцов** (1894 – 1945). Трябва обаче да споменем, че преди него някои от аспектите на чешката литературоведска (предимно специализирана) балканистика се появяват и в обзорната статия на **Ян Воборник** (Jan Voborník, 1854 – 1946) *Балканският свят в чешката литература* (Воборник 1913). България като самобитно пространство в чешката литература е обект и на

разът на южните славяни в чешка среда от по-различна перспектива е обект на изследванията и на Зденек Урбан (Урбан 1996). Образите на „чуждото“ (хетероимиджа) произтичат от ценностното им противопоставяне с образа на „своето“ (автоимиджа), при което не се прави оценка на моралния и психологическия профил на съответния народ, макар понякога да изглежда точно така, а се подчертават особеностите на оптиката на възприемане и произтичащите от нея взаимно разбиране (най-различните прояви на благосклонност към „чуждото“, т.е. „ксенофилията“), взаимни сблъсъци (широка скала от антипатии към „чуждото“, или „ксенофобията“), начините, по които те изглеждат в светлината на националната митология, стереотипите и моделите на комуникация (съседите срещу несъседите, поробителят срещу поробените, освободителят срещу освободения, цивилизаторът срещу „подлежащия на цивилизоване“ и др.).

² През нощта на 1 срещу 2 февруари 1945 г. Б. Йоцов е екзекутиран заради своите „профашистки“ възгледи и участието си като министър на народното просвещение в две правителства (1942 – 1944). След 9 септември 1944 г. името му е заличено от съзнанието на широката и специализираната общественост, а цитирането на трудовете му в научни публикации е забранено, макар това да не попречва на някои български слависти да си присвояват резултатите от изследванията му, представяйки ги за свои (срв. Балабанова 2014; Черни 2020).

разработките на **Йозеф Пата** (Josef Páta, 1886 – 1942), посветени на чешко-българските отношения и контакти (Пата 1917), както и на романите на Сервац Бонифац Хелер от Руско-турската война *Роман на бойното поле* (*Román na bojišti*, 1887, 1890) и *Евгения Ивановна* (*Eugenie Ivanovna*, 1920) (Пата 1933).

Б. Йоцов е първият български познавач на чешката книжнина, който привлича по-сериозно вниманието на българска читателска публика към чешката поезия и култура. Като интелектуалец от Балканите, свързан с друг географски и културно-исторически контекст, той предлага също така наблюдения и неочаквани съпоставки, които са нови и оригинални и за самите чехи. В богатата му и многопластова научна продукция с контактологична тематика наред с пластичните портрети на чешки поети и интелектуалци, сред които са Константин Иречек, Иржи Волкер, Отокар Бржезина, Петър Безруч, Томаш Г. Масарик и др., откриваме ценен, а за времето си – и съвсем нов оригинален анализ на българската проблематика в чешката литература. Още от средата на двайсетте години на XX в. Б. Йоцов започва да проучва въпроси, свързани с влиянието, което драмата *Иванко* от Васил Друмев оказва върху Йозеф Вацлав Фрич при написването на трагедията *Падането на Асен* (Йоцов 1927а), разглежда особеностите на поезията на Сватоплук Чех, посветена на Братя Миладинови (Йоцов 1927б), на поетиката на прозаическите творби на Прокоп Хохолоушек, посветени на южнославянска тема (Йоцов 1930), на поестта на Вацлав Бенеш Тршебизки *Мара Бочаровна* (Йоцов 1939), както и на поемата на В. Й. Фрич *Българки* (Йоцов 1940/2014). Най-задълбочен теоретичен подход към проблематиката Б. Йоцов прилага в монографията си *Български страдания и борби за свобода в славянската поезия* – тя се отличава с преобладаващо бохемистична насоченост, водеща началото си от интереса му към поезията на Елишка Краснохорска (Йоцов 1935), но в нея се разглеждат и редица други аспекти на чешките литературни рефлексии на националноосвободителните борби на българите:

Между Прага, Загреб и Люблина, дори и Нови Сад има духовни връзки. Ето защо Чехия всякога проя[вя]ва интерес към славянския юг. [...] Разбира се, вниманието се простира и към Сърбия и България. Така че целия[т] славянски Балкан е предмет на търсене, познание и копнеж. Борбите, които водят славяните, главно черногорци, херцеговинци и българи, събитията, които се разиграват в техните земи, особените отношения на Турция към подчинените и поробените, потайностите на мохамеданския живот – всичко това чертае в съзнанието на чеха особен образ. Извънредно силно впечатление произвеждат бунтовете и въстанията за свобода. Чехът, който е възприел тактиката на мирната и етапна борба, който е доста трезв в избиране на средства за защита и

нападение, необичащ излишно проливащата се кръв, бива поразен от хероическия подвиг на южния славянин. Хайдушката романтика трогва сърцето, поражая въображението. Ако и неразбирана в нейната дълбока същност, тя мами с външния си блясък, с шумната си и кървава величавост, с[ъс] самопожертвувателността на нейните носители, с[ъс] стихийността в борбата. Природата, горда и дива, непристъпна и величествена, също мами сърцето. Особените нрави и обичаи, характер[ът] на хората, тяхната мисловност изработват представата за славянския юг, главно за оня, който е под властта на Цариград, като на един особен, затворен в себе си свят. То е именно романтиката на Балкана, която намира своите отражения и в Прага.

(Йоцов 1935: 64)

Очевидно най-известният чешки прозаик, разработващ в разказите си сюжети от живота на южните славяни, е вече споменатият **Проккоп Хохолоушек** (Prokop Chocholoušek, 1819 – 1864)³. Освен основополагащите студии на Ян Махал (Махал 1898) и Марие Ржепкова (Ржепкова 1954) за изясняването на поетиката на южнославянските „образи“ на Хохолоушек съществено допринася и неиздадената дисертация на Милада Черна (Черна 1960). В нея, от една страна, е направена обективна оценка на основополагащите разработки на Б. Йоцов, а от друга – балканските сюжети на Хохолоушек са анализирани и с оглед на тяхната функция в тогавашната чешка среда, което прави изследването още по-приносно. М. Черна всъщност предначертава модела на т.нар. **фиктивно-симулативни аналогии**, въведен в литературната теория от **Ян Кошка** (Ján Koška, 1936 – 2006; срв. Кошка 1978, Кошка 1985) и **Диониз Дюришин** (Dionýz Ďurišin, 1929 – 1997; срв. Дюришин 1986) с оглед на отзвука на българските националноосвободителни борби в словашката литература.

През петдесетте години на ХХ в. в книжната версия на своята докторска дисертация *Из историята на чешко-българските културни отношения* (*Z dějin česko-bulharských kulturních styků*, 1957) **Зденек Урбан** (Zdeněk Urban, 1925 – 1998) описва основните „образи“ на България в чешката литература и ги съотнася с най-важната към онзи момент литература по въпроса (често изхождайки от по-старите изследвания на Й. Пата и от разработената от него методология, но с някои корекции, наложени от марксисткия дискурс).

В края на шейсетте и началото на седемдесетте години на ХХ в. от научните приноси на Б. Йоцов черпи **Емил Георгиев** (1910 – 1982), но без да цитира по съответния начин разработките на осъдения от комунистическия режим славист. Основна цел на Е. Георгиев и в двете му

³ Български сюжети са тематизирани в неговите разкази *Илия* (Иля; 1846), *Хайдушка смърт* (*Hajdukova smrt*, 1847; по-късно *Агания/Агария*) и *Гибелта на Сули* (*Zahynutí Suli*; 1851).

тематично и съдържателно свързани книги – *Български образи в славянските литератури* (1969) и *Епопея на освободителната борба на българския народ в славянските литератури* (1976), всъщност е да подчертае **интереса към българската тематика** в славянските литератури особено що се отнася до произведенията на „прогресивния“ (революционния, хайдушкия, антиосманския) романтизъм. Значителна част от материала представя чешки художествени текстове, които Е. Георгиев успоредява с творби от българската литература – напр. *Илия* на Хохолоушек му напомня за *Нещастна фамилия* на Друмев (Георгиев 1976: 51), а епическата поезия на хайдушка тематика на Вацлав Шолц, например стихотворенията *Хайдутин* (*Hajduk*), *Песни за Марко хайдутин* (*Písň o Marku hajdukovì*), *Над Балкана* (*Nad Balkánem*) или *Деца на Славия*⁴ (*Slávy děti*) от стихосбирката *Иглики* (*Prvosenky*, 1868; преиздадена и в по-ново време, вж. Шолц 1951: 83 – 84, 153 – 169, 235 – 237, 238 – 240) – с поезията на Ботев (Георгиев 1976: 93). Е. Георгиев анализира и произведенията на Карел Симеон Махачек, Йозеф Вацлав Фрич, Вацлав Бенеш Тршебизки, Елишка Краснохорска, Сватоплук Чех⁵, Ян Неруда⁶, Каролина Светла (повестта *Плевен/Plevno*), Едуард Рюфер⁷, Йозеф Вацлав Сладек, Ярослав Врѣхлицки и др. Е. Георгиев подробно цитира произведения, които до онзи момент не са превеждани на български език.⁸

Чешката литературоведка и българистка **Венцеслава Бехиньова** (*Věnceslava Bechyňová*, 1920 – 2000) планира да подготви пълно издание на дневниците на Константин Иречек, както и модерно чешко издание на *Пътувания из България* (*Cesty po Bulharsku*), но за съжаление, намеренията ѝ остават неосъществени, тъй като издателствата в социалистическа Чехословакия смятат този проект за губещ (колко огромна е разликата между рецепцията на Иречек в България и в Чехия!). Тя не успява в чешките издателства да реализира и проекта си за книга с чешки следосвобожденски пътеписи, посветени на България, така че в крайна сметка интересният сборник с пътеписни текстове на Ярослав Ирасек,

⁴ Заглавието отпраща към поемата на Ян Колар *Дъщерята на Славия* (*Slávy dcera*, 1824, оконч. разш. изд. 1852).

⁵ Срв. също така Урбан 1975.

⁶ На Ян Неруда са посветени и някои от разработките на Зд. Урбан (Урбан 1974), а в поново време – и на преждевременно напусналата ни Любомила Соленкова, в чиято студия за пръв път са поместени и карикатури от тогавашния печат (Соленкова 2021).

⁷ Едуард Рюфер (*Eduard Rüffer*, 1835 – 1878) – този забравен чешко-немски писател е автор на трагедиите *На Балкана* (*Na Balkáně*, 1868) и *За свобода* (*Za svobodu*, 1913), както и на редица историко-военни съчинения за Руско-турската война (вж. Рюфер 1876, 1877, 1878а, 1878б).

⁸ Част от чешките художествени текстове, възникнали като реакция на събитията по време на Априлското въстание, са преведени на български език за антологията *Епопея славна. Антология Април 1876* (Божилов 1976).

Йозеф Антонин Ворачек, Йозеф Якуб Тоужимски, Ян Вагнер, Вацлав Добруски и на някога обичания автор на приключенски новели и разкази за деца и младежи Франтишек Йозеф Андърлик излиза само в превод на български език със заглавие *България през погледа на чешки пътешественици* (Бехиньова 1984). Трябва да посочим също така, че още преди това в студията си *Борбата на България за национално освобождение – пример за чешката младеж* (Бехиньова 1978а; на чешки със съкращения: Бехиньова 1978в) Венцеслава Бехиньова разглежда прозаическите творби на Андърлик на българска тема (особено популярен за времето си е например романът му *Робинзонка на Балканите. Преживелиците на едно самотно момиче по време на последната Руско-турска война* (*Robinsonka na Balkáně. Příhody osamělé dívky za poslední války rusko-turecké*, 1893). В. Бехиньова също така разглежда темата за чешкия хумор и сатира във връзка с Руско-турската война и с превръщането на България в ябълка на раздора между двете велики сили (Бехиньова 1978б; вж. също и по-старата чешка версия Бехиньова 1963); в същия сборник сродната контактологична (българо-бохемистична) тема е разгледана и от Зд. Урбан в обобщаващата му студия *Специфични черти на отзвука на освобождението на България в чешката литература* (Урбан 1978).

Чешката версия на либретото на операта *Елизена, волхарската княгиня* (1827)

Оперите стават част от историята на литературните връзки между две култури сравнително рядко. Това е свързано с факта, че най-често се акцентира върху музикалната страна на оперното произведение, докато либретото се възприема като жанр, който от художествена, а следователно и от литературна гледна точка е нещо периферно и несамостоятелно, непълноценно, особено като се има предвид необходимостта от неговата сценична или поне концертна обработка:

Оперното либрето обикновено се смята за несвършено от литературна гледна точка произведение. Либретистът никога не е бил в завидна позиция. Още в предговора към изданието на либретото на първата чешка опера, *Телдзията* (*Dráteník*⁹) на Шкroup от 1825 г. (либретист е Йозеф Красослав Хмеленски – бел. м., М. Ч.): „[А]ко музиката е добра, никой не забелязва думите, но ако музиката не се харесва, цялата вина се стоварва върху писателя“. Независимо че

⁹ Чешката дума *dráteník* означава беден занаятчия (често словак, както е и в тази опера), който е поправял по домовете счупени гърнета и други съдове, като най-често е използвал тел, откъдето идва и названието му. Този занаят е бил много популярен по чешките земи особено през XIX век. – Б. ред.

оперното либрето е в основата на оперната концепция, музикантите не се отнасят с почит, каквато то заслужава. Литературните критици и историци оставят грижата за неговото дооформяне на музикантите. Те не разбират или не искат да разберат, че оперното либрето е отделен вид поетическо произведение, и не проследяват причините, обуславящи неговите специфични черти.

(Очадлик 1936: 10)

Една такава, днес вече забравена опера, която успява да се впише в историята на чешко-българските литературни връзки, е *Елизена, принцесата на България* (*Elisene, Prinzessin von Bulgarien*)¹⁰, респ. чешката ѝ версия, поставена в Прага 20 години по-късно. Немското либрето е създадено по мелодрамата на френския драматург Луи-Шарл Кене¹¹ (Louis-Charles Caigniez, 1762 – 1842) *Гората край Херманшат, или Фалишивата съпруга* (*La Forêt d'Hermannstadt, ou la Fausse épouse*, 1805) и негов автор е **Игнац Франц Кастели** (Ignaz Franz Castelli, 1781 – 1862)¹², а автор на музиката е работещият в Прага композитор **Ян Йозеф Рьослер** (Jan Josef/Joseph Rösler, 1771 – 1812)¹³, родом от Банска Щявница (днешна Словакия). Съдейки по заглавието, можем да предположим, че това е първата опера на българска тема, при това е създадена от немски композитор, творещ на чешка територия (още повече че през 1807 г. доминиралата дотогава италианска опера е изместена от немската). Чрез своята чешка адаптация същата опера вторично встъпва и в контекста на чешко-българските културни контакти.

Чешкото звучене на либретото е заслуга на пионера в превода на оперни либрета на чешки език – драматурга и поета **Симеон Карел Махачек** (Simeon Karel Macháček, 1799 – 1846). Озаглавена е *Елизена, волхарската княгиня* (*Elisena, kněžna volharská*)¹⁴ и с това променено заглавие

¹⁰ Премиерата на немскоезичната постановка е на 18.10.1807 г. в Съсловния театър в Прага; през 1809 г. е поставена също там отново и за последен път на 20.04.1815 г.

¹¹ За него вж. по-подробно Тумфарт 1996.

¹² Немското либрето е отпечатано във Вроцлав (нем. Breslau) със заглавие *Песни от Елизена, принцесата на България. Опера в три действия* (*Gesänge aus Elisene Prinzessin von Bulgarien. Eine Oper in drey Aufzügen*) (1810); вж. за Кастели още Поспишил 2021: 24 – 33, 63 – 68.

¹³ Автор на най-новата речникова статия за живота на Рьослер е Иржи Микулаш (*Rösler, Jan Joseph*; Микулаш 2007: 502 – 503). В нея се посочва, че датата на смъртта на композитора е 29.01.1813 г., но според регистрите, достъпни в интернет, Рьослер е починал на 28.01.1812 г. (вж. Wikipedia Rösler 2020). Това потвърждава и чешко-немската монография на Алена Хьонигова (Хьонигова 2022).

¹⁴ Посоченият превод на Махачек е запазен само в ръкопис (вж. Divadelní oddělení Národního muzea, сигн. 901), като в него фигурира и вариант на заглавието на операта – *Елизена, волхарската принцеса* (*Elisena, princezna volhařská*; разликата е не само в замяната на „княгиня“ с „принцеса“, а също и на името Elisena с Elizena, което обаче в кирилската

се играе за първи път на 28 септември (а след това – и на 9 декември) 1827 г. в Съсловния театър в Прага. Преводът на оперни либрета на чешки език е следствие от конкуренцията с немския език (подчертава се напевността и благозвучието на чешкия) и започва да се налага като тенденция едва след 1824 г. В същото време този жанр се включва в дискусиата за чешкото метрическо стихосложение (например за ролята, която играе дължината на звуковете по отношение на дължината или краткостта на музикалния тон). Сред либретата, преведени от Махачек, са *Швейцарско семейство* (*Švýcarská rodina*; 1823, респ. 1824¹⁵, музика: Йозеф Вейгъл (Joseph Weigl, 1766 – 1846), *Два дни сиреч Водовоз* (*Dva dny čili Vodař*; 1824, Л. Керубини), *Дон Жуан* (1825, В. А. Моцарт), *Севилският бръснар* (1825, Дж. Росини) и *Отело* (1827, Дж. Росини), като те дори биват отпечатани, а преводачът им има намерение либретото на операта на Вебер *Вълшебният стрелец* (*Freischütz*) да озаглави *Омагьосани куришуми* (*Okouzlené kulky*; срв. Пешек 1906: 19). Преводите на Махачек се основават на метрическото стихосложение и получават високата оценка на големия чешки възрожденски учен Йозеф Юнгман, както и на по-късните си анализатори, напр. на Войтех Ират (срв. Ират 1938: 76). Стихотворният подход на С. К. Махачек се разграничава от този на неговия конкурент в областта на превода **Ян Непомук Щепанек** (Jan Nepomuk Štěpánek, 1783 – 1844), който е поддръжник на силаботоническия принцип.

В чешко-българските и българско-славянските разработки, посветени на проблематиката на взаимните контакти¹⁶, *Елизна* се приема за

транскрипция звучи идентично: Елизна). Тук се придържаме към чешкото заглавие *Елизна, волхарска княгиня*, наложило се и в специализираната литература по въпроса.

¹⁵ *Швейцарско семейство*, чиято премиера се състои в Съсловния театър на 28 декември 1823 (либретото е публикувано в Прага през 1824 г.), представлява адаптация на немската „лирическа опера“ *Die Schweizerfamilie*, която за първи път е поставена на 14 март 1809 г. в Театъра на портата на Каринтия (Kärntnertheater) във Виена. Чешкото представление се явява изключително важно културно събитие, което коментира в своята чешко-немска монография музикологът Милан Поспишил (Поспишил 2021). В нея авторът задълбочено анализира рецепцията на немската и чешката опера в театрална Прага, подробно разглежда френските източници на нейния сюжет и текст и отделя по-специално внимание на превода на Махачек от гледна точка на локализирането на творбата в чешка среда. Монографията съдържа и оригиналното либрето (1809), и осъвременена негова версия (1824).

¹⁶ Сред българските музиколози тази опера пръв коментира Георги Николов Бакърджиев (1905 – 1976, псевд. Янтарски) в своята подготвена за печат още в началото на петдесетте години на миналия век, но неиздадена книга *Чешко-български музикални контакти* (Бакърджиев 1951). Ръкописът на това негово изследване, състоящ се от приблизително 130 машинописни страници, започва да привлича вниманието на учените сравнително отсрочо (вж. по-подробно Черни 2018; 2021: 29 – 45).

доказателство относно ранния интерес на Махачек към българите¹⁷ и се определя като една от първите чешки пиеси на славянска тема (Аморт, Хавранкова 1980: 34) заедно с чешката версия на операта на немския композитор **Готлоб Бенедикт Бирей** (Gottlob Benedict Bierey, 1772 – 1840) *Владимир, князът на Новгород* (*Wladimir, Fürst von Nowogrod*)¹⁸. Информацията за чешката постановка на *Елизена* обаче е и доста разнопосочна (постановката ѝ се бърка с чешката постановка на друга пиеса с подобно заглавие; вж. Аморт, Хавранкова 1980: 34; Урбан 1988: 22).

Поради факта, че за чешкото общество от времето на Възраждането българските реалии са били нещо доста екзотично, се налага тезата, че вероятно става въпрос за първата чешка пиеса (т.е. пиеса на чешки език) с български сюжет (вж. Аморт, Хавранкова 1980: 34; Урбан 1988: 22). Дипломната работа на Ярослав Вашичек на тема *Операта на Рьослер „Елизена, българската принцеса“ (1807) (Röslerova opera „Elisena, princezna bulharská“ (1807))*; Вашичек 2001)¹⁹ обаче ни дава възможност да коригираме това неубедително и – както ще покаже по-нататък – невярно твърдение.

Всъщност операта *Елизена* няма нищо общо със славянската тематика. Както констатира Я. Вашичек, запазените документи от онова време не съдържат никаква информация за чешката постановка, за сцената, на която тя е поставена, или пък за реакциите от страна на публиката и на критиците. При това е играна отново само веднъж, тъй като по думите на Я. Вашичек тя не съдържа мотиви, които да импонират на патриотично настроената публика (Вашичек 2001: 89). Въсъщност операта *Елизена* е типичен пример за рицарска пиеса – отличава се с елементарен любовен сюжет, състоящ се от сцени, пресъздаващи коварни намерения и интриги, замяна на идентичности, неосъществени убийства, а накрая – и на постиг-

¹⁷ Срв.: „Към българите той [Махачек; бел. м., М. Ч.] проявява интерес рано. Много години преди да излезе *Българин* от печат, Йосиф Юнгман в своята *История на чешката литература* от 1825 г. сочи *Елисена* [!], *волхарска княгиня* като ръкопис от К. С. [!] Махачек и Ян Вавра“ (Георгиев 1976: 74). Цитираната мисъл на Емил Георгиев е погрешна, тъй като по времето, когато излиза първото издание на *Историята*, преводът все още не съществува; българският учен очевидно има предвид второто издание от 1849 г. (срв. и по-нататък казаното за Вавра).

¹⁸ Немската премиера на операта е на 25.11.1807 г. във Виена, а в Прага – през 1809 г. В превода на чешки език от перото на Махачек тя е с променено заглавие: *Владимир, новгородският княз* (*Vladimír, kníže novgorodský*), а премиерата ѝ се състои на 26.10.1828 г. в Съсловния театър в Прага. Чешкият превод на либретото на Матеус Щегмайер (Matthäus Stegmaier, 1771 – 1810/1820) остава неиздаден.

¹⁹ Дипломната работа на Я. Вашичек е защитена в Катедрата по музикознание към Философския факултет на Карловия университет в Прага през 2001 г. и е депозирана във факултетската библиотека.

нато любовно щастие и заслужено наказание за виновниците. Отделните персонажи са само щрихирани и могат да бъдат разделени на централни (любовната двойка), на такива, които се стремят да им навредят или да им попречат, както и на епизодично появяващи се положителни герои, помагачи на Елизена. Главната героиня не притежава специфично български характеристики и не проявява някаква особена форма на героизъм (тя не определя хода на действието, а е пасивен участник в него) – нейният образ е схематичен и остава такъв до края.

Либретото в превод на Махачек се състои от следните действия²⁰. Трансилванският войвода Емерик трябва да се ожени за българската принцеса Елизена, но по войводата се увлича и Олфрида, сестрата на Освалд, любимец на войводата. Тъй като никой не знае как изглежда Елизена, Олфрида и Освалд решават да я убият, за да може съперницата ѝ да заеме нейното място. Наемните убийци Барчай и Борих обаче се смияват над бедното момиче (без да подозират, че тя е принцеса) и я оставят да избяга. Елизена попада при кръчмаря Йейса и жена му Алжбета, които я приютяват и проявяват загриженост към нея. Когато войводата посещава кръчмата на Йейса заедно с Олфрида, Олфрида разпознава Елизена, за която мисли, че е била веднъж завинаги отстранена. Войводата Емерик започва да изпитва особено увлечение по младата прислужница и когато му се удава удобен случай, ѝ се обяснява в любов. Тогава принцесата му казва, че той е станал жертва на измама, защото тя е истинската Елизена. Олфрида и Освалд са хвърлени в затвора, а в последната сцена хорът възпява справедливостта, която винаги е на страната на почтените и търпеливите.

Зденек Урбан изказва невярното предположение, че композиторът, в чиито вени „несъмнено течала поне отчасти славянска кръв“, същевременно е и либретист на оригиналната немска версия. Грешно е и заключението му, че текстът на либретото „всъщност изцяло се основава на театралната пиеса на немската актриса и драматург Й. В.²¹ Франул фон Вайсентурн“ (Урбан 1988: 22). Очевидно Зд. Урбан е бил подведен от факта, че в театралната секция на Националния музей се съхраняват общо три ръкописни превода на драмата *Елизена*: на оригиналната версия *Гората*

²⁰ Макар преводът на либретото да остава в ръкопис, днес той е достъпен отново благодарение на Я. Вашичек, който адаптира текста съгласно със съвременните правописни и редакторски правила и го издава като приложение към дипломната си работа (Вашичек 2001, без обозначени страници след стр. 105).

²¹ Зденек Урбан допуска грешка, като добавя инициала В.

*край Херманцат*²² (*Der Wald bei Hermannstadt*, 1808) от споменатата австрийска писателка **Йохана Франул фон Вайсентурн** (Johanna Franul von Weißenthurn, 1773 – 1847), озаглавени *Elisena, královna volharská aneb Les u Sibině* (сигн. 221, прев.: Й. Н. Вавра-Ломницки), *Elisena, princezna bulharská aneb Les u Sibině* (сигн. 3913, препис от Й. Е. Крамуел) и *Elisena, princezna bulharská aneb Les u Sibině* (сигн. 8681, препис от Липовски)²³. По всичко обаче личи, че става дума за грешка, преповтаряна още от второто издание на *История на чешката литература (Historie literatury české)* от Й. Юнгман²⁴. Първообраз на редактираната от Й. Франул фон Вайсентурн версия, както и на произведението на либретиста И. Ф. Кастели всъщност е гореспоменатата френска пиеса от Л.-Ш. Кене. За четвърти път същият сюжет е разработен от **Хайнрих Вайнер** (Heinrich Weiner, ? – ок. 1820), в чиято „голяма рицарска пиеса“ със заглавие *Елизена, херцогиня на Трансилвания или Гората на Херманцат (Elisene, Herzogin von Siebenbürgen oder Der Wald von Hermannstadt*, 1810) вече съвсем ясно личи, че българската национална принадлежност на главната героиня е напълно ирелевантна за немската публика: героинята на Вайнер вече не е от България, а от Трансилвания. Като цяло изглежда доста вероятно в пиесата да е била първоначално вложена някоя от легендите на трансилванските саксонци, а до замяната на етнонима е възможно да се е стигнало поради фонетичната близост на „Bulgarien“, „bulgarisch“ (още по-значителна при чешкия архаизъм „volharský“) и на названието на населението „валахи“/„влахи“ (Volochoveni), обитавало района на северномолдовския град Болохово, който имал обща граница с Трансилвания (срв. Трептов, съст. 2000: 52 – 53). От етимологична гледна точка названието е свързано с ет-

²² Херманцат е немското название на румънския град Сибин (днес Сибиу), поради което в посочените три ръкописни чешки превода във втората част на заглавието фигурира названието Сибин. Градът е създаден и населяван основно от германци.

²³ Версията, предназначена за театрална сцена, се състои от четири действия, а имената на героите в нея са различни, докато оперното либрето се състои от три действия, а имената в немския оригинал са лишени от всякакъв колорит. Първият от посочените преводи е по-стар, възможно е да е още от времето, когато пиесата е била играна на сцената на Съсловния театър (премиерата ѝ е на 6 април 1845 г.). Преводачът ѝ Ян Непомук Вавра-Ломницки (Jan Nepomuk Vávra-Lomnický, 1792 – 1866) е сред изключително активните театрални дейци и има значителен принос основно за обогатяването на немскоезичния театрален репертоар. Следващата премиера на пиесата е на 19 юни 1853 г. в лятната Арена в пражкия район „Пщроска“. За чешкоезичните театрални постановки на *Елизена* от Й. Фр. фон Вайсентурн вж. Лаиске 1974: 19, 91.

²⁴ Срв. Юнгман 1849: 413, 414, 681, където преводът на *Елизена* от Вавра, предназначен за театралната сцена, както и преводът, предназначен за оперна сцена от Махачек (при Юнгман със заглавие *Elisena, princezna volhařská*), са посочени като два различни превода на произведението на Й. Фр. фон Вайсентурн.

нонима „влах“ и не е изключено първоначалните румънски „реалии“ да са придобили българския си (всъщност псевдобългарския си) колорит в някоя по-ранна немска версия, от която да се е вдъхновил и френският писател. Предположението за съществуване на такава първоначална немска „праверсия“, която да е послужила на Л.-Ш. Кене, все още няма фактическо доказателство.

**От кого е вдъхновена едноактната пиеса *Българин* (1846),
сиреч за един несъществуващ немски автор с името Кростмар**

Единственото произведение на Махачек на българска тема е едноактната трагедия *Българин* (*Bulhar*, 1846; 2. изд. 1881; 3. изд. 1883), която вече е позната както на чешката, така и на българската литературна история. Още след първата ѝ постановка през 1879 г. Ян Неруда в своята рецензия за театралните постановки на двете пиеси на Махачек – *Българин* и *Младоженци* (*Ženíchové*), публикувана във в. „Народни листи“ от 4.10.1879 г., изтъква „чисто чешката дикция“ на белия стих на Махачек, поетическите качества на текста и алегоричното послание на самата пиеса (Неруда 1966: 356 – 357). В нея старият българин Цветко Йоахим е обзет от сляпа ненавист към руснаците, защото смята, че те са виновни за смъртта на единствения му син Алекси. Затова по време на Руско-турската война (действието се развива в рамките на един-единствен ден – 21 юли 1829 г.) той решава да потърси отмъщение, като същевременно се превръща в жертва на „своеволието на съдбата“: със собствените си ръце убива своя син, когото не успява да разпознае и когото същите тези ненавиждани руснаци всъщност са спасили. След като осъзнава трагичната си грешка, Цветко Йоахим слага край на живота си. Тази саможертва Неруда коментира с думите: „там, където славянин воюва срещу славянин, винаги става убийство на родова кръв“ (Неруда 1966: 357).

Персонажът на Цветко не е типизиран, а като се има предвид тогавашната проруска ориентация на България, е дори ексцентричен и убедителен:

Самият той [Цветко; бел. м., М. Ч.] е получил от пашата оръжие да се бие против русите, които нарича „змийско племе“ и които смята за свои кръвни врагове. Робството под тях би било по-страшно от турското.

(Цанев 1938: 5)

Махачек обаче се опитва да обоснове крайната позиция на героя със загубата на любимия му син във вече приключилата Руско-турска война:

Преди 18 години (1811) той, като верен поданик на султана, се е сражавал в турските редове заедно със сина си против московците в Молдова. В един бой бил нападат и син му се жертвува, за да го спаси. Тогава Цветко се заклел да отмъсти на русите за смъртта на своя Алекси. Сега е сгоден момент. Ако не изпълни клетвата си, поне да умре честно.

(Цанев 1938: 5 – 6)

Славистът **Карел Паул** (1883–1963) сочи като източник на вдъхновение за драмата на Махачек немски разказ (срв. Паул 1927: 13 – 15). Паул припомня, че чешката литература познава няколко разказа, в които са описани събития или истории, свързани със страданието на българския народ, който още от началото на четиридесетте години на XIX в. проявява силна воля и твърда решимост да се избави от непоносимия турски гнет. Опитите за въстания стават все по-чести и са потушавани все по-жестоко.

Риданията, отчаяният плач на измъчваните, воплите на вдовиците и сърце-раздирателните стонове на сираците ни най-малко не пробудиха човешко състрадание в ледените сърца на дипломатите.²⁵

(Паул 1927: 13)

За изостряне на вниманието към съдбата на балканските славяни допринасят и множеството статии, оригинални и преводни, публикувани по страниците на пражките чешки и немски списания („Květy“, „Česká včela“, „Ost und West“). В началото на четирийсетте години от пътуванията си из земите на южните славяни се завръща и **Прокоп Хохолоушек**, който през 1846 г. написва разказа *Иля или Картини от турско-славянските земи* (*Ilja čili Vjjevy z turecko-slovanských zemí*), отпечатан в сп. „Квети“ (бълг. „Цветя“). Атмосферата на Балканите, наситена със страдание и въоръжени сблъсъци, несъмнено е оказала влияние и върху С. К. Махачек, който е привлечен от трагичния конфликт в разказа *Българин* (*Bulhar*), написан „по Кристмар“ („podle Christmara“) и преведен от немски език от **Йозеф Прохазка** (Josef Procházka, 1811 – 1856, псевдоним Дебитски²⁶) и също така отпечатан в сп. „Квети“ (Прохазка, Кристмар, 1837).

Действителният източник на вдъхновение за Махачек доскоро не беше известен²⁷, но неотдавна бе открит немският оригинал на *Българин* (*Der*

²⁵ На чешки: „Nářek, zoufalý pláč mučených, vzlykot vdov a srdcervoucí sténání sirotků neprobudily ani trochu lidského soucitu v ledových srdcích evropských diplomatů“.

²⁶ Биографични данни и преглед на неговата писателска и преводаческа дейност прави Карел Плецер (Плецер 1992), но въобще не споменава разказа *Българин*.

²⁷ В последно време проблематиката на чешкия художествен превод на страниците на възрожденските периодични издания е проучвана от Ленка Кусакова (Кусакова 2012). Автор-

Bulgar), публикуван за пръв път във в. „Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode“ (Крисмар 1835²⁸) и след това още веднъж в базелския вестник „Der Wanderer in der Schweiz“ с редовно приложение „nebst dem Beiblatt des Wanderers Mittheilungen aus der Fremde. Eine malerische Zeitschrift herausgegeben von mehreren Freunden des Vaterlandes“ (Крисмар 1836). Негов автор е **Франц Сераф Крисмар** (Franz Seraph Chrismar, 1806 – след 1858)²⁹. Той е родом от Мюнхен и от ранна детска възраст се бори с житейските несгоди (израства без баща като извънбрачно дете на една секретарка) до момента, в който се установява на работа в Дунавската парадна компания в Пеща („Donaudampfschiffahrtsgesellschaftsangestellter“). По-късно става директор на клона на въпросната компания в Пеща. Въпреки че получава няколко патента за инерционни двигатели, затъва в дългове и е разнасян от медиите като безразсъден и безотговорен човек. При тези обстоятелства той престава да създава художествена литература и вероятно поради лошата си репутация, подхранвана от многобройните журналистически атаки, се уединява, а след години е напълно забравен (следите за него изчезват след 1858 г.).

Крисмар е имал литературен талант и е обичал не само да пътешества³⁰, но и да пише проза. Най-голяма популярност получава фантастичният му разказ *Вампир* (*Der Vampyr*, 1. изд. Крисмар 1835а³¹), който представлява по-стара и по-кратка версия на историята на Дракула, увековечена от Брам (Ейбрахам) Стокър (Bram/Abraham Stoker, 1847 – 1912) в едноименния му роман от 1897 г.

ката не изследва конкретния превод, а само споменава Крисмар като автор на разказа, преведен от Йозеф Прохазка (Девитски) за сп. „Квети“ през 1837 г. (Кусакова 2012: 508).

²⁸ В изготвената от Петер Дреус (Peter Drews) библиография на немско-полските литературни взаимоотношения през периода 1800 – 1850 г. е посочено само заглавието на немското списание и годината на публикацията (срв. Дреус 2000: 145). Тук е посочен преводът на разказа – *Bulgar* (Крисмар 1835в), който излиза без данни за автора и преводача в лвовското списание „Розмаитошчи“ (Rozmaitości/„Пъстър свят“, букв. „многообразието“) почти два месеца след публикуването на немския оригинал; в съвременния полски език обаче думата се изписва със специфичната буква *l* (Bułgar).

²⁹ Фамилията му със сигурност е Крисмар (Chrismar), а не Кристмар (Christmar; има даже вариант „Христомар“ – срв. Тодоров 1996: 32), както е посочена във всички източници и прегледи, включително и съвременни, проследяващи чешко-българските взаимоотношения.

³⁰ От неговите балкански пътеписи ще споменем поне книгата му *Ескизи от пътуването през Унгария и Турция* (Крисмар 1834).

³¹ Разказът *Вампир* е включен в антологията *Мъртвата невеста. Немски вампирски разкази от XIX век* (*Die Totenbraut. Deutsche Vampirgeschichten des 19. Jahrhunderts*), чийто съставител Йозеф Вилхелм Шпиگلберг изтъква в своя предговор приноса на Крисмар за развитието на немската литературна фантастика (вж. Шпиگلберг, съст. 2016: 13 – 14 [Einleitung]; 209 – 222 [F. S. Chrismar: *Der Vampyr. Eine Erzählung*]; 294 [Anmerkungen]).

Действието в разказа на Крисмар се разиграва във Влашкото княжество, което авторът пропътува през 30-те години на XIX век. Фабулата е непосредствено взета от местните народни предания и легенди за вампири. Този образ се появява в немската и английската литература още преди Крисмар³², но той се явява новатор, като идентифицира свръхестественото немъртво същество, смучещо кръвта на живи хора, с историческата фигура на Влад Дявола (Vlad der Teufel). Зад този страховит прякор се крие влашкият княз Влад III (ок. 1431 – 1476/1477), наричан още Касалина или Цепеш (рум. Țepeș) поради това, че враговете си екзекутирал, като ги набивал на кол (при Крисмар жестокостта на Влад е илюстрирана с разказа за това как веднъж заповядал да забият на турските пратеници с пирони чалмите към главите им, за да им стоят по-здраво, тъй като не благоволили да ги свалят пред него, или пък за това как след многобройни неуспешни опити стигнал до откритието как по най-добрия начин може да накълца човешки тела, за да ги сготви със зеле – вж. Шпигелберг, съст. 2016: 219). Бил известен като Drăculea по името на своя баща Влад II Дракул, който бил член на Ордена на драконите (лат. Societas Draconistarum), създаден през XV век от унгарския крал (покъсно римски император) Сигизмунд Люксембургски за защита на християнството. Споменатият по-горе Брам Стокър променя прякора на Влад на Дракула и така превръща страшния владетел в най-известния вампир

³² Британският първооткривател на този жанр – Джон Уилям Полидори (John William Polidori, 1795 – 1821), авторът на разказа *Вампирът* (*The Vampyre*, 1819), е вдъхновен от незавършеното прозаическо произведение на лорд Байрон *Фрагмент от роман* (*Fragment of a Novel*, 1816, изд. 1819), на когото Полидори е бил личен лекар. Този разказ превежда на чешки Якуб Мали, но го представя като произведение на Байрон; *Вампирът* се явява втори поред в цикъла от три разказа; включва го във втория том от своята поредица *Библиотека със забавни четива* (*Bibliotéka zábavného čtení*; Мали 1835: 34 – 70). На разказа на Полидори стъпва песата *Вампирът или Мъртвата невеста* (*Der Vampir oder Die Totenbraut*) на Хайнрих Лудвиг Ритер (Heinrich Ludwig Ritter), която бива поставена на сцена през 1821 г. Въз основа на това драматургично произведение Вилхелм Аугуст Волбрюк (Wilhelm August Wohlbrück) създава своето либрето, което и до днес съпътства романтическата опера *Вампирът* (*Der Vampyr*) по музика на Хайнрих Маршнер (Heinrich Marschner, 1795 – 1861, премиера в Лайпциг през 1828 г.). По това време излизат още други вампирски „ужасяващи“ (мрачноромантически) разкази: *Мъртвата невеста* (*Die Totenbraut*, 1820) на Готфрид Петер Раушник (Gottfried Peter Rauschnik, 1778 – 1835), *Вампирът* (*Der Vampyr*, 1828) от неизвестен немски автор, скрит зад инициалите J. E. H., както и едноименно произведение от 1833 г., подписано с псевдонима Изидор. Нека споменем, че в чешки контекст пръв разработва вампирски сюжет Йозеф Вацлав Фрич в своята поема *Вампир. Романтическо стихотворение* (*Upír. Romantická báseň*, 1849). Обикновено се смята, че това първенство принадлежи на бюргеровската балада на Карел Яромир Ербен *Сватбени ризи* (*Svatební košile*), която е публикувана в литературната периодика през 1843 г. Това становище обаче е неоснователно, тъй като централният образ в нея е на завърнал се от отвъдното мъртвец, а не на вампир.

на всички времена. Неотдавна откритите факти показват, че именно Ф. С. Крисмар е подготвил благодатната почва за литературното начинание на по-известния си ирландски колега, свързвайки за първи път историческата фигура на влашкия княз с мита за вампирите, при това повече от половин век преди Стокър. В този смисъл може да се съгласим със съставителя на цитираната „вампирска“ антология, че „преоткриването на тази отдавна забравена история може да се смята за малка литературноисторическа сензация, въпреки че в областта на прозата не се забелязва непосредствена приемственост и въпреки че Стокър почти сигурно не е знаел за нея“³³ (Шпигелберг, съст. 2016: 13).

Накратко фабулата на чешкия вариант на разказа *Българин* е следната. В едно село на Балканите живее самотен и почитан от всички осемдесетгодишен старец (героите на Крисмар нямат имена). В долината отекват топовни изстрели и населението се подготвя за бягство в планината, където да се скрие от настъпващите руснаци. Единствено старият българин решава да остане в дома си и да потърси отмъщение за смъртта на своя син, който преди години е загинал пред очите му в битка с руснаците. Но неговият син, за когото се предполага, че е мъртъв, всъщност е бил спасен от тях. Старият българин решава да издебне руснаците, укривайки се в своята къща. Генералът влиза в селото с полка си и заедно с няколко свои другари прекрочва прага на дома му. Отеква изстрел, но старецът не успява да уцели генерала, след което е арестуван. Докато го разпитват, той не скрива мотива за своите действия и отговаря на генерала с непоколебим тон:

Ти дръзваш да говориш за отмъстителна разплата, а избиваш синовете ни, цапаш дрехите си с кръвта на нашите внуци, принуждаваш невинните хора да се крият в планинските пущинаци и пещери, за да се спасят от похотливите набези и насилничеството на твоите войници? Аз виждам в теб само врага на нашата земя и ще те убия, където и да те срещна!

(Проходка, Крисмар 1837: 228)

Възхитен от решимостта, с която старецът защитава родината си, генералът му подарява свободата. Проявеното великодушие обаче не умилостивява българина и той започва да търси нови възможности за отмъщение. В къщата влиза млад руски офицер, старецът не разпознава собствения си син и го застрелва. Отново е арестуван и така разбира за съдбата на сина си, който е бил спасен и обучен от същия този генерал.

³³ Преводът от немски е мой – М. Ч.

Преди да умре, синът разпознава баща си, който обаче и този път не съжалява за извършеното и го нарича родоотстъпник.

Предизвестената смърт не може да бъде избегната – предполагаемият мъртъв син (налице е многократно разработваният мотив за неразпознатия син, убит от родителите си – вж. Крейчи 2014) се завръща у дома жив и здрав, но е застрелян на прага на своя дом, в който се е появил на бял свят, от собствения си баща, който в последните мигове на гаснещия му живот се отрича от него и го проклина.

След това съкрушеният баща пада върху трупа на сина си и издъхва, безсилен да надживее болезнената загуба. В духа на литературния сантиментализъм разказвачът завършва историята, заявявайки, че в общия си гроб двамата най-сетне ще намерят покой.

Чешкият преводач е пропуснал само някои дребни детайли – например от края на разказа, когато руският генерал намира умиращия офицер, българина, когото преди много години е обикнал като свой син. За илюстрация ще цитираме най-драматичната част от разказа – неговия финал³⁴:

След няколко мига пристигна генералът [, **който чувстваше падналия мъж особено близък**]. С болка в очите се наведе към прострелия мъж [, **а той отвори очи и сякаш дойде на себе си**].

– Така ли трябваше да се срещнем! – думаше разстроеният генерал, когато офицерът стисна ръката му.

– Благодетелю! Татко мой! – говореше тежко раненият. – За мен настъпи вече краят!

– Сине! – рече генералът и една сълза се стече по лицето му. – Мой благодородни сине! – Болката задуши гласа му.

– Негов син? – мълвеше българинът и весело пристъпи към него. – Ах, ти си моята разплата! Ти си моето отмъщение!

Умиращият втренчи очи в стареца и се надигна със сетни сили [, **сякаш в чертите на лицето му разчиташе някакво тайно писание**].

– Справедливи Боже! – извика той и се строполи. Милост, мой повелителю [**мой генерале**!] Милост, губителю на моя живот! Той ми го дари, той е моят баща!

– Ти – мой син? – извика с ужас българинът, като го разпозна, и се срина до него.

Свидетелите на тази сцена бяха вдън душа потресени.

– Ти, Божия деснище! – говореше генералът – Ти жаждата му за мъст обърна срещу собствената му кръв!

³⁴ В цитирания по-долу текст пасажите, които са съкратени от чешкия преводач, са поставени в квадратни скоби и са подчертани от мен – М. Ч., с получен шрифт. Този откъс е преведен от Жоржета Чолакова.

Сляпа човешка наглост да смяташ, че можеш да достигнеш всевластието на провидението! Изхвърлен от баща си сред трупове на бойното поле, мъртвият син беше държан за ръка от благородния благодетел, който му се беше притекъл на помощ, когато попадна сред руснаците, който го прие с радост и му даде възможност да се открий пред другите. Генералът, към чиято глава скверната ръка на стария българин сочеше, беше заел бащиното място и го беше повишил в чин майор.

А сега синът, завръщаш се в своята родина, беше посрещнат от смъртоносното оръжие на собствения си баща на самия праг на обичайния дом, където за първи път беше видял светлината на света!

– Родоотстъпни сине! Ти не си ми вече син! – извика в този миг превит на две старецът, след като се бе отърсил от първоначалното въздействие на своето гибелно убеждение, но гласът му се вкочани както леденият дъх на зимата върху надгробните могили – никакъв отговор не прозвуча – неговият син беше издъхнал. Без повече дума да продума, бащата се строполи върху безжизненото тяло на сина. Бойните другари на мъртвия стояха безмълвно и в тази велика тишина ангелът на смъртта изпълни втората задача, за която бе изпратен. **[Ново]** Дълбоко раняващото жило на разкаянието прониза сърцето на стареца и изтръгнатият заедно с корена кипарис повече не се изправи **[не се повдигна от бездиханното тяло]**. Бе направен изборът на другар в тъмния гроб – баща и син в един и същи гроб!

(Прохазка, Кристмар 1837: 229)

На места немският оригинал е по-пространен (вж. напр. подчертаните места в цитирания пасаж³⁵) и това се забелязва особено при описа-

³⁵ „In wenig Minuten erschien der General, **den ein besonders inniges Verhältniß an den Gefallenen knüpfte**. Wehmutsvollen Blickes bog er sich zu ihm nieder, **als dieser die Augen aufschlug und seine betäubten Sinne wieder zu sammeln schien**.

„Sehen wir so uns wieder?“ sprach der gerührte Befehlshaber, als der Officier seine dargebotene Hand ergriff.

„Mein Wohltäter! Mein Vater!“ sagte der schwer Vermundete, „ich bin am Ziele.“

„Sohn!“ entgegnete der General, und eine Träne preßte sich durch seine Wimpern, „mein wackerer Sohn!“ – Der Schmerz erstickte seine Stimme.

„Sein Sohn?“ wiederholt der Bulgar und drängt sich frohlockend vor, „ha Vergeltung! du hast meiner Rache ihr Ziel gegeben.“

Starr heftet der Sterbende seine Blicke auf den Greis, und richtet sich mit der letzten Kraft empor, **als lese er eine geheime Schrift in seinen Zügen**. „Gerechter Gott!“ ruft er jetzt zurücksinkend aus sein Lager, „Gnade, **mein General**, Gnade dem Zerstörer meines Lebens, er hat es mir gegeben, er ist mein Vater!“

„Mein Sohn!“ schreit mit Entsetzen der Bulgar ihn erkennend, und stürzt laut aufjammernd an seiner Seite nieder.

Im Innersten erschüttert standen die Zeugen dieser Scene. „Hand des Himmels!“ sprach der General, „du hast seiner Rache Durst gegen sein eigenes Blut gewendet!“

Blinde Vermessenheit des Menschen, der Vorsehung in ihre ewigen Rechte zu greifen! Von dem Vater auf der Wahlstatt unter blutbedeckten Leichen verlassen, ward der für todt gehaltene

нието на емоционалните и съзливни моменти, които Прохазка шлифова при своя превод, съсредоточавайки се върху сюжетното действие. С изключение на тези дребни детайли чешката версия предава вярно и последователно целия сюжет на оригинала, без да допуска вмъкване на каквито и да било допълнителни коментари.

Сега ще обърнем поглед към едноименното произведение на Махачек. За разлика от немския оригинал тук авторът очевидно предпочита героят да не проявява такава жестокост към собствения си син и затова променя края на историята. Той нарича стария българин Цветко Йоахим (или Яхим), а на сина му дава името Алекси. В сюжета включва прислужницата Марфа³⁶, която успява да убеди генерала, носещ не руско, а българското (!) име Стоянов, да прости на стареца. При втория изстрел Марфа познава Алекси и казва на стареца, който първо взема нож и се пробоща с него, а после се хвърля върху трупа на сина си и изрича последните си думи, отправени към Стоянов: „Той не беше ваш син! Сърцето ви ще ви каже защо след неговата смърт аз не мога повече да живея!“ (Махачек 1883: 135).

От гледна точка на тогавашното схващане за съдбата на трагическите герои можем заедно с К. Паул (Паул 1927: 15) да определим направената от Махачек промяна като уместна, тъй като, независимо че психологическата мотивация отсъства (всъщност в контекста на немския сантиментален разказ от „Кристмар“ – респ. Крисмар – тя не е и необходима), старецът преживява катарзис. **Ярослав Кампер** определя това произве-

Sohn durch die Hand eines edlen Menschenfreundes gerettet, der ihm unter den Russen Hülfe, ehrende Aufnahme und ruhmvolle Gelegenheit sich auszuzeichnen gab. Der General war es, nach dessen Haupte die frevelnde Hand des Bulgaren zuerst gezielt, welcher Vaterstelle an seinem Sohne vertreten, der ihn von Stufe zu Stufe bis zum Range eines Majors emporgehoben hatte.

Nun, wiederkehrend in die Heimat, empfängt diesen Sohn an der trauten Schwelle, wo er das Licht der Welt erblickte, das Mordgewehr seines eigenen Vaters.

„Abtrünniger Sohn, nicht mehr mein Sohn!“ rief jetzt der gebeugte Greis von dem ersten Eindruck der fürchterlichen Entdeckung sich sammelnd, aber seine Stimme erstarrte wie der eisige Hauch des Winters an den kalten Urnen der Leichenhügel, – keine Antwort erfolgte, sein Sohn hatte vollendet.

Lautlos beugte der Vater sich über die Leiche seines Kindes, lautlos standen die Gefährten des Entschlafenen, und in dieser feierlichen Stille vollendete der Todesengel das zweite Geschäft seiner Sendung. Der **Neue** tiefverwundender Stachel durchbohrte das Herz des Greises, und die entwurzelte Cypresse erhob sich nicht mehr **von der entseelten Hülle des Lieblings**. Er hatte sich den Genossen erwählt, den er zur dunkeln Gruft begehrt, Vater und Sohn empfing dasselbe Grab“ (Крисмар 1835б: 415 – 416).

³⁶ В българската научна литература се среща погрешното твърдение, че това е сестрата на Алекси, тъй като тя се обръща към стареца с думите „скъпи татко“ („milý otče“), но това обръщение се обяснява от факта, че Марфа израства под неговите грижи и самата тя се грижи за него.

дение на Махачек като особено слабо, художествено несполучливо и драматично неубедително:

Старият българин Цветко Йоахим допуска, че синът му е паднал в битка с руснаците, и се заклева да отмъсти. Години по-късно руснаците идват на мястото, където живее Цветко, а с тях и Алекси Йоахимович, млад руски поручик. Цветко го застрелва, без да знае, че Алекси е негов син. Мотивът, сам по себе си твърде присъщ на романтизма, е интерпретиран така неправомерно и без каквото и да е познаване на театралната перспектива, че неправдоподобността му изпъква двойно повече. [...] катастрофата, която може да бъде предотвратена от един-единствен вик, че Алекси е син на Цветко, настъпва, без да ни убеждава в непредотвратимата съдбова неизбежност. Базирана на необосновани, почти невъзможни предпоставки [...], трагедията на Махачек не постига силно или потресаващо въздействие.

(Кампер 1903: 405)

Паул е съгласен със становището на Кампер, че катастрофата е преизвикана само от един вик, съобщаващ, че Алекси е син на Цветко, но подчертава, че този упрек трябва да бъде отправен не към Махачек, а към автора на немския оригинал. Освен това според него множество подобни ситуации могат да бъдат открити в сюжетите за живота на балканските народи, поради което в края на статията си полемизира с Кампер:

Имайки предвид тамошната атмосфера, не смятам този факт за неправдоподобен – между другото, нека да си припомним повестта на Тршебизки *Чудовища (Příšery)*, основаваща се на разказаното от Мартин Цифка – дългогодишен служител на финансовата инспекция в Далмация³⁷, в който бащата също така не познава собствения си син и го убива³⁸. Такива ситуации и мотиви са присъщи на много романтични сюжети от Балканите и изобщо от Изтока, поради което именно от тази гледна точка трябва да даваме оценка на трагедията на Махачек, чийто първообраз вече ни е известен.

(Паул 1927: 15)

Георги Цанев на свой ред разглежда едноактната пиеса като резултат от аналогичния исторически жребий – непълноправното, подчинено положение на чешкия и на българския народ в рамките на съществуващата наднационална държавна формация, а също и като израз на съчувствие към страдащите българи и същевременно – на възхищение от тях:

³⁷ Тази информация се съдържа в: *Sebrané spisy V. B. Třebízského sv. XIII. [Z různých dob. Historické povídky. Pořadí sedmé. 6. vyd. Praha: Topič, 1912], str. 369[–428] [бел. Й. Паул].*

³⁸ Това е още един художествен текст към темата за неразпознатия син, убит от родителите си, която е разработена в статията на К. Крейчи (вж. Крейчи 2014).

[В]лечението е обосновано и от сходното робско положение, и от съчувствие към страданията на братя, изложени на по-страшно иго, и от непрекъснатите героични борби на южните славяни за освобождение. Всеки подвиг на Балкана е радвал и сгривал сърцата на чехските патриоти.

(Цанев 1938: 3 – 4)

От тази гледна точка пиесата на Махачек се възприема като едно от онези чешки произведения, които са вдъхновени от борбата на южните славяни за свобода (вече бе споменат и един от разказите на П. Хохолоушек, който по-късно е включен в сборника *Юг (Jih, 1863)*, посветен на тази тематика). С това свое наблюдение Цанев става предходник на понятието стимулативна фиктивна аналогия, дефинирано за целите на словашко-българските литературни контакти от **Ян Кошка** и **Дионис Дюришин** (Кошка 1985; Дюришин 1986).

Емил Георгиев (Георгиев 1969: 186 – 193) до голяма степен преповтаря казаното от Паул и Цанев, но също така превежда на български и няколко откъса от самия текст. Особено силно го впечатлява моментът, когато Цветко Йоахим заявява русофобските си нагласи и своята преданост към турските господари:

Махачек споделя с автора на едноименния разказ отношението на българите към турците и русите. Това отношение [...] е неправдоподобно. Българите не могат да гинат за турските си господари, не могат да се боят от замяната на турското владичество с владичеството на православните руси. Ето как Махачек е представил отношението на българина към русите и турците с втората сцена на трагедията:

БЪЛГАРИНЪТ

Е, какво ми носиш, Марфо мила?
Погледът ти тъжна вест ми съобщава.

МАРФА

Както знам добре, за вас най-тъжна.
И като ви гледам толкоз помрачен,
много, мили татко, аз се колебая
дали с вестите си още да ви натъжа.

БЪЛГАРИНЪТ

И тъй, пак московецът е победил?

МАРФА

Жалко, но така е.

Bulhar

*(v myšlénky se zabrav,
při spatření jí se vytrhne)*

Nu, co přinášíš mi, Marfo milená?
Pohled tvůj mi věští zprávu žalostnou!

Marfa

Vám, jak dobře vím, tu nejžalostnější!
Ano vidouc vás tak zasmušéného,
velice se, milý otče, ostýchám,
zvědy svými zarmoutit vás ještě víc.

Bulhar

Tedy opěty ten Moskván zvítězil!

Marfa

Bohužel! Jest tomu tak!

БЪЛГАРИНЪТ

Разкажи,
нищо по-горчиво ти не можеш
вече да ми кажеш!

Казвай: где възможно невъзможното стана?

Bulhar

Jen vypravuj,
trpčícího již nic mi podat nemůžeš!

Rci: kde bylo možno přec to nemožné?

МАРФА

Нашите видели как от Кюприколи
се разбягали войските на Махмуд.
Камчика голям от русите преминал бил,
а пред малкия не ще ги никой спре;
по Балкана чак разливат се като река
и преди да ни огрее слънцето за трети път,
ще разбият стана в Карнавад!

Marfa

Viděli to naši z Kiuprikoli,
jak se rozprchala vojska Mahmuda.
Kamčík velký překročen jest od Rusů,
nad malým jim nikdo neodporuje;
proudem rozlévají se až po Balkán,
a než slunce prý nám vzejde potřetí,
budou v Karnavadě stany rozbítet!

БЪЛГАРИНЪТ

О, каква безкрайна мъка доживях!
На убийците да видя тържеството,
на убийците, които като вълци бих изтребил,
не, не мога туй да понеса!

Bulhar

Ó, že strasti takové mi dožítí!
Vidět, an se pychem popnou vrahové,
jež bych milerád co vlky vyhubil,
toho nesnesu!

МАРФА

Чака ги погром –
от Халил паша и османлиите при Сливен.

Marfa

Jich čeká pohroma, –
Halil paša s Osmančičky u Slivna.

БЪЛГАРИНЪТ

В равнините няма да ги спрат,
чак до Цариград ще стигнат и тогав
горко на земята на почтения Махмуд,
двойно горко нам, шом русите
ни покорят.

Bulhar

Na rovinách nezarazí jejich hon;
do samého Carhradu se pohrtí,
a pak běda carstvu ctného Mahmuda,
dvakrát běda nám, kdo Rusům
podlehнем!³⁹

В сравнение с разказа на Крисмар *Българин* Махачек е отишъл голяма крачка напред, като е дал вражеското отношение на българите към русите като следствие от това, че българите не познават русите, и е сложил акцент върху необходимостта те да се опознаят със славянските си братя. Но и в случая **не е било нужно българите да се представят приятели на своите поробители, да се ужасяват от прогонването на турците от българските градове и области. Такова нещо не е имало.**

(Георгиев 1969: 190 – 191; подч. м., М. Ч.)

³⁹ Добавеният от мен – М. Ч., оригинал е цитиран по: Махачек 1883: 114 – 116 (1. изд., Махачек 1846: 5 – 6).

В друг свой труд Е. Георгиев прави подробен анализ на пиесата и в компаративен план разглежда въпроса за това какви художествени изменения получават борбите за национално освобождение на българите в отделните славянски литератури, изтъквайки, че произведението на Махачек е първата по рода си пиеса със сюжет, заимстван от най-новата българска история (срв. Георгиев 1976: 74 – 81).

Заклучение

Случаят с превода на *Елизена, волхарската княгиня* (*Elisena, kněžna volharská*, 1827), направен от Махачек, е показателен за това как културните връзки могат да бъдат функционално реализирани посредством фиктивни по същността си конструкти, как при интерпретацията на историческия материал може да се изходи от субективното желание, а не от обективното състояние на нещата. Така либретото на опера, която няма никакво отношение към чешкото национално движение, получава славянския „етикет“ с българска тематика и придобива знакова за Чешкото възраждане роля.⁴⁰ Затова е необходимо постоянно да се връщаме към създаденото от предците и без да се предверяваме на казаното от предходните поколения българисти, да преосмисляме изворовия материал.

По отношение на закъснялата с цели 33 години премиера (1879) на едноактната пиеса на С. К. Махачек *Българин* (*Bulhar*, 1. изд. 1846 г.) се налага изводът, че творбата е получила популярност едва след края на Руско-турската война, когато се повишава интересът към България, извоювала през 1878 г. свободата си, макар и само на част от територията си. Независимо от проявите на славянска взаимност и на симпатия от страна на българите към руските войски обаче главният герой в трагедията – Цветко Йоахим, е отражение на нестандартната представа на Ма-

⁴⁰ Истинска „българска“ опера от чешки либретист и композитор възниква няколко десетилетия по-късно. Това е *Владимир, избраникът на боговете* (*Vladimír, bohův zvolenec*). Йозеф Вацлав Фрич през 1858 г. създава първото си либрето на немски език, озаглавено *Вероотстъпник* (*Der Apostat*). Около две-три години по-късно по този текст Франтишек Зденек Скухерски (1830 – 1892) композира музиката. След завършването на операта обаче тя така и не е поставена. Затова Й. В. Фрич се заема с превода на либретото ѝ на чешки (под псевдонима Х. Мостецки и в сътрудничество с преводачката Емилия Маирова). По този начин произведението му, озаглавено *Владимир, избраникът на боговете*, остава в историята на чешкото музикално-драматично изкуство като първата чешка опера, играна на сцената на пражкия Временен театър (предходника на чешкия Народен театър) – премиерата ѝ се състои на 27.09.1863 г. За този интересен текст вж. по-подробно Черни 2021: 47 – 140 (главата *Романтичeskата визия на Фрич за българското езичество* (За либретото към операта на Ф. З. Скухерски „Владимир, избраникът на боговете“) / *Fričova romantizující vize bulharského pohanství* (*Nad libretem k opeře F. Z. Skuherského Vladimír, bohův zvolenec*).

хачек за враждебното отношение на българите към руснаците (срв. Цанев 1938: 8; Георгиев 1969: 190). Несъмнено литературата и публицистиката си поставят различни задачи, но въпреки ясното съзнание за особеностите на художествената драматургия няма как да не се съгласим с направената обобщаваща оценка, че като се има предвид „всичко онова, което чешкото общество вече знае за България и нейния народ, пиесата на Махачек е анахронизъм“⁴¹ (Аморт, Хавранкова 1980: 34). Проблемните черти (русофобията, туркофилията) в образа на главния герой от едноактната пиеса *Българин* са наследени от текста първообраз, дело на немския автор Франц Сераф Крисмар, който продължава да битува в българистичната и славистичната литература като „някаой си Кристмар“ от когото изхожда Махачек. В чешка среда този хетерогенен (немско-чешки) образ на българския старец влиза в противоречие с тогавашната чешка представа за българите като славяни, изпитващи уважение към своя по-силен „брат“ и закрильник – руснака (следователно и към цялата руска империя), смело възправил се срещу османците в борбата на народа за освобождение.

ЛИТЕРАТУРА

- Аморт, Хавранкова 1980:** Amort, Č., R. Havránková. *Dějiny československo-bulharských vztahů*. Praha: Academia, 1980.
- Андърлик 1893:** Andrlík, Fr. J. *Robinsonka na Balkáně. Příhody osamělé dívky za poslední války rusko-turecké*. V Praze: Frant. Bačkovský, 1893.
- Бакърджиев 1951:** Bakardžiev, G. N. *Česko-bulharské styky v hudbě*. Nevydany strojopis, Praha, 1951.
- Балабанова 2014:** Балабанова, Хр. Славистичните текстове на Борис Йоцов като научно неусвоено пространство. [Balabanova, Hg. Slavisticchnite tekstove na Boris Yotsov kato nauchno neusvoeno prostranstvo.] // *Славянски диалози* 11, 2014, № 15, с. 48 – 56; също [on-line] <<https://dialozi.uni-plovdiv.bg/?p=2547>> (12.7.2023).
- Бехинова, съст. 1984:** Бехинова, В. (съст.). *България през погледа на чешки пътешественици*. [Bechuyňová, V. (ed.) *Balgaria prez pogleda na cheshki pateshestvenitsi*.] София: Изд. на Отечествения фронт, 1984.
- Бехинова 1978а:** Бехинова, В. Борбата на България за национално освобождение – пример за чешката младеж [за Ф. Й. Андърлик]. [Bechuyňová, V. *Borbata na Balgaria za natsionalno osvobozhdenie* –

⁴¹ На чешки „k tomu, co česká společnost již věděla o Bulharsku a jeho lidu, byla Macháčkova hra anachronismem“.

- primer za cheshkata mladezh [F. J. Andrlík.] // *Пламяк* 22, 1978, № 3, с. 158 – 161.
- Бехиньова 1978б:** Бехиньова, В. Турция, Русия и България през 1877 – 1878 г. в чешкия хумор и сатира. [Vechyňová, V. Turtsia, Rusia i Bulgaria prez 1877 – 1878 g. v cheshkiya humor i satira.] // *Освобождението на България и литературата*. София: БАН, 1978, с. 271 – 285.
- Бехиньова 1978в:** Vechyňová, V. Osvobozenecké boje v Bulharsku r. 1877 – 78 v české literatuře pro mládež (Próza Františka Josefa Andrlíka). // *Bulharsko* 27, 1978, č. 1, s. 29.
- Бехиньова 1963:** Vechyňová, V. Bulharský boj proti Turkům v českém humoru. *Slovanský přehled* 49, 1963, č. 3, s. 149 – 153.
- Божилов и кол., съст. 1976:** Божилов, Б., и кол. (съст.). *Епопея славна. Антология Април 1876*. [Bozhilov, B., i kol. (ed.). Epopеya slavna. Antologiya. April 1876.] София: Народна култура, 1976.
- Вашичек 2001:** Vašíček, J. *Röslerova opera „Elisena, princezna bulharská“ (1807)*. Diplomová práce. Praha: Ústav hudební vědy FF UK, 2001.
- Воборник 1913:** Voborník, J. Balkánský svět v české literatuře I – II. // *Národní listy* 53, 1913, č. 4, 4. 1., s. 1 – 2; č. 12, 13. 1., s. 1.
- Георгиев 1969:** Георгиев, Е. *Български образи в славянските литератури*. [Georgiev, E. Balgarski obrazi v slavyanskite literaturi.] София: Наука и изкуство, 1969.
- Георгиев 1976:** Георгиев, Е. *Епопея на освободителната борба на българския народ в славянските литератури*. [Georgiev, E. Epopеya na osvoboditelnata borba na balgarskiya narod v slavyanskite literaturi.] София: Народна просвета, 1976.
- Древс 2000:** Drews, P. *Deutsch-polnische Literaturbeziehungen 1800 – 1850*. Slavistische Beiträge, Bd. 398. München: Verlag Otto Sagner, 2000.
- Дюришин 1986:** Ďurišin, D. Spoločenstvo slovenskej a bulharskej literatúry (Stimulatívno-fiktívna analógia). // Hronková, Dana – Vachoušková, Alena [edd.]. *Slavica v českém a slovenském literárním vývoji. Sborník statí věnovaný Slavomíru Wollmanovi k šedesátinám. (Se soupisem jubilentových prací 1948 – 1985)*. Literárněvědné práce, sv. 34. Praha: Ústav pro českou a světovou literaturu ČSAV, 1986, s. 235 – 247.
- Ират 1938:** Jiráť, V. *Obrozenecké překlady Mozartova Dona Juana* (1. Překlad Macháčekův). // *Slovo a slovesnost* 4, 1938, č. 2, s. 73 – 90.
- Йоцов 1927а:** Йоцов, Б. Йозеф В. Фрич и Васил Друмев. [Yotsov, B. Josef V. Frič i Vasil Drumev.] // *Листонад* 8, 1926/1927, № 6/7, юни 1927, с. 165 – 181; също [on-line], <https://bgmodernism.com/Listopad_g_VIII-1926_kn_6-7> (10.10.2021).

- Йоцов 1927б:** Йоцов, Б. Един чехски поет за братя Миладинови [Сватоплук Чех]. [Yotsov, B. Edin chehski poet za bratya Miladinovi [Svatopluk Cech].] // *Македония, всекидневник за политика, културен живот и информация* 1, 1927, № 178, с. 4; № 179, с. 4.
- Йоцов 1930:** Йоцов, Б. Българска романтика у Прокопа Хохолоушек. [Yotsov, B. Balgarska romantika u Prokopa Chocholoušek.] // *Български преглед* 1, 1930, № 3, с. 354 – 414.
- Йоцов 1935:** Йоцов, Б. *Български страдания и борби за свобода в славянската поезия. II. Елишка Красногорска.* [Yotsov, B. Balgarski stradaniya i borbi za svoboda v slavyanskata poeziya. II Eliška Krasnohorská.] Годишник на СУ, Историческо-филологически факултет, 1935, № 31, с. 59 – 119, 179 – 184; също [on-line], <<http://yotsov.ilit.bas.bg/node/75>> (10.10.2021).
- Йоцов 1939:** Йоцов, Б. Българска хайдушко-революционна романтика в Гърция [Вацлав Бенеш Тршебизки]. [Yotsov, B. Balgarska haydushko-revolyuetsionna romantika v Gartsia [Václav Beneš Třebízský].] // *Родина* 1, 1939, № 4, с. 162 – 169.
- Йоцов 1940/2014:** Йоцов, Б. Една вардарска балада [Йозеф В. Фрич]. [Yotsov, B. Edna vardarska balada [Josef V. Frič].] // *Родина* 2, 1940, № 3, с. 99 – 122; препечатано: Една вардарска балада. // *Славянски диалози* 11, 2014, № 15, с. 15 – 35; също [on-line], <<https://dialozi.uniplovdiv.bg/wp-content/uploads/2020/01/Slavjanski-dialozi-br15-2014-15-35.pdf>> (5.09.2021).
- Кампер 1903:** Kamper, J. Hlava sedmá. České drama v letech 1821 – 1848. // Hanuš, Josef (et al.): *Literatura česká devatenáctého století. Od josefínského obrození až po českou modernu. Díl II. Od M. Zd. Poláka ke K. J. Erbenovi.* V Praze: Jan Laichter, 1903, s. 340 – 417.
- Кошка 1978:** Koška, J. *Slovenské literárne pohľady na bulharský juh (1876 – 1878).* Bratislava: Veda, 1978.
- Кошка 1985:** Koška, J. *Slovensko-bulharské literárne vzťahy (1826 – 1918).* Bratislava: Veda, 1985.
- Крейчи 2014:** Krejčí, K. Putování syžetu o „synu zavražděném rodiči“. // M. Černý (ed.). *Literatury a žánry v evropské dimenzi. Nejen česká literatura v zorném poli komparatistiky.* Práce Slovanského ústavu AV ČR. Nová řada; sv. 37. Studiorum slavlicorum memoria; sv. 1. Praha: Slovanský ústav AV ČR, 2014, s. 79 – 108.
- Крисмар 1834:** Chrismar, F[ranz] S[eraph]. *Skizzen einer reise durch Ungarn in die Türkei.* Pesth: Georg Kilian jun., 1834.

- Крисмар 1835а:** Chrismar, F[ranz] S[eraph]. Der Vampyr. (Eine Erzählung). *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode*, 1835, № 149, 12. 12., S. 1197 – 1200; № 150, 15. 12., S. 1205 – 1208.
- Крисмар 1835б:** Chrismar, F[ranz] S[eraph]. Der Bulgar. Eine Erzählung. *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode*, 1835, № 52, 30. 4., s. 413 – 416.
- Крисмар 1835в:** Anonym [= Chrismar, Franz Seraph]. Bulgar [!]. Powieść. // *Rozmaitości, pismo dodatkowe do Gazety Lwowskiej*, 1835, № 25, 20. 6., s. 193 – 195.
- Крисмар 1836:** Chrismar, [Franz Seraph]. Der Bulgar. // *Der Wanderer in der Schweiz* 2, 1836, příl. Beiblatt des Wanderers Mittheilungen aus der Fremde. Eine malerische Zeitschrift herausgegeben von mehreren Freunden des Vaterlandes, № 32, s. 126 – 127; № 33, s. 130 – 131.
- Кусакова 2012:** Kusáková, L. *Literární kultura a českojazyčný periodický tisk (1830 – 1850)*. Praha: Academia, 2012.
- Лайске 1974:** Laiske, M. *Pražská dramaturgie. Česká divadelní představení v Praze do otevření Prozatímního divadla 2. 1844 – 1862*. Praha: Ústav pro českou a světovou literaturu ČSAV, 1974.
- Махачек 1846 (1881, 1883):** Macháček, S. K. *Bulhar. Smutnohra v jednom jednání*. V Praze: Nákladem B. Erlicha, [1846]; 2. vyd. V Praze: Nákladem knihkupectví I. L. Kobrova, [1881]; 3. vyd. // *Spisy S. K. Macháčka. Svazek první*. Národní bibliotéka, sv. 76. V Praze: Knihkupectví I. L. Kobra, 1883, 111 – 136; též [on-line] <<https://books.google.cz/books?vid=NKP:3186270748&printsec=frontcover&hl=cs#v=onepage&q&f=false>> (10.10.2021).
- Махал 1898:** Máchal, J. Chocholouškův Jih a národní písně srbské. // *Rozpravy filologické věnované J. Gebauerovi*. Praha: Nákl. vlastním, 1898, s. 25 – 30.
- Мали 1835:** *Drobné povídky*. Z anglického přeložené od Jakuba B. Malého. Biblioteka zábavného čtení, sv. 2. V Praze: V knížecí arcibiskupské knihtiskárně, řízením Václava Špinky, 1835.
- Микулаш 2007:** Mikuláš, J. Rösler, Jan Joseph. // Jakubcová, Alena (ed.). *Starší divadlo v českých zemích do konce 18. století. Osobnosti a díla*. Praha: Divadelní ústav – Academia, 2007, s. 502 – 503; též [on-line], <http://encyklopedie.idu.cz/index.php/R%C3%B6sler,_Jan_Joseph> (12.10.2019).
- Неруда 1966:** Neruda, J. Bulhar – Ženichové [S. K. Macháčka]. // *České divadlo V*. Spisy Jana Nerudy, sv. 18. Praha: Odeon, 1966, s. 356 – 357.
- Очадлик 1936:** Očadlík, M. Neznámé operní libreto Karla Sabiny [Vodník pro Čeňka Vinaře]. // *České slovo* 28, 1936, č. 179, 2. 8., II. vyd., s. 10.

- Па́та 1917:** Páta, J. *Několik kapitol z dějin styků česko-bulharských*. Praha: vl. nákladem, 1917 [zvl. otisk z čas. *Osvěta* 47, 1917].
- Па́та 1933:** Páta, J. Zapomenutý ohlas bulharské romantiky v české beletrii. // *Rozhledy po literatuře a umění* 2, 1933, č. 19 – 20, 15. 12., s. 135 – 136.
- Паул 1927:** Paul, K. Pramen Macháčkova „Bulhara“. // *Časopis pro moderní filologii a literatury* 14, 1927/1928, č. 1, prosinec 1927, s. 13 – 15.
- Пешек 1906:** Pešek, J. *Prvá česká zpěvoherní představení*. Vyškov: J. Pešek, 1906.
- Плецер 1992:** Pletzer, K. Překladatelská a literární činnost MUDr. Josefa Procházky-Devítského. // *Jindřichohradecký vlastivědný sborník*, 4, 1992, s. 12 – 26.
- Поспишил 2021:** Pospíšil, M. *Švýcarská rodina v Praze. Opera a její libreto = Die Schweizerfamilie in Prag. Die Oper und ihr Libretto*. Přel. Magdalena Havlová a Simeon Karel Macháček. Praha: Institut umění – Divadelní ústav, 2021.
- Про́хазка, Кри́стмар 1837:** Pr[ocházka], J. (Dle Christmara [!]). Bulhar. // *Květy* 4, 1837, č. 29, 20. 7., s. 227 – 229.
- Рьослер 2020:** *Jan Josef Rösler* [naposledy editováno 18.1.2020], <https://cs.wikipedia.org/wiki/Jan_Josef_R%C3%B6sler> (20.01.2020).
- Рьослер, Ка́стели 1810:** Rössler [!], J., Ign. Fr. Castelli. *Gesänge aus Elisene Prinzessin von Bulgarien. Eine Oper in drey Aufzügen*. Breslau: Gedruckt und zu haben in der König[ichen] privil[egierte] Stadt- und Universitäts-Buchdruckerey bey Grass u[nd] Barth, s. a. [1810]; též <<https://www.loc.gov/resource/musschatz.20744.0/?sp=3>> (28.06.2023).
- Рю́ффер 1868:** Ruffer, Ed. *Na Balkáně. Truchlohra v pěti jednáních*. V Praze: Tisk a sklad kněhtiskárny dra. F. Skrejšovského, 1868.
- Рю́ффер 1876:** Ruffer, Ed. *Válka slovansko-turecká*. Praha: A. Hynek, 1876.
- Рю́ффер 1877:** Ruffer, Ed. *Der Russisch-Türkische Krieg*. Prag: Alois Hynek, 1877.
- Рю́ффер 1878a:** Ruffer, Ed. *Plevno. Ein Denkstein der modernen Kriegsgeschichte*. Prag: Carl Bellmann, 1878.
- Рю́ффер 1878b:** Ruffer, Ed. *Válka rusko-turecká*. V Praze: Nákladem Aloise Hynka, [1878].
- Рю́ффер 1913:** Ruffer, Ed. *Za svobodu. Truchlohra z bulharského života v pěti jednáních od Edvarda Ruffera*. V Hulíně: Nákladem Jednoty sv. Josefa v Hulíně, 1913.
- Рже́пкова 1954:** Řepková, M. Chocholouškův Jih. Příspěvek k poznání pokrokových tradic české literatury. // *Česká literatura* 2, 1954, č. 4, s. 297 – 310.
- Соленкова 2021:** Соленкова, Л. Българският въпрос в чешката политическа сатира през 1876 – 1878 година („Хумористицке листи“ и Ян

- Неруда). [Solenkova, L. Balgarskiyat vapros v cheshkata politicheska satira prez 1876 – 1878 godina (Humoristické listy i Jan Neruda.) // Černý, Marcel, Niševa, Božana (ed.). *Sounáležitostí a soudržností k vzájemnému pozná(vá)ní: sondy z kulturních vztahů mezi Čechy a Bulhary do vzniku ČSR*. Praha: Slovanský ústav AV ČR, 2021, с. 622 – 658.
- Тодоров 1996:** Тодоров, В. *И свой своя (не) позна... Част I*. [Todorov, V. I svoj svoya (ne) pozna... Chast I.] Славянска библиотека, № 1/1996. София: УИ „Св. Климент Охридски“ – Бохемия клуб, 1996.
- Тодоров 1998:** Todorov, V. Jihoslovanský alteritet v české literatuře 20. století. // *Lidé města XII. Stereotypy a symboly*. Praha: Institut základů vzdělanosti Univerzity Karlovy, 1998, s. 57 – 110.
- Трептов, съст. 2000:** Treptow, Kurt W. [ed.]. *Dějiny Rumunska*. Přel., doplnil, upravil, doslovem opatřil a Nástin česko-rumunských vztahů napsal Miroslav Tejchman. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2000.
- Тумфарт 1996:** Tumfart, B. *Ignaz Franz Castelli als Übersetzer französischer Theaterstücke. Ein Beitrag zum österreichischen Übersetzungswesen im 19. Jahrhundert*. Diplom-Arbeit. Wien: Universität Wien, 1996.
- Урбан 1996:** Urban, Zd. Z dějin českého image jižních Slovanů (F. L. Čelakovský – B. Němcová – J. Neruda – L. Kuba). // *Lidé města X. Česko-jihoslovanský dialog*. Praha: Institut základů vzdělanosti Univerzity Karlovy, 1996, s. 6 – 40.
- Урбан 1988:** Urban, Zd. Elizena Wolharská. // *Bulharsko* 37, 1988, č. 6, s. 22.
- Урбан 1978:** Урбан, Зд. Специфични черти на отзвука на освобождението на България в чешката литература. [Urban, Zd. Spetsifichni cherti na otzvuka na osvobozhdenieto na Balgaria v cheshkata literatura.] // *Освобождението на България и литературата*. София: БАН, 1978, с. 287 – 295.
- Урбан 1975:** Urban, Zd. Ohlas bojů za osvobození Bulharska v literární tvorbě Svatopluka Čecha. // *Pamiętnik Słowiański* 25, 1975, s. 117 – 122.
- Урбан 1974:** Urban, Zd. Ohlas bojů za osvobození Bulharska v díle Jana Nerudy. // *Pamiętnik Słowiański*, 24, 1974, s. 73 – 81.
- Урбан 1957:** Urban, Zd. *Z dějin česko-bulharských kulturních styků*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1957.
- Фрич 1849:** Frič, J. V. *Upír. Romantická báseň*. V Praze: Slávie [1849].
- Хьонигова 2022:** Hönigová, A. *Johann Joseph Rösler (1771 – 1812). Silueta pražského skladatele ve světle jeho autografu doplněná komentovanou edicí Röslerova katalogu skladeb = Johann Joseph Rösler (1771 – 1812). A silhouette of the Prague composer in the light of his manuscript*

supplemented by an commented edition of Rösler's catalog of compositions. Praha: Alena Hönigová, 2022.

Цанев 1938: Цанев, Г. *Литературни студии.* [Tsanev, G. *Literaturni studii.*] София: Съюз на българските писатели, 1938.

Черна 1960: Černá, M. *Prokop Chocholoušek a jihoslovanské náměty v jeho tvorbě.* Disertace, rukopis, Praha: Slovanský ústav ČSAV, 1960.

Черни 2018: Černý, M. Georgi Nikolov Bakardžiev-Jantarski mezi slavistikou a muzikologií (jeho přínos pro studium česko-bulharských kulturních a hudebních vztahů). // *Научни трудове на ПУ „Паусий Хилендарски“, Филология, Паусиеви четения. Литературознание, превод*, 56, 2018, сб. Б, с. 69 – 88.

Черни 2020: Černý, M. Boris Jocov a Čechy (Nad první reprezentativní bibliografií popraveného bulharského bohemy a slavisty). *Studia ethnologica Pragensia* 11, 2020, č. 2, s. 46 – 80; též [on-line] <<https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/123737>> (12.7.2023).

Черни 2021: Černý, M. I. Tematizace bulharství v uměleckých textech a česká recepce bulharské literatury. // Černý, M., T. Gotovska-Henze, L. Solenkova. *Souňáležitosti a soudržnosti k vzájemnému pozná(vá)ní. Sondy z kulturních vztahů mezi Čechy a Bulhary do vzniku ČSR.* Praha: Slovanský ústav AV ČR, 2021, s. 27 – 421.

Шпигелберг, съст. 2016: Spiegelberg, J. W. (ed.). *Die Totenbraut. Deutsche Vampirgeschichten des 19. Jahrhunderts.* Wien: Christian Nikolaus Opitz, 2016.

Шолц 1951: Šolc, V. *Prvosenky.* Praha: Orbis, 1951.

Юнгман 1849: Jungmann, J. *Historie literatury české.* Praha: Nákladem Českého museum, 1849.

АРХЕТИПНИ КОНФЛИКТИ МЕЖДУ МЪЖЕ В СЕМЕЙСТВОТО В БЪЛГАРСКАТА МОДЕРНА ПРОЗА

Марияна Бийелич
Загребски университет

Марияна Бийелич. Архетипические конфликты между мужчинами в семье в современной болгарской прозе

Древние мифы и религиозные сюжеты, а также архетипы часто сосредоточены на специфических конфликтах между членами семьи в патриархальном контексте, наиболее важными из которых являются конфликты между сыном (сыновьями) и отцом (отцами), а также между братьями. Подобные конфликты находят свою (ре)интерпретацию в современных научных дискурсах (психоанализ и антропология), а также в современной литературе, которая ставит под сомнение устойчивость оппозиций науки и литературы, и, с другой стороны, науки и мифа. Семья часто рассматривается как первичная ячейка общества, а также как синекдоха данного общества, поэтому мотивы семейных конфликтов обычно связаны с конфликтами и кризисами в обществе, так что модернизм часто понимается как кризис традиционного патриархального порядка. Исходя из этих предпосылок, статья анализирует модернистские интерпретации архетипических конфликтов между мужчинами, членами одной семьи, в болгарской литературе с опорой на фрейдистскую традицию интерпретации, включая реинтерпретацию Рене Жираром творчества Фрейда.

Ключевые слова: миметическое желание, патриархат, кризис, отцеубийство, братоубийство, модернизм, Элин Пелин, Георгий Райчев, Ангел Каралийчев, Рене Жирар, фрейдизм

Marijana Bijelić. Archetypical Conflicts between Male Family Members in Modern Bulgarian Prose

Ancient myths and religion plots as well as archetypes are often focused on specific conflicts between family members in a patriarchal context, the most important of which being those between son(s) and father(s), and those between brothers. Such conflicts find their (re)interpretation in modern scientific discourses (psychoanalysis and anthropology) as well as modern literature, which questions the stability of oppositions between science and literature and, on the other hand, that of science and myth. Family is often understood as a primary societal unit as well as a synecdoche for a given society, therefore the motives of family conflicts are usually related to the conflict and crisis in society, so modernism is often understood as a crisis of the traditional patriarchal order. Based on these premises, the paper analyses modernist interpreta-

tions of archetypical conflicts between male family members in Bulgarian literature relying on the Freudian tradition of interpretation, including René Girard's reinterpretation of Freud's *oeuvre*.

Key words: mimetic desire, patriarchy, crisis, parricide, fratricide, modernism, Elin Pelin, Georgi Raychev, Angel Karaliychev, René Girard, Freudianism

Древните митически и религиозни сюжети нерядко са организирани върху специфични семейни конфликти, при което в патриархалния контекст като най-важни се проявяват конфликтите между бащи и синове и между братя. Основният архетип на братоубийството в западната култура е убийството на Авел от Каин, докато основният архетип на отцеубийството е убийството на Лай от Едип, което със сигурност присъства най-силно в интерпретацията на Фройд за Едиповия комплекс и неговите по-нататъшни реинтерпретации. Митът за Едип е художествено обработен в Тиванския цикъл, а в трагедията *Антигона* намира своето продължение в историята на враждуващите братя близнаци и взаимното едновременно братоубийство на „братята и синовете на Едип“¹, което идеално се вписва в тезите на Рене Жиар за миметизма, причиняващ загуба на *градуса*, т.е. водещ до всички релевантни различия в статуса и завършващ с убийствено насилие и разрушаване на общността.

Според Жиар (2004) модерността представлява криза на жертвените модели, криза на йерархичните различия, включително и криза на патриархата, тоест криза на бащиния авторитет. В българската модерна проза кризата на традиционния ред, представена от синекдохата на семейството, често се реализира чрез третиране на мотива за междубратското съперничество, който най-често (макар и невинаги) завършва с братоубийство.

Мотивът за враждуващите братя в най-чистата си архетипна форма е централният мотив, върху който се изграждат фабулите на повестите *Земя* на Елин Пелин и *Грях* на Георги Райчев, докато структурите на междубратското съревнование, надпреварата и сблъсъкът в повестта *Гераците* на Елин Пелин и в разказа *Куришуменото кладенче* на Ангел Каралийчев са по-сложни и затова в тях отсъства мотивът за братоубийството. Както в многобройните интерпретации на творчеството на Фройд, така и в изследванията на Рене Жиар² ролите на бащата и брата се раз-

¹ Заглавие на книгата на Миливой Солар (2008), който в XI глава анализира тълкуването на мита от Жиар.

² За отношението между Фройд и Жиар вж. Жиар 1990 (гл. VII. *Фройд и Едиповият комплекс*) и Мелони 2002. Жиар изгражда своята теория за желанието до голяма степен чрез полемична реорганизация на психоаналитичната теория на Фройд. Той разглежда Фройд като предшественик на миметичната теория, виждайки нейното зачеване в трудовете му. Смята, че Фройд първоначално се колебае между либидално и миметично обясне-

брат предимно символично от позицията на това, което Жирар нарича *градус*, т.е. ясно място в йерархията, чиято криза представлява криза на йерархията и общия (йерархичен) ред. Загубата на *градуса* на Бащата го свежда до функцията на брат, докато в обратния процес мъжът в ролята на ближния, на брата чрез придобиване на *градуса* (авторитет) може да получи ролята на Баща (напр. във феномена на великите политически лидери). Въз основа на тези предположения можем да кажем, че драматизмът на сюжета, базиран на конфликт, в повестта *Земя* се основава на нарушаването и частичното възстановяване на символичния авторитет (бащинската функция) на по-големия брат след опита за братоубийство и покаянието на по-малкия брат, докато в разказа *Грях* разводът на по-големия брат предизвиква един вид символична инверсия, която мотивира по-нататъшния сюжет. В разказа *Курушменото кладенче* по-големият брат е мъртъв, фактически отсъстващ, но той присъства на символично ниво и мотивира миметичното желание³ на по-малкия брат и неговите невъзможни инфантилни фантазии за насилие или милосърдие като средство, чрез което това желание ще бъде удовлетворено и героят ще бъде утвърден в пълнотата на битието, казано с езика на Жирар, за да задоволи свое метафизично желание⁴. Чрез жертвената си смърт по-големият брат, подобно на мъртвия баща, заема позицията на модел в рамките на външната медиация, но рамката на външната медиация тук (както и в много други случаи) не води до избягване на агресивния съпернически характер на миметичното желание, напротив, агресията лесно се прехвърля върху други обекти, но поради подчертаната инфантилност на Монката тя остава в плоскостта на имагинерните проекции. В повестта *Гераците* бащата все още присъства, но е загубил своя авторитет и братята влизат в конфликт помежду си. Историята на най-малкия брат функционира като пародийна версия на друга библейска притча – тази за блудния син, влязъл в индиректен конфликт с баща си, докато повестта завършва с общ миметичен конфликт без убийство, като ни по-

ние на желанието, но че той „погрешно“ избира либидалния модел и в същото време, „прозрява“ миметичния характер на желанието (честото прибягване на Жирар до концепцията за потискането в рамките на собствения му модел, но също и в неговия собствен анализ на труда на Фройд също е ясно фройдишко). Със своята миметична теория Жирар се опитва да обедини тезите на Фройд за двойствения характер на желанието, създадено от противоположното действие на двата първични либидални нагона – Ерос и Танатос, и смята, че миметичната теория дава единственото обяснение на съзидателните и едновременно разрушителни аспекти на желанието.

³ Според Жирар желанието на един човек винаги е резултат от подражаване на желанието на другия, като това се нарича миметичен модел.

⁴ Според Жирар освен обектни желания човек притежава желанието за пълнота на битието, което винаги вижда въплътено в другия (миметичен модел).

казва един разпадащ се ред, който, подобно на митовете, насочващи към миметична зараза, е последван от нещастие, болест и смърт.

Предмет на конфликта в посочените произведения представляват митичните обекти на мъжкия конфликт в патриархален контекст – жената и земята, при което в някои случаи те са показани като взаимозаменяеми, което в съответствие с миметичната теория на Жиран указва техния второстепенен характер. Според Жиран човешкото желание не е мотивирано от свойствата на обекта, а предимно от имитиране на желанието на миметичния модел. Полемизирайки с разбирането на Фройд за Едиповия комплекс, Жиран постулира тезата, че обектът на сексуалното желание (дори когато в тази роля е майката) не е представен либидално, а чрез имитиране на бащата като основен миметичен модел – по повод на труда на Фройд, който често се тълкува като един вид нов мит – *Тотем и табу*, Жиран интерпретира жените като колективен привилегирован обект поради миметичното засилване на желанието на мъжките членове на братската орда и поради имитацията на праотеца, който възплъщава илюзията за пълнота на битието. Интерпретациите на Жиран на друга знакова теория на културата – *Капиталът* на Маркс, насочват от своя страна към идеята, че самият капитал и стоките с фетишния им характер стават привилегировани обекти поради взаимно подражание и засилване на желанието в капиталистическия контекст. В много разкази, които проблематизират отношението между икономическата и еротичната обусловеност на избора на жената като партньор и на парите в рамките на патриархалния класов ред, жената и парите се превръщат във взаимозаменяеми обекти и като такива се срещат в някои от анализирания текстове. Земята и парите се превръщат в привилегировани обекти, свързани с прекомерното желание, тъй като при дадените обществено-икономически обстоятелства към тях е насочено желанието на мнозинството, и заедно с потребителната си стойност те се трансформират в привилегировани обекти с метафизична аура.

Избраните повествователни текстове са писани практически по едно и също време (в разстояние на най-много три години) и от гледна точка и на поетиката, и на тематиката представят – макар и в различна степен – конфликта между традиционното и модерното. Елин Пелни със сигурност е най-традиционният от споменатите автори и в неговите текстове в съответствие с антимодернистичните настроения се сблъскват идеализираният ред, проектиран в природата, селото и миналото, и демонизираната модерност, проектирана върху градското пространство и съвременността, докато неговата поетика представлява традиционно реалистическо повествование с елементи на модернистична субективност и

склонност към използване на обобщаващи символи. Анализираният текст на Ангел Каралийчев – *Куришуменото кладенче*, е свързан със „септемврийската литература“, тоест с един доминантно авангарден литературен отговор на травмата от Септемврийското въстание, който като вътрешнонационален конфликт най-често се обобщава в литературния и политическия национален дискурс като митичен образ на братоубийството. Повествователният модел на Каралийчев съчетава традициите на реализъм и изключително субективистични модернистични техники на разказване. Георги Райчев, от друга страна, под влиянието на натурализма е фокусиран върху патологичното, върху разрушителните сили, които застрашават всеки привидно стабилен културен проект. Промените, които дестабилизируют реда, са свързани с модерността, с промяната на традиционните отношения между половете предимно под формата на трансгресивна сексуалност – кризата на реда е придружена от проникването на инстинктивни сили, които го застрашават с унищожение.

В опуса на Елин Пелин кръвосмесителното желание отсъства, а след нарушаването на изконната хармония и любов между братята обект на конфликта стават материалните блага – земята и парите. Греховната сексуалност е свързана с демонизираното пространство на града, където парите и сексуалността стават взаимозаменяеми, докато сексуалността, свързана със селското пространство, при Елин Пелин обикновено е придружена от позитивни проекции на първоначалния ерос като неделима част от идеализираната природа и естествения ритъм на селския живот, който Елин Пелин включва в собствената си проекция на идеализираната първобитност⁵. В повестта *Земя* именно отхвърлянето на ероса в полза на материалното забогатяване чрез избора на непривлекателна, но богата съпруга се превръща в съществен елемент от развитието на патологията на главния герой и мотивацията му за братоубийственото престъпление. Отхвърлянето на ероса в името на придобиването на земя прави желанието за земя прекомерно, а това желание може да се свърже с миметично желание, при което по-големият брат функционира като модел⁶.

В повестта *Гераците* желанието е очевидно ексцесно и разрушително и постепенно води до разпадането на мистичното единство на семейството, което води до омраза и насилие. Както отбелязва Добрин Добрев, „в повестта символите на хармонията един по един са заменени от символите на хаоса и разтлението“ (Добрев 2000: <https://>). Старият Герак, питайки се кои са причините за конфликта, многократно повтаря, че

⁵ За идеализацията на природата и „първоначалния ерос“ у Елин Пелин вж. Бийелич, Чачич 2016.

⁶ За развитието на миметичното желание и конфликта между братята вж. Бийелич 2020.

„за всички ви има...“ (Елин Пелин 2004: 232), като по този начин изтъква прекомерността на желанието, надхвърлящо всяка реална нужда, а липсата на отговор на многократно задавания въпрос за причината за конфликта е знак за неговия ирационален мистичен характер. Трудолюбието и усърдието на Божан са израз на желание, надхвърлящо необходимостта от материално осигуряване на прехрана и битов комфорт. От друга страна, мързелът и склонността на Петър към алкохола, които са несъвместими с императивите на земеделския селски социален и икономически ред, но също и поради дионисиевската им конотация, стават неприемливи, тъй като изглеждат прекомерни от гледна точка на традиционната християнска етика. Въпреки че със своята щедрост и липса на интерес към материални придобивки персонажът на Петър първоначално е противоположен на този на Божан, той постепенно започва да изпитва завист към братята си. Първото споменаване на породилата се завист срещахме във втората глава:

Старецът бързаше да изпълни желанието му и по цели дни прекарваше в неспокойство. Снахите и братята му гледаха вече на Павел с истинска завист и омраза.

(Елин Пелин 2004: 230)

Както и в библейската архетипна притча за братоубийството (която Жирар също тълкува като пример за създаването на юдео-християнско познание за миметичното насилие⁷), причина за завистта към брата е вниманието, което единият от синовете получава от Бащата, а не някакво конкретно материално благо. Думата „завист“ всъщност е смислово най-близка до термина „миметично желание“ в ежедневната реч – завистта възниква като имитация на желанието, характерно за миметичния модел, предлагащ илюзията за пълнота на битието (в авторитарния патриархален контекст съперничеството е за получаване на подкрепа от страна на най-висшия авторитет⁸). Върху тази илюзия се проектира илюзорният образ на пълнотата на битката, която субектът на миметичното метафизично желание се стреми да постигне. Към края завистта на Павел е ясно противопоставена на липсата на интерес към това, което самият той притежава – страст предизвиква само това, което брат му, т.е. моделът, притежава: „На своето ново собствено огнище той погледна без ищах. Неговото сърце се изпълни с безсилна завист към Божан“ (Елин Пелин 2004: 266).

⁷ Като пример за враждуващи братя Жирар привежда притчата за Каин и Авел (вж. глава I на *Насилие и сакралност* – Жирар 1990: 12).

⁸ Каин намразва и убива брат си Авел, защото Яхве повече харесва жертвите, които му принася Авел.

Трансгресията на Павел е свързана с престоя му в демонизираното пространство на града, където той се „развращава“ под влиянието на греховната среда. Там той започва да пие, влиза в греховни отношения с „градските блудници“, а желанието за една от тях измества законното желание за собствената му съпруга и мотивира крайната му трансгресия – измамва собствения си баща, като това се реализира под формата на изключително принижено гротесково-пародийно изкривяване на библейската притча за блудния син. Завръщането на Павел при баща му се оказва измамно, тъй като е мотивирано от низки подбуди, а това води до пълна деградация на слабия баща. Бащата като авторитет е елиминиран, без да е извършен акт на отцеубийство⁹. Това от своя страна мотивира по-нататъшния конфликт, т.е. по-нататъшното деградиране на бащата и изпадането му до нивото на враждуващите братя, като той се заплита в порочния кръг на омразата и отмъщението, докато тримата братя стигат буквално до физическо насилие:

Петър вдигна ръка и сложи тежък удар по главата на Божан. Жените писнаха и процепиха селото. За миг от всички страни се стекоха селяни. Любопитни глави почнаха да надзъртат иззад оградата. Павел и Петър свалиха брата си Божан на калната земя и сипеха върху му тежки удари.

(Елин Пелин 2004: 259)

В повестта *Гераците*, макар и да не се стига до убийство, семейството, както и злорадата среда остават в капана на греха на взаимна ненавист и насилие.

В разказа *Куришуменото кладенче* самият контекст на Септемврийското въстание и на неговия литературен дискурс налага образа на братоубийството като митична интерпретация на конкретни политически събития, които формират един важен аспект на сборника *Ръж* на Ангел Каралийчев. Тук кръвосмесителната страст на Монката към майка му и годеницата на собствения му брат се слива с невъзможността да имитира участието (и смъртта) на баща си и брат си в революционните борби, което води до чувство за малоценност, разочарование и насилствени компенсаторни фантазии. Самата връзка между кръвосмесителното желание спрямо жените и копнежа за утвърждаване на мъжката фигура насочва към тълкуването на Едиповия комплекс, което предлага Жирар не като биологично детерминирано желание спрямо майката, а като жела-

⁹ Освен с образа на слабия баща през този литературен период се сблъскваме и с фигурата на недостойния баща в разказа на Георги Стаматов *Малкият Содом*, който не е включен в настоящия сравнителен анализ поради значително различния социален контекст.

ние, което е резултат от миметичната имитация на бащата в ролята му на модел. Тук (както в много други случаи) недостъпността на миметичния модел (в случая на мъртвия баща и на брата) не елиминира непременно насилствения характер на миметичното желание в рамките на дихотомията, която Жирар определя като външна и вътрешна медиация (вж. Жирар 1965). Смъртта на бащата и на по-големия брат не предизвиква посмъртно подчинение и отказ от кръвосмесителни желания (в съзнанието на главния герой майка му и годеницата на брат му се сливат в едно). Забраната, вписана в символичния ред, засяга само фигурата на годеницата (вероятно и на майката), която отхвърля Монката и по този начин поддържа функцията на препятствие, каквото е представлявал по-големият брат приживе. С това се поддържа жив миметичният конфликт между Монката и брат му, а този конфликт след това се проектира върху произволно избрани обекти. По този начин се подчертава екзистенциалният провал на Монката в задоволяване на метафизичното му желание, което е родово, защото той неуспешно опитва да се докаже в ролята на мъж – роля, която е равна на битие. Прехвърлянето на миметичното желание към безсмислени инфантилни фантазии, свързани с насилие, или фантазии за самоутвърждаване чрез добри дела разкрива различни възможности за развитие на метафизичното желание, което може да доведе или до агресивно, или до конструктивно действие, но винаги се задвижва от същия съпротивителен механизъм. Поради инфантилността и безсилието на Монката всичките му усилия за самоутвърждаване остават на ниво фантазия – той не може да ги реализира, не може да премине през Едиповия комплекс и завинаги остава инфантилен субект, който не се вписва в символния ред, защото самият символен ред е сериозно пострадал от септемврийските събития¹⁰. В разказа *Ръж* и на още няколко места в сборника земеделието е свързано с ексцеса, но не както в повестта *Гераците*. Тук земеделският труд е представен като стихийна сила на природата, а не като нещо, което би овладяло и культивирало естествената стихийност; разклатени са фундаменталните опозиции (включително опозицията природа – култура), а жизнерадостната виталност се търси в обновяването на цикъла на обичайния селски живот, прекъснат от (пост)революционното насилие.

Повестта *Грях* на Георги Райчев представя най-песимистичния поглед върху взаимоотношението между деструктивните и градивните сили, които формират културата, и в съответствие с това в този текст кръвосмешението е действително реализирано, а не липсва или пък присъства само на ниво въображение, както в предходно анализирани

¹⁰ Повече по този въпрос вж. Бийелич 2013.

текстове. Сугестията за нарушения ред е на нивото на митичното тълкуване на природните явления: грехът се свързва с природни бедствия, а това кореспондира с интерпретацията на Жирар за мита (вж. гл. II. *Жертвената криза в Насилие и сакралност* 1972/1990) с очертаната от него аналогия между стихийните бедствия и човешката трансгресивност (митичното насилие), както и между ритуала на жертвоприношението, хармоничния живот на общността и успешно положения труд (например при обработването на земята). Илия Точев, насочвайки своите разсъждения към този тип съзнание на селската общност, родоотстъпник за която става Стан в резултат на своя грях, извежда „мотива за природно бедствие, което е връхлетяло общността заради греха на някой неин представител“ (Точев 2020: 380). От позицията на Жирар би следвало, че в повестта всъщност става дума за проекция на греховете на цялата общност върху един индивид, за предпочитане отчужден от нея, какъвто е Стан, а това е пряка контратеза на цитираната статия на Илия Точев, който остава на нивото на митичното съзнание. Митът лъжливо проектира вината на цялата общност върху една изкупителна жертва. Демитологизацията според Жирар е съответна на разбирането за общия грях на цялото общество и нашето участие в него.

Повествованието започва с развода на главния герой Стан, който влиза в разрез с патриархалния ред, а самото присъствие на учителя, и още повече – на учителката, представлява посегателство върху наследените традиционни модели на живота на село. Преди самото начало на развитието на кръвосмесителната връзка на Стан със съпругата на брат му се загатва за странно конкурентно отношение между братята: по-младият брат – малоумният Дико, застъпва традиционното разбиране за водещата позиция на женения брат в семейството (тълкуването на Лакан тук би се отнасяло до жената в ролята на фалос: мъжът се доказва, като притежава жена, съответно фалос): „[о]т сига ти шъ си бати... бати ти ѝ е ерген, пък ти имаш жена...“ (Райчев 2003: 81). Сюжетите на повествователните текстове на Райчев кореспондират с разбирането на Жирар (или изобщо с християнското разбиране), че едно прегрешение обикновено води до други, че прегрешенията се множат като зараза до пълния колапс на системата, чийто връх е братоубийството. Чрез вътрешната фокализация, следвайки хода на съзнанието на главния герой Стан, научаваме историята на греха. Кръвосмесителната връзка със съпругата на брат му е предшествана от проблематичен и според интуитивното усещане на Стан грешен брак между брат му и Елка, а всичко е предшествано от първичния грях: ирационалното насилие на Стан спрямо по-малкия брат, когато са били деца, и малоумността на по-малкия брат, пока-

зана като възможна последица от това насилие. Насилието и омразата на по-големия брат към по-малкия остават необяснени, те функционират като непонятен първороден грях, който в крайна сметка води до крайното прегрешение – братоубийството. Детското насилие на Стан тук може да се тълкува като отговор на усещането за заплахата от самия факт на съществуването на по-малкия брат – оказва се, че самото присъствие на брата се изживява от по-големия брат като заплахата, а агресията функционира като превантивна защита срещу конкурентното отношение, което би застрашило илюзията за собствената неприкосновеност. Оказва се, че не е необходимо другият фалшиво да възплъщава пълнотата на битието на имитатора, за да предизвика миметично насилие. Насилието е породено от самото съществуване на другия, върху което се проектират собствените му агресивни нагони. Илюзията за собствената пълнота и доминиране се установява чрез „превантивна агресия“, за да се предотврати възможността другият да постави под въпрос нарцистичната проекция на своето абсолютно господство.

От анализирания текстове повестта *Грях* е най-близка до модернизма с начина, по който реализира най-високата степен на трансгресия спрямо наследените патриархални норми, и по това, че експлицитно разкрива взаимозависимостта на трансгресивното желание и Закона, което е в съответствие с интуицията на европейските мислители, творещи през модернизма. Имаме предвид най-вече Фридрих Ницше, който в ранната си творба *Раждането на трагедията* описва човешката култура като динамична взаимовръзка между дионисиевските и аполоновските принципи, и Зигмунд Фройд, който в редица свои трудове описва амбивалентната връзка между Закона и трансгресията. В третата глава на *Насилие и сакралност* Жирар отбелязва недостатъчната експликативност на понятието амбивалентност, като се позовава на разбирането на Фройд за амбивалентната връзка между Закона и желанието. Той тълкува тази връзка чрез функцията на миметичното желание, където моделът представлява едновременно стимул и пречка по посока на желанието към обекта. В тази перспектива Жирар тълкува и Едиповия комплекс. В анализиранията повест на Георги Райчев многократно се подчертава тъкмо трансгресивното влечение към кръвосмесителното желание, което би било немислимо за привързания към традицията негов съвременник Елин Пелин:

Бате – тя продължаваше да го зове така. Тази дума доби за него някакъв особен трагически смисъл. Тя извикваше у него мисълта за тяхната греховна връзка; тя стоеше винаги между тях – дори в минутите на бурни ласки те я виждаха, чувстваха я като една **фатална преграда**, отвъд която никога ня-

маше да минат, и това ги влечеше един към друг двойно повече. Много пъти той я беше молил да не го зове така, но тя не можеше или по-право не искаше. Тя го обгръщаше с ръцете си, слагаше пуховата си главица на гърдите му, смееше се закачливо и шепнеше премаляла: „Бате, бате, батенце... ето тъй искам...“

(Райчев 2003: 113 – 114, подч. е мое – М. Б.)

Фаталното препятствие съответства на гореспоменатите интуиции за връзката между трансгресията и Закона, тоест за зависимостта на трансгресивното желание от Закона, който поставя препятствие за неговото осъществяване, особено в интерпретацията на Жирар за механизма, превръщащ миметичния модел в стимул и пречка едновременно.

Кръвосмешението и тук, както и в интерпретацията на Жирар на трагедията *Едип цар*, води до заличаване на фундаменталните различия, върху които се крепят семейната структура и патриархалният ред. Разликата между женен и неженен брат, между брат и съпруг се губи: „[в] незрелия ѝ ум не можеше да не стои съзнанието, че тя не е негова жена, а съпруга на брат му“ (пак там: 114). Загубата на форматиращите културни различия води до екстаз, който от християнска гледна точка се описва като съблазнителен грях и който от ницшеанска гледна точка бихме могли да наречем и дионисиевско преживяване на опиянение вследствие на трансгресия¹¹:

Влечеше ги един към друг безумната сила на греха. Той чувстваше, че ако тя престане да го зове така, би изгубила от упоителната си прелест. Отчаян, той виждаше, че редом с мъката от това – душата му се опиваше с диво наслаждение при мисълта, че Елка е чужда жена, жена на брат му, а той я има.

(пак там: 114)

Тълкуването на Жирар насочва към връзката на подобна динамика на желанието с първородния грях като основно понятие, с което самата повест дефинира многократното умножаване на трансгресията, около която е организирана развързката (от побоя над брата в детството до бра-тоубийството).

Избраните текстове, които разглеждат възникналите вътрешносемейни конфликти (1920 – 1923), са анализирани според степента на транс-

¹¹ В V глава на *Насилие и сакралност*, озаглавена *Дионис*, Р. Жирар свързва понятието *дионисиевско* с кризата на фундаменталните различия, тоест с прозрение за тяхната произволност, а по този начин и за произволността на целия ред, който води до разпалване на миметично насилие. Тълкуването на Жирар е отчасти критичен прочит на дионисиевския принцип на Ницше.

гресивност в сърцевината на техните сюжети, докато степента на трансгресивност се свързва с интензитета на модерността, т.е. дестабилизацията на наследените патриархални норми, определящи семейните отношения и социалната идентичност на индивида, при което семейството функционира като синекдоха на обществото. В този контекст трансгресивността е свързана с икономическите и сексуалните отношения, което ни насочва към марксистката и фройдистката перспектива за формирането на идентичността и междуличностните отношения.

Предложеният прочит прави разлика между две нива: нивото на тълкуване на социално-историческите събития и нивото на тълкуване на литературния текст. Литературните текстове по свой начин установяват връзка със собствения си исторически контекст и в никакъв случай не представляват чисто историографска интерпретация на събития, а включват елементи и интуиции, свързани с различни светогледи и дискурси, при което в настоящия текст основни са психоаналитичният и миметичният поглед при разглеждането на проблема за вътрешносемейните конфликти, обобщени в мотивите за кръвосмешението, братоубийството и отцеубийството. Днес трудно можем да заемем позиция, която напълно да изключва големите промени в икономическите отношения като съществен елемент от големите социални промени, представени от модернизма. Миметичната теория на Жирар в диалог с марксистката теория ни дава основа за тълкуване на избраните текстове в техния собствен исторически контекст като начин за артикулиране на кризата, която представя модернизмът в някои от своите съществени аспекти, предимно в аспекта на семейните отношения и конфликтите между мъжете в семейството като отражение на кризата на традиционното семейство. Тази криза се явява като един от аспектите на разпадането на традиционните микросоциални и макросоциални отношения, дефиниращи модернизма.

ЛИТЕРАТУРА

- Бийелич 2020:** Bijelić, M. Fratricide or Patricide – the Crisis of Patriarchy in the Novels *Duka Begović* by Ivan Kozarac and *Zemja* by Elin Pelin. // *Philological studies*, Vol. 18, 2020, No 2, 91 – 111.
- Бийелич 2013:** Бийелич, М. Между дионисиевския екстаз и етичното преобразяване в сборника *Ръж* на Ангел Каралийчев. [Bijelić, M. Mezhdu dionisievskiya ekstaz i etichnoto preobrazuyavane v sbornika *Razh* na Angel Karaliychev.] // *Славянски диалози*, X, 2013, 14, 73 – 91.
- Бийелич, Чачич 2015:** Bijelić, M., P. Čačić. Estetski i ideološki aspekti znaka vile u pripovijetkama Elina Pelina. // *Научни трудове на*

Пловдивския университет „Паусий Хилендарски“. Кн. 1: Филология, Том 53, сб. В, 2015, 228 – 236; също в: *Ekofeminizam. Između zelenih i ženskih studija*. Uredili Goran Đurđević, Suzana Marjanić. Zagreb: Durieux, 2020, 285 – 394.

Добрев 2000. Добрев, Д. *Гераците* на Елин Пелин – повест за разрушената хармония. [Dobrev, D. *Geratsite* na Elin Pelin – povest za razrushenata harmoniya.] // Електронно списание LiterNet, <<https://litenet.bg/publish2/ddobrev/geracite.htm>> (1.10.2022).

Елин Пелин 2004: Елин Пелин. *Ветрената мелница*. [Elin Pelin. *Vetrenata melnitsa*.] София: Захарий Стоянов, 2004.

Жирап 2004: Girard, R. *Promatrah Sotonu kako poput munje pade*. Zagreb: AGM, 2004.

Жирап 1990: Girard, R. *Nasilje i sveto*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1990.

Жирап 1965: Girard, R. *Deceit, Desire and the Novel, Self and Other in Literary Structure*. Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press, 1965.

Каралийчев 2004: Каралийчев, А. *Ръж*. [Karaliychev, A. *Razh*.] София: Захарий Стоянов, 2004.

Мелони 2002: Meloni, M. A Triangle of Thoughts: Girard, Freud, Lacan. // *European Journal of Psychoanalysis*, No 14, Winter Spring 2002, <https://www.journal-psychoanalysis.eu/articles/a-triangle-of-thoughts-girard-freud-lacan/> (1.10.2022).

Райчев 2003: Райчев, Г. *Грях*. [Raychev, G. *Gryah*.] София: Захарий Стоянов, 2003.

Солар 2008: Solar, M. *Edipova braća i sinovi*. Zagreb: Golden marketing, 2008.

Точев 2022: Точев, И. Грях и отчужденост (опит за съпоставителен прочит на повестите *Змей* на Антон Страшимиров и *Грях* на Георги Райчев. [Tochev, I. *Gryah i otchuzhdenost* (opit za sapostavitelen pročit na povestite *Zmej* na Anton Strashimirov i *Gryah* na Georgi Raychev.) // *Verba invenium/Слово на младите*. Т. 4. Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 2022, 374 – 384.

Фройд 1992: Фройд, З. *Тотем и табу*. [Freud, S. *Totem i tabu*.] София: Евразия – Абагар, 1992.

ИРЕНЕ ДОЛСКА ИЛИ ПАМЕТТА ЗА СТАЛИНИЗМА В БЪЛГАРИЯ. ПОГЛЕД ВЪРХУ ЛИТЕРАТУРНОТО ТВОРЧЕСТВО НА ЕДНА ЕМИГРАНТКА В ИТАЛИЯ

Якуб Микулецки

Славянски институт към Чешката академия на науките, Прага

Якуб Микулецки. Ирене Долска, или Память о сталинизме в Болгарии. Взгляд на литературное творчество одной болгарской эмигрантки в Италии

Статья посвящена избранной прозе болгарской эмигрантки Ирене Долской (известной также как Рене Калева), почти неизвестной писательницы, публиковавшей свои произведения в Италии в 1950-х и 1960-х годах. В статье рассматриваются две ее повести – *Упование (Упование)* и *Бригадиры (Бригадири)*, а также роман *Двое пленных (Двамата пленника)*. Литературному творчеству Ирене Долской свойствен решительный антикоммунизм, который обычно проводится с откровенно христианских позиций. Фигуры коммунистов и их приспешников изображены как воплощение зла и часто приобретают даже inferнальные и демонические черты, что делает творчество Долской хорошо вписывающимся в биполярный контекст Холодной войны.

Ключевые слова: Ирене Долска, эмигрантская литература, антикоммунистическая литература, литература Холодной войны

Jakub Mikulecký. Irene Dolska, or the Memory of Stalinism in Bulgaria. A Look at the Literary Work of a Bulgarian Émigré in Italy

The article deals with selected prose by the Bulgarian exile author Irene Dolska (or Rene Kaleva), an almost unknown expat writer who published her work in Italy in the 1950s and 1960s. The article focuses on the two novellas *Hope (Упование)* and *The Labor Brigade (Бригадири)*, and the novel *The Two Captives (Двамата пленника)*. Irene Dolska's literary works are characterized by resolute anti-communism, which is usually presented from overtly Christian positions. Communist figures and their lackeys are depicted as the embodiment of absolute evil and often display infernal and demonic features—all this makes Dolska's work a good fit for the bipolar context of the Cold War.

Key words: Irene Dolska, Bulgarian exile literature, anti-communist literature, Cold War literature

Литературноисторическата картина на българската емигрантска литература след 1944 г. прилича на недоразкрита антична мозайка; разпознаваеми са само отделни изображения, някои от тях са добре запазени и даже

периодично реставрирани, други остават скрити под пластове прах в библиотеки и архиви в България и чужбина. Такъв, изглежда, е и случаят с литературното творчество на Ирене Долска, българска емигрантка, живяла в Милано. За отделни нейни творби пише Мая Горчева в новата си книга *Единствено бягство* (Горчева 2023) във връзка с темата за бягството през граница в годините на тоталитарния режим. Настоящата статия има амбицията да представи други възможни прочити на прозаическото творчество на тази малко известна българска писателка.

Прочитайки библиографията на българската емигрантска литература от Георги Паприков (1912 – 1984), издадена от жена му – Станка Паприкова, в Чикаго през 1985 г. (Паприков 1985), можем да констатираме, че Ирене Долска¹ принадлежи към най-активните творци емигранти след 1944 г. – тя е авторка и на проза, и на поезия. В биографичния очерк, поместен в кливландската *Антология на българската емигрантска поезия*, съставена и издадена от Георги А. Петров вероятно някъде през 80-те години², информацията за нея е твърде оскъдна. Нека цитираме откъс от очерка:

Нейното поетично поприще започва още в България като сътрудничка на класика на българската поезия Кирил Христов. Тя му е била критикът, тя го е насърчавала в творчеството му, тя е живяла с неговата поезия. От него започват и нейните първи опити в поезията – там се развива нейното поетично чувство. Като емигрантка в Италия тя издава няколко стихосбирки и няколко сборника с разкази и спомени. Стилът ѝ е чист, чувствителен и благозвучен за читателя.

(Петров, без год.: 203)

За съжаление, биографични данни за тази малко известна днес българска писателка емигрантка изцяло липсват. Това, което може да се разбере от предговори на издадените в Италия нейни книги, е, че преди да напусне България заедно с мъжа си, тя е работила като гимназиална учителка в Севлиево и по-късно в София. В предговора към *Упование* тя пише, че е станала жертва на „два противоположни режима“ в България (Долска 1959а: 5), единият от тях със сигурност е режимът след 9 септември 1944 г., а за другия режим може само да се предполага – с оглед на отявлената процарска ориентация на авторката сме склонни да предположим, че тя

¹ В някои литературноисторически извори тя е представяна с името Ирене (Рене) Калева.

² Освен Ирене Долска (Рене Калева) в антологията са включени и следните автори: Христо Огнянов, Антон Българенски [= Тончо Карабулков], Христо Бояджиев, Георги Господинов, Иван Робев, Дора Гъбенска, Детелин [= Димитър Моновски = Никола Бержански = Никола П. Вълв (1930–1993)], Иван Банковски, Георги А. Петров и Георги Ноев. Антологията е издадена в Кливланд, Охайо, от издателство „Българска реч“ (Петров, без год.), зад което стои Георги А. Петров.

има предвид по-скоро звенарския режим след 19 май 1934 г., но нека да оставим този въпрос отворен.

Впрочем целта на настоящия текст не е биографичната реконструкция на житейския път на авторката. Поставената от нас задача е с друг характер: да разгледаме литературните текстове, които всъщност са най-важните за нас и които са достъпни във фондовете на НБКМ. Интерес в случая представлява нейната проза: разкази, новели, повести и дори един роман. Всички книги са издадени от самата нея в Италия през 50-те и 60-те години на XX в. Като емблематични за българската емигрантска литература след разделната дата 9 септември 1944 г. се явяват преди всичко повестите *Упование* (1959) и *Бригадири* (1961) и може би най-интересната и най-сполучливата от нейните прозаически творби – романът *Двамата пленника* (1967). Нека започнем с първата ѝ книга, отпечатана в Селчи Умбро край Перуджа.

Упование

Повестта разказва за душевните терзания на българския емигрант Божидар, а действието се разиграва изцяло върху покрива на старинна католическа катедрала в някакъв западноевропейски град, където младият мъж изживява дълбока екзистенциална криза, след като получава вест за смъртта на майка си, станала жертва на комунистическия режим в родината. Божидар е решен да сложи край на живота си, но съвсем случайно от тротоара го забелязва един католически свещеник и така започва трогателна битка за неговия живот. Но не свещеникът в крайна сметка спасява Божидар. Спасението сякаш е материализирано от камбанния звън, който внезапно озвучава наситената с драматизъм сцена и предотвратява самоубийството на емигранта.

Тези ефирни вълни проникваха като светъл лъч през гъстата мъгла на неговото помрачено съзнание, раздухвайки я навън от най-нежните гънки на изтерзания му дух, като го галеха с чудновата нежност, за да го възвърнат бавно към самия живот. Този треперящ звън му се стори тъй мил и сладкодумен, щото му припомни неща родни и скъпи на младото му сърце, макар и много далечни.³

(Долска 1959а: 44)

Споменът за „неща родни и скъпи“ ли допринася за промяната на решението? Ако е така, носталгията на Божидар би имала по-скоро спасителен характер, но всъщност тя е тази, която представлява първоначал-

³ Цитираните пасажии от произведенията на Ирене Долска са с променена пунктуация, съобразена със съвременната норма.

ният повод за обсебилата го тъга. В спасението на Божидар обаче се намесва по-скоро друга сила, която неслучайно ще бъде артикулирана посредством християнски категории. След като чува камбаните, младият мъж променя решението си да се самоубие, нещо повече – той сякаш е бил вече мъртъв и камбанният звън го връща към живота. Нека продължим с цитата от съответния пасаж на повестта:

Нещастният изгнаник не се помръдна от мястото си, нито пък беше в състояние да произнесе дума. Внезапният камбанен звън му се стори тъй сладък, като че ли в него се криеше друг – мелодичният и скъп майчин глас, който достигаше до него в тази трагична минута от далечната поробена Родина, за да го пробуди от тежкия му кошмарен сън. Погледът му започна явно да се прояснява. В своето възкресяващо се въображение му се стори, че този кадифено-мек звук беше тихият майчин глас, който му шепнеше с неизказана любов на ухото, за да го освободи от фаталната притъпеност. Божидар продължаваше да се вслушва неволно като малко разплакано дете в трептящите невидими вълни, които галеха майчински нежно наболялото му младенческо сърце. В трагичното положение, при което цялото му същество беше в процес на възкресяване изпод мрачините на замъгленото му съзнание, той си въобразяваше, че вижда силуета на отскоро починалата си родителка; чинеше му се, че чувстваше нейната бледа ръка, протегната към него, за да го успокои с любвеобилна майчинска усмивка; стори му се, че усещаше наблизко и майчиния дъх, който му шепнеше наставнически: „Моли се, скъпи синко, както когато беше малко момче...! Ние, чадо мое, ще се видим пак... там... на нашата Скъпа и Родна земя...!“ – Божидар виждаше като че ли бледата ѝ и костелива ръка, протегната по посока на Големия Кръст зад раменете му, като продължаваше да му шепне с по-настойчив и любвеобилен тон на гласа: „Помоли се искрено, синко...! Не се отчайвай...! И... УПОВАВАЙ СЕ САМО НА НЕГО...!“

(Долска 1959а: 44 – 45)

Младият емигрант въпреки всичко изживяно и въпреки цялото нещастие, сполетяло семейството и отечеството му, намиращо се сега под комунистически гнет, не губи християнската си вяра. Религията остава да бъде най-важната съставна част от емигрантската идентичност, сякаш именно тя е силата, която единствено е способна да се противопостави на големите политически катаклизми на епохата. И така е не само в повестта *Упование*, а и в повечето други емигрантски творби от Ирене Долска, което я прави съизмерима с религиозните писатели в контекста на българската емигрантска литература. Нека да приведем към казаното дотук и други примери от християнската ѝ поезика, като обърнем внимание върху една от последните ѝ творби.

*Двамата пленника*⁴

Романът *Двамата пленника* е сред най-сполучливите творби на Ирене Долска и представлява синтез на творческите търсения на авторката. Издаден е в Милано през 1967 г. и е емблематичен пример за присъщото на емигрантската литература обвързване на носталгията с ярко изразен и категоричен антикомунизъм. Сюжетната линия на романа се развива паралелно в две напълно различни пространства – в Народна република България, където живее и работи проф. Любен Гаврилов, известен софийски психиатър, и съответно в демократична Италия, където заминава жена му Вера с болния им син, за да бъде лекуван. Докато Вера се бори за здравето на детето си във „вражеска“ страна, проф. Гаврилов е преследван от властта като политически неблагонадежден елемент.

Доминантна роля в романа имат преди всичко отрицателните персонажи, служещи на тоталитарната власт – на партията държава. Те са навсякъде: в университетската клиника, където работи професорът, вкъщи – в лицето на домашната прислужница, на улицата, дори в Италия, където са изпратени нарочни агенти на Държавна сигурност, за да следят Вера и контактите ѝ с други български емигранти. Дотук *Двамата пленника* може да бъде определен като типичен емигрантски (антикомунистически) роман от епохата на Студената война, но в наративната структура на романа е вплетен универсалният разказ за вечния двубой между доброто и злото, посредством който се осъществява християнската идеология на текста.

Нека да се опитаме да подкрепим казаното с конкретни моменти от повествованието на романа. Проф. Любен Гаврилов произхожда от бедно семейство, но с усилия и раболепие той успява да постигне завидно социално положение. Този разказ впрочем опровергава социалната и класовата детерминираност на човека в обществото и така влиза в конфликт с марксистко-ленинския миросглед, но не това е най-важното в романа. Гаврилов е човек на науката и първоначално е представен като не особено вярващ. Скоро обаче всичко се променя и в най-трудните за себе си и за семейството си житейски изпитания той започва да търси духовна опора в християнската религия. Гаврилов сякаш изживява мистична метаморфоза в стаята на апартамента си: той има видение, че

⁴ Според днешната граматична норма би следвало да е „двамата пленници“. Проблемът за българския правопис в контекста на емигрантската литература е много деликатен. Общо взето, се употребяват два основни варианта: старият правопис, използван в България преди реформата от 1945 г., и новият правопис след въпросната реформа. Разбира се, има и отклонения от двете норми, което понякога е резултат от не особено добра езикова култура на авторите, лишени в чужбина от опитен редактор. Това не е изненадващо, като имаме предвид, че повечето емигрантски книги са авторски издания, приличащи на самиздат.

снимката на любимата му Вера изведнъж оживява, когато отчаяно пали кандилото и моли Богородица да му вдъхне сили.

Откак беше издигнал през оня паметен ден премрежения си поглед към малкото кандилце, сърцето му беше започнало да бие обнадеждено; беше сгряно от тайствена светлина, а духът му беше подпомогнат, за да издържи докрай.
(Долска 1967а: 186)

Този мистичен момент се явява повратна точка в инициацията на главния персонаж и впоследствие незнани сили помагат на семейство Гаврилови. В мрака на дотогавашното отчаяние просветва лъчът на надеждата. Така професорът случайно среща на една от софийските улици свой бивш колега – френски лекар, когото познава от Париж, и французинът се съгласява да помогне на жената и детето му, намиращи се по това време в Рим. Но най-важният двубой между Гаврилов и главната сестра Близнакова, която е подставено лице на Държавна сигурност, тепърва предстои. Сестра Близнакова е възплъщение на злото – сякаш е самият дявол в човешки образ. Тя прави опити да го съблазни и в същото време пише доноси срещу него, претендирайки да получи в замяна на своята „вярна“ служба апартамента на семейството. Най-сетне наивният Гаврилов проумява нейните интриги:

„Ти си отровната змия, която се опитва да изтръгне силом сърцето ми! Ти, нещастнице, си демонът в човешки образ, който посяга на щастието ми! И дори на живота ми!“ [...].

Той изпита истински страх пред тази жена, която беше току-що запалила нов пожар в душата му, като се забавляваше сатанински пред неговите морални конвулсии. Както змията хипнотизира жертвата си, за да я приближи до себе си, така и бедният професор Гаврилов беше устремил безпомощно погледа си след нея, без да помръдне. Въздъхна дълбоко и прекара двете си ръце по горещото си чело... В същия момент Близнакова се беше спряла посред коридора и го наблюдаваше с властническо изражение. Той направи нерешителна крачка и пак се спря. Придвижи се към вратата, като че ли всичката му воля в този момент беше подчинена на нейната сатанинска натура, и изпита силата на нейния циничен динамизъм и демонична власт. Но образът на Вера му се представи във въображението му като безплътна сянка на ангел, който го закриляше отдалеч, за да му вдъхне сили в неравната борба.

(Долска 1967а: 201)

Демоничното в образа на сестра Близнакова е директно и еднозначно назовано:

Тя изпъква неочаквано, като дявол, изпод земята, когато най-малко мислиш за нея! Тя е навсякъде! Всичко вижда и всичко чува.

(Долска 1967а: 201)

Не буди изненада фактът, че Близнакова е живяла дълги години в емиграция в СССР и там е създавала важни контакти, поради което е представена в романа като външен и внедрен от чужди сили елемент. Медицинската сестра е възплъщение на сталинисткия режим, от който Гаврилов и готвачът Иван решават да избягат. При бягството през границата с Гърция пак се намесва божие провидение и като по чудо двамата успяват да се измъкнат. Когато изтощеният Гаврилов се среща най-сетне с Вера и детето си, в романа настъпва сякаш приказан край:

Хорът на птиченцата се засили в екстаз, като че ли идваше от Висините, за да отпразнува тържеството на Любовта над Злобата и на Вратата – над Тъмните Сили.

(Долска 1967а: 234)

Докато *Двамата пленника* може да бъде интерпретиран като типично „християнски“ роман, друго прозаическо произведение на Ирене Долска – повестта *Бригадири*, тематизира живота на село в навечерието на насилствената колективизация на земята и създаването на ТКЗС.

Бригадири

Мотиви, свързани с християнската религиозност като духовен антипод на атеистичната същност на сталинизма, можем да открием също и в повестта *Бригадири* от 1961 г., но там религиозната нишка не функционира като ключов елемент, а по-скоро само допълва образа на патриархалния български селянин. Старият свят предстои да бъде изцяло унищожен от нахлуването на чужда и непозната дотогава пагубна сила, възплътена в образа на бригадирската група, която е изпратена от партията, за да „помага“.

Бяха докарали бригадири в помощ на земеделските стопани в предстоящата жетва. Камionen беше претъпкан от млади момчета и момичета, а на предната част се развяваше червено знаме със сърп и чук. Всички наскочаха бодро от камиона в сред волни закачки и смях. Селото ечеше от възбуден кучешки лай и тяхното ехо отекваше странно и тягостно по всички краища на селото. Бригадирите пееха руски партизански песни, надпреварваха се да скандират лозунги и хвалебствия за Сталин, Тито и Георги Димитров, като отпразнуваха закани срещу всичко, което не беше с тях.

(Долска 1961а: 19)

Групата бригадери е настанена в къщата на дядо Лалю и семейството му. Докато синът Момчил в началото изпитва искрено доверие към гостите, дядо Лалю е убеден, че в дома му нахлува смъртна опасност. Скоро и Милена – младата и дълбоко религиозна съпруга на Момчил, разбира, че ново-дошлите бригадери носят в себе си нещо гнило, нечисто и дори демонично:

Любопитна в първите моменти, когато бригадирите се бяха появили на пътната врата, тя наблюдаваше картината отгоре. Младата жена следеше с повишен интерес и скрито вълнение всичките движения на гостите. Скоро обаче изражението на лицето ѝ се промени: беше ѝ неприятно да гледа волните закачки между момчета и момичета и скоро извърна стеснително глава. Беше я обхванало смущение и тръпки полазиха по цялото ѝ тяло. Тя погледна отново през прозореца; искаше ѝ се да наблюдава тези луди-млади, но техният ентузиазъм я плашеше някак. Ней се струваше, че те се въртяха около някакъв омагьосан кръг в двора, а в неговата среда като че ли беше застанал самият Сатана.

(Долска 1961a: 27)

В интимното пространство на селския двор, в утробата на селската къща – истинската крепост на патриархалното семейство – се развихря сатанинско хоро, което не предвещава нищо друго освен гибел. В патриархалния свят на българския селянин, света на традиции и дълбока религиозност, нахлува вулгарна наглост. Простацината на най-младата смяна на новия строй не представлява обаче най-голямата опасност за семейството на дядо Лалю: най-опасни се оказват по-скоро низките мъжки страсти на отговорника на групата бригадери – бивш политзатворник и новоизпечен партиец. След пошлия вечерен гуляй той издебва Милена пред входа към мазето и се опитва да я изнасили в собствения ѝ дом. Младата жена като по чудо се измъква изпод мръсните му ръце, но нощното преживяване продължава да гнети нейната неопетнена съвест. Милена е разкъсвана от мъчителна вътрешна борба, но тя решава да запази случилото се в тайна и така да предпази мъжа си Момчил и цялото семейство от трагични последици. Отговорникът обаче продължава да я преследва и за младата жена той придобива буквално демоничен облик:

[Ч]инеше ѝ се, че живият образ на Сатаната стоеше изправен пред нея и протягаше кървавите си ръце към нея. Милена страдаше с всичката сила на своето младо и неопетнено сърце.

(Долска 1961a: 27)

Главната женска героиня функционира в повестта като антипод на насилника: тя е изобразена като светица, а в някои пасажии от повестта прилича дори на света Богородица:

Беше седнала върху малкото столче пред камината и държеше детето в скута си. Сухите лозови пръчки пращяха силно в огъня и хвърляха странен блясък в нейните широко разтворени очи. Нейният уморен поглед почиваше върху загасващите пламъчета, които като наранени пеперудки трептяха с нежните крилца и бавно замираха като в агония пред нейните очи. В погледа на младата жена се четеше толкова блаженство и тиха тъга, че тя изглеждаше в тоя момент истинско възплъщение на Чудотворната Мадона. Последните пламъчета в камината догаряха бавно и техните сенки потрепваха конвулсивно върху бялата стена.

(Долска 1961а: 59 – 60)

Меланхоличното състояние на главната героиня е изградено върху едно странно противоречие: тя изживява едновременно и „блаженство“, и „тиха тъга“, сякаш сама осъзнава трагичността на своята участ. Светостта на нейния образ предполага жертвената ѝ смърт. Изображението ѝ край камината е последната статична сцена преди динамичната и трагична развръзка: миг след това Милена става жертва на поредното нападение от страна на отговорника, но този път то е фатално за нея и за цялото семейство. Пазейки тайната си до последния момент, за да защити честта си, тя става изкупителна жертва, превръща се в мъченица на архетипния свят на традиционното българско село, самото то превърнало се в жертва на бруталното нахлуване на неканеното зло, което идва не само от града, а и от далечна чужбина – от атеистичния Съветски съюз, от царството на антихриста. Тази разрушителна сила е толкова чужда и противна на света на българския селянин, че даже обичаната и обработвана от него с усилие и труд земя отказва да приеме трупа на убития престъпник:

Близко до реката, зад нивата на дядо Лалю лежеше на слънце и полуразложен трупът на отговорника на бригадирската група, когото всички бяха търсили напрасно в селото. Стотици гарвани и насекоми се виеха като облак над тялото на този, чиито останки и Земята беше отказала да приеме в своите чисти недра.

(Долска 1961а: 66)

Други творби на Ирене Долска

Освен *Упование*, *Бригадири* и *Двамата пленника* Ирене Долска е издала още пет други книги в Италия. В хронологичен ред първа е сборникът *Антология* от 1959 г., в който освен поезия са включени и два разказа, от които особено знаков за конструирането на паметта за тоталитаризма е *Царевична нива* – разказ за трагичната съдба на едно семейство, решило да премине от другата страна на Желязната завеса. През 1961 г. излиза книгата *Живите мъртъвци*, съдържаща едноименната повест и още една повест – *Изтерзани сърца*, и двете пресъздаващи комунистическа България, като и тук главните персонажи са преследвани от тоталитарната

власт. В *Изтерзани сърца* се разказва за млади социалдемократи, изключени по политически причини от университета и търсеци начин да се спасят от вездесщата власт.

По-късно, през 1964 г., излиза сборникът с разкази *Гаснеят кандилата*. Особен интерес представлява мемоарният разказ *Скъп спомен*, в който авторката реконструира личната си среща с царица Йоанна във Владая по време на съюзническите бомбардировки над София. Царската вдовица е изобразена в разказа като народна мъченица, която е обичана искрено от целия български народ. Подобни прояви на манифестирана процарска позиция се срещат и в други текстове на авторката, например в мемоарния очерк *На поклонение* от книгата с поезия и проза *Сълзи капят*. В *Гаснеят кандилата* е тематизирана преди всичко тежката участ на политическите емигранти и техните семейства. Като един от важните мотиви в творчеството на Долска се явява женската участ, ролята на жената – съпруга и майка. Смеем да твърдим, че именно тази тематична ниша е уникална в контекста на цялата българска емигрантска проза от 50-те и 60-те години на XX век. Като емблематичен в това отношение може да бъде посочен разказът *Саможертва*. Ето какво пише за сюжета на този „женски“ разказ Мая Горчева:

[С]ъпругът на Вяра е бил експерт по тютюна и се е оказал командирован в чужбина точно по време на политическата промяна. Останал там, както „остават“ дипломати и кореспонденти. Самотната съпруга с две деца трябва да търпи ухажвания на Дойнов, „авансирал през последните години като партиец“. По новия закон с амнистия за бегълците задължават Вяра да напише писмо до съпруга си да се върне. В развръзката съпругата успява да изпрати второ тайно писмо до беглеца, в което засвидетелства цялата си вярност и го заклина да не се завръща и да не се подлъгва по неверните обещания на новия режим.

(Горчева 2023: 32 – 33)

Така вярната съпруга се жертва, за да спаси своя съпруг невъзвращенец. По този начин тя, жената, поема цялата тежест върху себе си, като остава сама с две деца в България, и то не само в името на любовта и дълга към своя мъж, а също и в името на освободителното дело, тъй като междуременно в чужбина мъжът ѝ взема активно участие в емигрантски организации и в борбата срещу софийския режим. В *Гаснеят кандилата* има и други ярки женски персонажи. Нека да споменем в тази връзка и селянката Божана от едноименния разказ, където жената (и то бременна) е главният инициатор на бягството през граница, когато семейството е преследвано като „кулашко“. Божана, персонажът на еманципираната селска жена, принася скъпа жертва, губейки нероденото си дете по време на драматичното преминаване на границата.

Ирене Долска издава в чужбина и две стихосбирки – *В тяхно име* (1964) и *Сълзи капят* (1967), като част от втората книга е публикувана по-късно в споменатата вече *Антология на българската емигрантска поезия*, съставена и издадена в Кливланд от Георги А. Петров. Освен това авторката е публикувала свои литературни и публицистични творби и по страниците на българския емигрантски печат: до 1954 г. – във в. „Свободна и независима България“, орган на Българския национален комитет на Г. М. Димитров, и в римското католическо списание „Емигрантски вестни“⁵, редактирано от францисканския свещеник Йосиф Гагов (1915 – 1967). С оглед на социокултурния аспект на българската емигрантска литература е интересен фактът, че се появяват критически и читателски отзиви за нейни творби, които очевидно се четат и дискутират, а не се озовават в читателски вакуум както при доста други емигрантски книги на български език. Такива отзиви могат да бъдат открити в различни периодични издания на българската емиграция в Европа (в. „Свобода“) и САЩ (сп. „Лъч“), което свидетелства и за съществуването на известна „критическа ниша“ в контекста на „другата литература“ на „другата България“. Някои упреци са силно политизирани и страдат от липса на чисто литературнокритически прочит. Ето какво пише напр. Георги Паприков, емигрант в САЩ, бивш легионер и член на Българския национален фронт, в писмото си до авторката:

Вашият разказ ми харесаха извънредно много. Те отразяват душевния живот на всички ни – прокудени чада на Родината. Вие сте само възплътения израз на тези наши всеобщи чувства на изгнаници – готови за жертви и борба... Едва ли съм видял по-парадоксално нещо – стихове, пропити с такава любов към Родината и омраза към поробителите, обрисувани с известната красна на убийците – правописа им...⁶

(Цит. по Долска 1961а: 5)

⁵ Списанието „Емигрантски вестни“ с подзаглавие „Месечен лист за идейно общение и защита идеалите на национална България“ излиза в Рим в периода 1949 – 1954 година. Георги Елдъръв в биографичния очерк за Йосиф Гагов *Отчето* от 1977 г. пише във връзка с издването на списанието: „За да поддържа връзките с цялата българска емиграция и за да издига културното ѝ и нравствено ниво, той започва да издава и едно списание – „Емигрантски вестни“. Той лично го пишеше на машина и го изписваше с илюстрации, които поразяваха с тяхната несръчност и наивност. По-късно списанието се превърна в печатно. Пребъдва около пет години (1949 – 1954)“ (Елдъръв 1977: 38). Отец Йосиф Гагов е роден в пловдивското село Калъчлий (днес Генерал Николаево, квартал на град Раковски).

⁶ Изречението завършва с многоточие и въпросът за правописа остава недоизяснен, но е очевидно, че авторът е недоволен от избора на Долска да пише и публикува своите творби според новата правописна норма от 1945 г. Направената след смяната на режима правописна реформа десните емигрантски среди смятат за недопустима и те съзнателно продължават да използват стария правопис.

Освен този намек за „погрешния“ избор на правописната норма (авторката прилага новия правопис) оценките за нейното творчество са изцяло положителни. За нея пишат напр. критикът Жорж Нурижан, редакторката на сп. „Лъч“ Дора Гъбенска, редакторът на в. „Свобода“ Александър Любенов и други нейни съвременници. Несъмнено след повече от половин век от появата на последната книга на Ирене Долска е необходим нов прочит на литературните качества на нейното творчество.

Вместо заключение

Прозаическото творчество на Ирене Долска е съзнателно политизирано, както и повечето творби на българските емигранти, но в него се откроява една творческа насока, която е сравнително слабо изразена в контекста на емигрантската литература. Отличително за нея е, че пресъздава своята антикомунистическа позиция посредством архетипни образи, артикулиращи вечната борба между доброто и злото. В духа на силната християнска традиция на докомунистическа България борбата срещу тоталитарното зло се води от уютното лоно на религията. Положителните герои придобиват понякога дори агиографски характеристики, а отрицателните персонажи – представители на овластената партия, са представени като възплъщение на самия дявол (сестра Близнакова от *Двамата пленника*, началникът от *Бригадири*). Като ключов архетипен образец в повествователната структура на някои от разглежданите произведения (*Бригадири*) е чуждородната същност на злото; комунистическата опасност в рамките на този дискурс е смятана за нещо външно, непознато и свършено несвойствено на мирния живот в българското село.

В контекста на българската емигрантска литература персонажите на комунисти биват изобразявани не само като пришълци от града, към който селяните по принцип се отнасят с недоверие и неприязън, тъй като за тях е източник на поквара (Левков 1958: 66). Новите господари те възприемат като свършено чужди на общността агресори, още повече че някои от тях наистина идват от далечна чужбина. Нахлуването на злото „отвън“ е ключов мотив преди всичко в селската антикомунистическа проза (Николай Левков, Тончо Карабулков и разбира се, Ирене Долска). Поетиката на тази емигрантска проза е изградена върху фаталния сблъсък между две различни концепции за времето и човешкото битие – цикличната и линеарната. При Николай Левков и Ирене Долска предмодерната цикличност на българското село, което впрочем те съзнателно идеализират, е разрушена от нахлуването на една линеарна, устремена в своята бруталност едноразовост. Идеята за едноразовостното движение напред кореспондира с модерния супернатив за вечния прогрес, който в този случай е възплътен в марксистко-ленинската идеология. За селяните от следвоенния период на практика това означава колективизация на земята, унищожаване на досегашния им начин на живот въпреки тях-

ната съпротива и пролятата кръв. Споменатите емигрантски творби, преди всичко селските романи, повести и разкази, функционират като дискурсен контрапункт спрямо соцреалистическия роман за колективизацията и формирането на ТКЗС-та. Ролите в селската драма са разменени и изцяло отрицателният при социалистическия реализъм герой става в емигрантската проза изцяло положителен – и обратно. Всъщност и двата наративни модела са част от историята на българската следвоенна литература и не бива да бъдат разглеждани един без друг.

ЛИТЕРАТУРА

- Горчева 2023:** Горчева, М. *Единствено бягство. Скандалът на мълчаливите бягства през строго охраняваните граници на тоталитарната държава.* [Gorcheva, M. Edinstveno byagstvo. Skandalat na malchalivite byagstva prez strogo ohranyavanite granitsi na totalitarnata darzhava.] София: Литературен форум, 2023.
- Долска 1959а:** Долска, И. *Упование.* [Dolska, I. Uпование.] Selci Umbro: Pliniana, 1959.
- Долска 1959б:** Долска, И. *Антология.* [Dolska, I. Antologiya.] Selci Umbro: Pliniana, 1959.
- Долска 1961а:** Долска, И. *Бригадири.* [Dolska, I. Brigadiri.] Selci Umbro: Pliniana, 1961.
- Долска 1961б:** Долска, И. *Живите мъртъвци.* [Dolska, I. Zhivite martavtsi.] Selci Umbro: Pliniana, 1961.
- Долска 1964а:** Долска, И. *В тяхно име.* [Dolska, I. V tyahno ime.] Milano: ИТЕС, 1964.
- Долска 1964б:** Долска, И. *Гаснеят кандилата.* [Dolska, I. Gasneyat kandelata.] Milano: ИТЕС, 1964.
- Долска 1967а:** Долска, И. *Двамата пленника.* [Dolska, I. Dvamata plennika.] Milano: ИТЕС, 1967.
- Долска 1967б:** Долска, И. *Сълзи капят.* [Dolska, I. Salzi kapyat.] Milano: ИТЕС, 1967.
- Елдъров 1977:** Елдъров, Г. *Отчето: От Йосиф Гагов 1915 – 1967.* [Eldarov, G. Otcheto: Ot. Yosif Gagov 1915 – 1967.] Мюнхен: Uni-druck, 1977.
- Левков 1958:** Левков, Н. *Земята плаче.* [Levkov, N. Zemyata plache.] Париж: Народна борба, 1958.
- Паприков 1985:** Paprikoff, G. I. *Works of Bulgarian emigrants: An annotated bibliography: books, booklets, dissertations.* Chicago: S. K. Paprikoff, 1985.
- Петров, без год.:** Петров, Г. А. *Антология на българската емигрантска поезия.* [Petrov, G. A. Antologiya na balgarskata emigrantska poeziya.] Кливленд, Охайо: Българска реч, без год.

ВИКТОР (ПАСКОВ) И КЕМАЛ (ДЕМИРЕЛ): И СПОМЕНЪТ НИ ПÒ Е СВЯТ, ЗАЩОТО ТРЯБВА ДА ГО РАЗКАЖЕМ

Хюсеин Мевсим
Анкарски университет

Хюсеин Мевсим. Виктор (Пасков) и Кемаль (Демирель): наше воспоминание еще более святое, так как нам нужно его рассказать

Болгарская и турецкая национальные литературы характеризуются своим уникальным историческим развитием. Несмотря на то, что черпают из разных источников и находятся под разным зарубежным влиянием, эти две литературы раскрывают возможность проведения компаративистических исследований. Отсутствие достаточного числа сопоставительных исследований, которые бесспорно могли бы привести к интересным результатам, является одним из белых полей в области академического изучения болгарско-турецких литературных отношений. В данном тексте ставится скромная задача сравнить двух авторов, представителей современной болгарской и турецкой литературы – Виктора Паскова и Кемалья Демиреля, а также указать на некоторые сходства и отличия двух самых известных их произведений – повести *Баллада о Георге Хенихе* и воспоминании *Жители нашего дома* – появившихся в середине 1980-х годов.

Ключевые слова: болгарская литература, турецкая литература, болгарско-турецкие литературные связи, Виктор Пасков, Кемаль Демирель, повесть *Баллада о Георге Хенихе* и воспоминание *Жители нашего дома*

Hüseyin Mevsim. Viktor (Paskov) and Kemal (Demirel): Our Memory Is Sacred, Why We Need to Tell it

Bulgarian and Turkish national literature have their own unique historical development. Despite drawing from disparate sources and experiencing different foreign influences, the two literatures offer opportunities for comparative research. The absence of sufficient comparative studies which promises to provide us with interesting results is one of the blank spaces in the field of academic pursuits of Bulgarian-Turkish literary relations. This text sets itself the modest task of juxtaposing two authors of modern Bulgarian and Turkish literature: Viktor Paskov and Kemal Demirel. Additionally, it will point out some of the similarities and differences in the two writers' two most famous works: the novels *The Ballad of Georg Henich* and *The People of Our Home*, which appeared in the mid-1980s.

Key words: Bulgarian literature, Turkish literature, Bulgarian-Turkish literary relations, Viktor Paskov, Kemal Demirel, the story *Ballad of Georg Henich*, the memory *The People of Our Home*

Вместо увод: нерадостно за българско-турските литературни връзки

Както в много други сфери на изкуството и културата, в диахронен срез българско-турските литературни връзки страдат от недъгавост и хилавост, дори има моменти, когато въобще се усъмняваме в тяхното реално съществуване. А би следвало да бъде точно обратното – след съжителство повече от няколко столетия в рамките на една обща имперска формация двата народа днес са съседи, обединява ги обща граница, бреговете им се мият от море, като по ирония наречено негостоприемно – Евксински Понт. Има и нещо друго: всички заинтересовани от двете страни осъзнават тази празнота в познанието и представата за другия, приемат, че тя трябва да бъде преодоляна, но на практика много малко се прави за нейното превъзможване. Всеки предпочита да остане на иначе удобната и с нищо неангажираща позиция на сухата констатация. Примери ли? Колкото искате.

Още през 90-те години на по-миналия век, период особено важен от гледна точка на развоя на българската литература, когато в опитите си за отърсване от пелената на традицията тя търси неистово пролуки за изстрелване в европейската културна орбита, известният повече с езиковедските си изследвания и приноси Беньо Цонев (1863 – 1926), възприеман като основателя на българската филология, публикува текст, в който резюмира любопитни сведения от една студия за турската литература, появила се на френски в парижкото списание „Revue des Revues“, с автор Гарабед бей. Да, същата турска литература, която „би трябвало за правото, българите, да знаем по-добре“ (Цонев 1893/1894: 9, 147). Видният славист със съжаление отчита, че „турски език се учи у нас сега твърде малко, а ония наши еднородци, които го знаят още от минали години, малко нехаят за турска литература, а камо ли да ни съобщят нещо по литературното движение в Турция“ (Цонев 1893/1894: 9, 148). Едва ли може да се намери по-адекватна дума. Да, именно нехая. Нехая, това е глаголят – не само действието, но и състоянието, услужливо дообясняван в речниците още като „проявявам незаинтересованост, небрежност, липса на отговорност по отношение на някого или нещо“ (Речник на българския език 2000: 10), а бих добавил още – „не давам пет пари, занемавявам, пренебрегвам“, който дълго време обобщава безрадостната диагноза на българско-турските литературни отношения.

Как и с какво иначе да се обясни обстоятелството, че в двutomната си *Българска христоматия* (1884) Иван Вазов и Константин Величков не включват нито един представител или образец от турската литература. Тя дори не се упоменава в тази иначе представителна антология. А

няма никакво съмнение, че поне Константин Величков, бляскавият възпитаник на „Галатасарай“, прекарал една пета от изтерзания си живот в имперската столица, прекрасно познава турската литературна традиция, тенденциите в нейното развитие – обстоятелство, в което красноречиво ни убеждава написаното от него за турския театър във възпоменанието *Чамлъджа*, по-конкретно за поета, писателя и публициста Намък Кемал (1840 – 1888) и творбата му *Отечеството, или Силистра*, смятана за първата оригинална драма в турската драматургия¹.

Това, което двамата духовни събратя не успяват, прави поетът Иван Андрейчин (1872 – 1934), който в антологията си *Цветя от всички полета* включва и шестима турски поети (Адбулхак Хамид, Намък Кемал, Реджаизаде Екрем, Сюлейман Назиф, Тевфик Фикрет и Мехмед Рауф), представени с по едно, а Намък Кемал – с две стихотворения (Андрейчин 1910: 133 – 138).

В годините непосредствено преди Балканската война се забелязват опити, заслужаващи адмирации, за представяне на турски автори – дори авторитетният всекидневник „Мир“, органът на Народната партия, предимно на страниците на седмичната си литературно-обществена *прибавка* [притурка] се нагърбва с благородната мисия да запознае читателската си аудитория с повече творби на турски език и в тази връзка се правят преводи, но отново спорадичността и кампанийността не са преодолені. Преводачът, подписващ се с псевдонима Родопски, у когото припознавам Димитър Гаджанов, първия български езиковед, положил основите на научната и академичната тюркология в България в началото на миналия век (Йорданова 2014: 566; Mevsim 2022: 61), написва очерците *Новите веяния в турската книжнина* (Родопски 1911а: брой 3255, с. 2, и Родопски 1911б: брой 3273, с. 2), *Турската литература* (Родопски 1911в: брой 3267, с. 2) и представя предимно миниатюри в проза от десетина автори.

През въпросния период поетът и преводачът Иван Арнаудов (1882 – 1960) представя в авторитетното „списание за книжнина, исторически и обществени знания“, „Българска сбирка“ с по две стихотворения две поетеси (Нигяр и Айше Мебруре) и трима поети (Тевфик Фикрет, Абдулхак Хамид и Дженаб Шехабедин) (Арнаудов 1912, 1, 24 – 27). Преводите са предшествани от *Новата турска поезия*, „литературна бележка“, в която се изтъква „липсата на силен творчески елемент в натюрела на източния човек“ (Арнаудов 1911: 1, 22). След като роденият в Хасково Иван Арнаудов отбелязва, че „от векове ние сме почти най-близки съседи с турския народ и донякъде даже много еднакви интереси

¹ По-подробно вж. Мевсим 2023а.

ни свързват с него“, той констатира, че „никога не сме се заинтересували да надникнем в неговия бит или да проучим неговите съкровени чувства и идеали“. От турска страна през споменатите години (1914) в два броя сп. „Шехбал“ в Истанбул представя български книжовници – това са Пасий и неговите последователи (Олджай 2013: 96), но съвсем бегло и повече от схематично.

През следващите десетилетия, особено след създаването и укрепването на устоите на Турската република (1923), се забелязват безкористни усилия за активизиране на културния обмен, но всичко остава на равнището на отделни публикации – хаотични, несвързани, лишени от систематичност, поради което не довеждат до възникване на що-годе траен взаимен интерес. Така Димитър Шишманов в една публикация във вестник изразява увереност, че „между тяхната [турската] нова литература и нашата трябва да има нещо общо, ако не що се отнася до същината, то поне що се касае до етапите на развитие на външните форми“ (Шишманов 1929: брой 1034, с. 1). След като резюмира интервю с турската писателка Суад Дервиш (1905 – 1972), дадено за едно немско списание, той заключава: „Ако бихме заменили собствените имена в горния откъслек с имената на [Христо] Ботев, [Иван] Вазов, [Теодор] Траянов, [Йордан] Йовков, [Елисавета] Багряна, не щеше ли цялото интервю да прозвучи, сякаш говори за нашата литература?“. Преди това посетилият Бургас, Пловдив и София през 1921 година известен турски поет Яхя Кемал (1884 – 1958) отхвърля предложението на Христо Борина да го запознае със седящия на балкона си в столицата Иван Вазов, обиден заради израза „по пет на нож“, който се приписва на народния поет.

След още няколко десетилетия, през втората половина на 60-те и началото на 70-те години, ставаме свидетели на интензифициране на преводите на български автори на турски език, които (с незначителни изключения) винаги са повлияни сериозно от извънлитературни симптоми – българската социалистическа държава превръща в културна политика издаването на произведения от турски писатели с откровена лява ориентация, както и изнася пропагандна пролетарска литература у съседа; процес, в който художествените ценности отново са игнорирани под напора на идеологическите фрустрации. А турската страна, в лицето на преводачите, основно изселници от Народна република България, се съобразява с други, отново извънлитературни показатели – подборът на автори и произведения е продиктуван от това дали и доколко се отнасят със съчувствие, симпатия, уважение и обич към турчина, турците, въобще турското, поради което Йордан Йовков се превръща в най-превеждания и най-известен български писател в съседната страна; единствения, вклю-

чен в литературни енциклопедии². Дори Есад Сабри Сиявушгил, утвърден професор и доктор по психология в Истанбулския университет, няма да може да повярва, че авторът на разказите е български писател – толкова близко и познато му звучат като теми и мотиви, и ще упрекне Нобеловия комитет, че не е забелязал самородния чародеец на словото от Балканите. Подобни мисли ще изрази и роденият в Скопие поет и писател Яшар Наби Найър, известен повече като издател. В по-ново време същото може да се каже за поетесата Блага Димитрова, чието най-познато и разпространено произведение на турски език се явява есето „Името“. В известна степен превеждането на българската авторка на езика на съседа е продиктувано от стремеж и желание да се отдаде дължимата почит и уважение за активната ѝ гражданска дейност в защита на правата на българските турци през средата на 80-те години на миналия век³.

За завършек на този бегъл и предговорящ текст ще си послужи с показателен и поучителен пример. На срещата, която Съюзът на българските писатели (СБП) организира в София през 1951 година с емигрирания от родината си и установил се в Москва Назъм Хикмет (1902 – 1963), видният гост прочита стихотворението си *За вашите ръце и за лъжата*, което Елисавета Багряна взема и веднага го превежда – така, с голямо закъснение, започва творческият и човешкият им диалог. Елисавета Багряна разказва и за едно мило преживяване след десетина години, когато на екскурзия на членове на СБП с румънски писатели с параход по Дунав е поканен и турският поет комунист. Пътува се от Русе до Видин, като се спира и се разглежда всичко интересно по пътя, а после се поема обратно. Писателите се опознават, завързват се ползотворни приятелства, обстановката предразполага към отпускане и веселие – на палубата се танцува, има музика и въобще пътуването оставя много приятен спомен у всеки участник. В ресторанта на кораба на дълга маса седят всички поети и писатели. По едно време някой хваща Елисавета Багряна за раменете и когато тя се обръща, вижда Назъм Хикмет:

Взе ръцете ми и почна да ги целува. „Простете ми, простете ми, че вие сте такъв поет и сте били толкова близо до нас, до Турция, а никой не ви познава. Аз също не ви познавах.“ Някой в момента му дал моята книга на френски и прочел стиховете там, в парахода. Те му направили силно впечатление и той по този начин изрази своята оценка. Всички се чудеха какво му става.

(Сарандев 1990: 166)

² По-подробно вж. Мевсим 2014.

³ По-подробно вж. Мевсим 2023б.

Среща на двама бележити поети, родени в съседни градове (София и Солун) и географии, но завързали творчески контакт твърде късно, и то по чиста случайност. Още един тъжен пример за взаимното непознаване, подхранвано толкова солидно и безотказно от историческите обстоятелства и конюнктура.

Констатации, съжаления, регистриране на очевидни истини... Но само дотук и толкова⁴. Настоящият текст си поставя скромната задача да запознае съпоставително с двама автори (Виктор Пасков и Кемал Демирел) и да обърне внимание върху сходствата и различията в двете им най-известни творби: *Балада за Георг Хених* и *Evimizin İnsanları* (*Обитателите на къщата ни*)⁵.

Виктор Пасков и Кемал Демирел – кратък биографичен паралел

Виктор Пасков е роден (1949) в София, където завършва гимназия, а впоследствие консерватория в Лайпциг (1976). Освен с литературата животът му е тясно свързан с музиката и киното – през различни периоди свири в джазови формации, работи като композитор, оперен певец и музикален критик в Германската демократична република (ГДР); литературен и музикален редактор към Агенция „София прес“ (1980 – 1987), кинодраматург. Два пъти изпълнява длъжността директор на Българския културен център в Берлин. Определян като космополитна личност, той живее на три европейски адреса – в Германия, във Франция и в България, но не се идентифицира като „гражданин на света“, а повече като „българин по света“. Умира след тежко боледуване в Берн, Швейцария (2009). В литературата дебютира с поезия, събрана посмъртно в книга („Стихотворения“, 2022), публикува разкази и новели в специализираната периодика. Втората му книга – *Балада за Георги Хених* (1987), предизвиква силен чи-

⁴ Разбира се, тук не бих могъл да не спомена монографията на Йорданка Бибина *История на турската литература. От зараждането ѝ до Танзимата*, том 1 (София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2000) и множеството ѝ научни публикации, посветени на различни проблеми на турската литература, както и сериозни литературоведски изследвания, като Борисова, Евдокия. *На ръба на Изтока и Запада. Романите на Орхан Памук* (Шумен: Словесност, 2011); Борисова, Евдокия. *Литературите ни. Романът на Изтока със Запада в балканските литератури* (Шумен: ШУ „Еп. Константин Преславски“, 2017); Серафимова, Маргарита. *Орхан Памук и Името ми е Червен. От османската миниатюра до постмодерния роман* (Велико Търново: Фабер, 2020); Иванова, Борислава. *Пистолетен изстрел наскре концерт. Романът между литературата и политиката* (София: Ни плюс, 2021); статията на Надежда Александрова *Ориентализмът и грешките на младостта: въздействието на популярната литература в творчеството на Ахмед Мидхат ефенди и Васил Друмев* (Литературата, 24, 2020, 119 – 139) и др.

⁵ Заглавието на творбата на английски език е преведено като *The People of Our Home*.

тателски и критически отзвук, превръщайки се в литературно явление – прежеждана е на почти всички основни европейски езици, с преиздания във Франция, където получава множество награди. След голямата обществено-политическа промяна в родината му (1989) писателят за кратко се установява във Франция, продължава да пише запомнящи се белетристични творби, сред които ярко изпъкват *Германия, мръсна приказка* (първо на френски език, 1992) и *Аутопсия на една любов* (2005). Автор е и на киносценарии.

Кемал Демирел е роден (1926) в Истанбул, където завършва гимназия; следва два семестъра математика и астрономия в Истанбулския университет, като четири години посещава лекции и семинари по философия. Известно време служи в охраната на Военната болница в Измит, а впоследствие работи като счетоводител на свободна практика. Основава издателство „Янкъ“ („Ехо“), 1966. Умира в родния си град (2009). Автор на книги с драматургия (*Антигона*, 1966; *Великият съдник*, 1971; *Смъртта на мишката*, 1972), някои от които със сценична реализация и преводи на чужди езици (гръцки, английски); разкази (*Специален затвор*, 1975), есета (*За хората*, 1968; *Човекът и неговият свят*, 1980; *Човекът – венецът на Бога*, 1997), спомени (*Обитателите на къщата ни*, 1985; *Младежки години*, 1994) (Неджатигил 1995: 113) и киносценарии.

Беглото изложение на биографично-творческата фактология показва, че двамата автори са родени и са прекарвали детството си в най-големите градове на страните си в исторически преходни години; те се явяват творци от градски тип и с градска чувствителност; дели ги времева разлика от четвърт век. Кемал Демирел е роден три години след основаването на Турската република, изградена върху отломките на Османската империя, а Виктор Пасков – пет години след установяването на „народната власт“ в Народна република България (НРБ), в усиления период на новото държавно преустройство. Трябва да се изтъкне, че и в турското, и в българското общество под крехкия слой на въодушевлението, на възторжения патос от съзнанието за полагаането на ново начало – 1923 година за Република Турция (РТ) и 1944 година за НРБ, са напластени сериозни противоречия и делнично-битови изпитания. Детските години на двамата автори са трудни – детството на Кемал съвпада с периода на тежката световна икономическа криза от 30-те години на миналия век, а веднага след това Турция се оказва във вакуума на Втората световна война, когато заплаща неимоверно висока цена за неутралитета си; тя успява да устои на напъните на двата воюващи блока да я привлекат към себе си, но среднестатистическият турчин страда от краен недоимък. Детството на Виктор съвпада с мъчителните първи години на установената „народна власт“, съпът-

ствани с множество лишения, сред които най-остро изпъква жилищната криза в градовете. Интересно съвпадение е, че двамата автори въпреки разликата във възрастта умират в една и съща година – 2009-а.

Виктор Пасков и Кемал Демирел коренно се различават по мястото, което заемат в скалата на националните си литератури. Докато с яркото си дарование българският писател още с първата и (особено) с втората си книга се превръща в значима литературна фигура от национална (дори наднационална) величина, при това е в близък контакт с друго изкуство – музиката, като дълго време двете изкуства вървят ръка за ръка и авторът виртуозно ги носи под една мишница, затруднявайки се кое от тях да избере, турският прозаик няма завършено висше образование и проявява подчертан афинитет към есеистично писане по нравствено-философски въпроси. Докато първият е многократно награждаван и превеждан на почти всички европейски езици⁶, вторият не е достатъчно добре познат като писател дори в собствената си родина.

Балада за Георг Хених и Обитателите на къщата ни

В основни линии литературната критика в двете страни безусловно приема, че *Балада за Георг Хених* и *Обитателите на къщата ни* са най-силните творби на двамата автори. Въпросните произведения са в проза, но по-нататъшната им жанрова диференциация поражда разногласия. Приема се, че при Пасков отсъствието на „категорична жанрова определеност се оформя като специфика в творчеството на автора“ (Дечева 2002: 36). Относно *Балада за Георг Хених*, макар поради обема си творбата да бъде определяна като повест (новела), роман (Игов 1996: 567) и дори като балада, натежава мнението, че тя съдържа жанровите белези на повестта. По-сложно заплетен е възелът за жанровото своеобразие на *Обитателите на къщата ни*. Докато в *Речник на турските писатели* жанрът на творбата е определен като „спомени от детството“ (çocukluk anıları) (Неджатигил 1995: 113), в различните издания на книгата в не особено представителни

⁶ Авторът на тези редове под неудържимия напор на сантименталната струя би желал да сподели, че при изселването си в Република Турция през есента на 1991 г. *Балада за Георг Хених* и *Ние, врабчетата* бе сложил в ръчния си багаж (с намерението при първа възможност да ги преведе и издаде на турски език), а не в десетките чували и кашони с книги, чието подреждане предстоеше неизвестно кога. Той е частично удовлетворен от удържането на думата си: Viktor Paskov. *Georg Henih'e Balad* (Çeviren Hüseyin Mevsim), Ankara: Kül Sanat, 2008. „Аз, долуподписаният Виктор Пасков, писател българин, живущ в България, София – ул. „Искър“ № 86, ателие 1, разрешавам на д-р Хюсеин Мевсим да издаде книгата ми *Балада за Георг Хених* в турско издателство по негов избор“, гласеше дословно разрешението на писателя, подписано на 4.10.2006 година и изпратено в Анкара по факса.

впрочем издателства, жанрът се фиксира ту като спомен (anı), ту като „споменен роман“ (anı roman; anı-roman). Допускам, че това са по-скоро предпочетени от редактори и издатели дефиниции, в които е заложена и неминуемата рекламна стратегия. Нещо повече – в единствения засега речник на литературните термини на турски език (Йоздемир 2014) не фигурира като речникова единица хибридният вид „споменен роман“. Помо-ему жанрът на *Обитателите на къщата ни* без всякакви уговорки е спомен с твърде силно заявен автобиографизъм. Конкретната цел за написване на творбата си турският писател свежда до това да разкаже и така да обезсмърти своето детство – трудно, но изпълнено с много човешка топлина и достойнство, както и да спаси от забрава хората, които са оставили траен отпечатък в детската му душа. Стратегия, от която обикновено изхожда всеки автор на спомени.

Повестта и споменът виждат бял свят почти по едно и също време (1985 и 1986 година), с тази разлика, че *Обитателите на къщата ни* излиза като самостоятелна книга, а *Балада за Георг Хених* първо се появява в сп. „Септември“, месечно литературно издание със свой безспорен авторитет, а през следващата година – и като самостоятелна книга. Докато стартът на българския текст е силно запомнящ се, с последвали няколко преиздания в родината и с бляскаво шествие на чужди езици, появата на *Обитателите на къщата ни* не се забелязва, не предизвиква радушен читателски и критически отклик, дори се осмелявам да твърдя, че истинското си раждане и придобиването на литературна легитимация творбата дължи на екранното си превъплъщение през 1991 г. В написването на сценария участва и самият автор.

За игралния филм на режисьора Тунч Башаран с участието на известни актьори (Руткай Азиз, Сераб Аксой и др.) е предпочетено съдържашото загадъчност заглавие: *Piano Piano Vasaksız*. То първом събужда асоциация и отправя към музикалния инструмент пиано, но смислово въпросното италианско-турско заглавие може да се преведе като *Бавно-бавно, хлапако*. Куриозното в случая е, че то веднага затулва оригиналното заглавие – интересен пример за битието на една творба в две изкуства и за това как в конкретния случай седмото изкуство хвърля дълбока сянка върху литературата. В резултат на *изземването* оригиналното заглавие на творбата в по-нататъшните издания започва да се дава под филмовото, и то със ситен шрифт и в кавички или в скоби. Така големият екран вдъхва втори, много по-силен и устойчив живот на литературната творба.

Показателно е също бързото екранизиране на повестта на Виктор Пасков с участието на самия автор в написването на сценария, като и в този случай е предпочетено друго заглавие – *Ти, който си на небето*.

Разликата е, че в българския случай киновариантът не се оказва толкова силен. Без да оспорвам споделеното мнение, че филмът е „проникновена интерпретация на идеята на автора с визуалните средства на киното“ (Хаджикосев 1990: 8), склонен съм да смятам, че екранизацията не допринася особено за популяризирането на литературната творба. При все това трябва да се отчете, че двете произведения явно съдържат в тъканта си в силна степен елементи на кинематографичност, щом много скоро след превръщането им в литературен факт се посяга към тях от гилдията на друго изкуство.

Двете творби се появяват приблизително по едно и също време, но нека да отбележим съществената разлика във времевата дистанция, която разделя двамата автори от разказаните и описани случки, лица и обекти. Докато Кемал Демирел възкресява детството си, от което го разделя вече половин столетие – самият той на няколко места изтъква тази дистанция, при Виктор Пасков темпоралният периметър е по-скъсен; минал е четвърт век, което предполага, че при него паметта е по-свежа и релефна, историите и събитията не са изстинали и не са се превърнали в пепел.

В повестта на Виктор Пасков, издържана в ретроключ, ирония и носталгия се преплитат и уравновесяват (Хаджикосев 1990: 6); в спомена на Кемал Демирел носталгията по отминалото време се чувства на всяка страница, много често тъкмо тя генерира критическото отношение към съвременността. Зрелият мъж си спомня за останалото далеч в миналото време като за някаква „невероятна приказка“ (Демирел 1998: 51). Гледната точка на двамата разказвачи не е единна – тя се раздвоява между погледа на детето, което са били някога, и възмъжалия човек от актуалното време на разказа (Хаджикосев 1990: 6); и в двете творби непостижимият в същността си идеал се предава през очите на детето, а сблъсъкът със суровата действителност се разказва от зрелите вече мъже.

Повествованието в двете творби се води от първо лице единствено число, което показва, че авторите не намират за необходимо да се крият зад неминуемо дистанциращото неутрално трето лице; не разказват чрез и през други повествователи. Кемал Демирел предпочита стратегията на безизкусното плавно и праволинейно разказване, с максимално отбягване на художествени похвати както при структурирането на творбата си, така и в наратива; често изпада в повторно предаване на едни и същи истории и случки, макар и по различен начин. Същинската част на спомена започва с описание на улицата, от която се влиза в дворчето – „градината на моя детски свят“⁷

⁷ Тук и по-нататък преводите на цитатите от турски език са направени от автора на статията.

(Демирел 1998: 10), където се намира къщата, и завършва с писмата, написани до двамата герои със силно присъствие в живота му.

Писмото като литературен жанр и повествователен похват присъства в двете произведения. Българският писател започва повествованието директно с двете писма, „написани с химически молив и невъзможен почерк върху листове от ученическа тетрадка“ (Пасков 1990: 11), случайно открити сред старите книжа. Те дори са своеобразната искра, която възпламенява подтика за писане, те го карат да преживее още веднъж всичко, да върне лентата няколко десетилетия назад. Въпросните две писма са адресирани от описания (Георг Хених) до описвания герой (автора), обърканите им редове предават тежкото състояние и непоносимото положение, в което изпада подателят, съдържат молба и зов за помощ за олекотяване на живота му в старческия дом в село Хайредин. Странното име на селото съдържа значение на благодение, добро и добрина – хаир. Намерените случайно писма карат автора да се опомни и да се съвземе, да разбере къде се намира, още веднъж да подложи на пре(о)ценка живота и приоритетите си. В случая става дума за *същински* писма, които се подават и се изпращат чрез съответната институция – пощата, с указание на адреса на подателя и получателя, сложени са надлежно в пощенски плик със залепена марка. Докато писмата в творбата на турския писател се явяват едва ли не като „приложение“ към основния текст; много преди това авторът няколко пъти ги споменава и така подготвя читателя за срещата с тях. Дори в същинската част на текста, още на четвъртата страница, обещава, че чрез формата на писмото по-добре ще разкрие душевността на героите си. Тук вече не става дума за конкретни пощенски пратки, адресатите им – батко Сенаи и вуйчо Керим – отдавна са преминали отвъд, в небитието: „Реших да ти напиша писмо, защото цял живот си спомнях за теб с трепет, обич и възторг“ (Демирел 1998: 62). Единадесетте на брой писма, които заемат почти половината от обема на творбата, не са монолитни, а на откъслеци – всяко следващо не се явява продължение на предходно, а в него се подхваща отделна тема, то засяга друго нещо. Приема се, че тъкмо тази непоследователност и разхвърляност на писмата им придава естественост и простота (Йигитлер 2020: 1580). В шест от писмата авторът се обръща към батко Сенаи, те започват и завършват с него, а останалите пет са посветени на вуйчо Керим. Различните по дължина писма се редуват, еднакви са обръщенията, с които започват; само в едно писмо до батко Сенаи пред името му се добавя прилагателното „обични“ (sevgili).

Турският автор сяда да пише писмата след повече от 50 години; на доста места в стремежа си да възвиси и идеализира още по-силно мина-

лото и душевността на своите герои, той се оплаква на адресатите си от тоталната девалвация на ценностите в съвременността, от изчезването на човешките добродетели, от траверсията на разбиранията за основните неща в живота. Кемал Демирел прибягва до формата на писмото, тъй като я намира за по-непосредствена и предлагаща възможност за по-сърдечно и искрено общуване. Докато в същинската част на творбата натежава събитийността, предават се редуващи се истории от всекидневието, в писмата на преден план излизат мислите, чувствата и разсъжденията на автора по различни морално-етични въпроси. Кемал Демирел признава, че гони различни цели при написването на писмата до двамата адресати: докато в писмата до вуйчо Керим мотивацията му е чрез разказа за него да го запознае по-пълнокръвно с читателя, писмата до батко Сенанай пише в желанието си да го обезсмърти (Демирел 1998: 106). В стремежа си да подчертае колкото се може повече това обстоятелство, той прибягва до формален маркер: двата глагола (*anlatmak* – „да разкажа“ и *yaşatmak* – „да обезсмъртя“) са написани с главни букви, което няма аналог в целия текст.

Светостта на спомена за детството

Двамата автори са обединени и сродени от силно заявеното автобиографично начало, от ярко изведената нишка на автобиографизма в творбите си. При Виктор Пасков впечатлява „силната експресивност на езика, което създава ново равнище на художествената условност“ (Димитрова 1994). Твърде симптоматични са изявенията му в едно интервю:

Измислицата винаги може да се различи. [...] Докато се докосвам до реални факти, ми е интересно, но когато започнат да измислят, ми става отегчително. Аз, слава богу, при моята богата биография мога спокойно да черпя фактите ѝ, без да ми се налага да прибягвам до съчинения. Защото за мен важното е не само богатата биография, а начинът, по който разказваш фактите.

(Стоянова 2006: 12)

Турският автор предпочита плавния разказ, стриктно се придържа към предаването и отрязването на действителността такава, каквато е била видяна и преживяна от него; той не си позволява намеса. Показателно е, че на различни места в творбата си откровено афишира, че няма претенции за олитературяване на преживяното, че далеч не се стреми към белетризация.

Българският и турският писател се прекланят пред светостта на спомена. Смятам, че те имат пълно право да възкликнат: и споменът ни сякаш

пò е свят, защото трябва да го разкажем⁸. За Виктор Пасков споменът за Георг Хених е толкова скъп, че воден от убеждението за неповторимостта на преживяното, той не желае да се намесва или да го променя:

Не бях навършил пет години, когато го видях за първи път. Споменът се е запазил свеж и ясен в паметта ми като рисунка с цветни моливи върху оризова хартия. Имам чувството, че се рея високо, сякаш витая над случки и събития от преди тридесет години, разглеждайки ги подробно. Нямам желание да се намесвам в техния ход – не дай боже – да променям.

(Пасков 1990: 15)

Като доказателство за отказа от белетризиране при Кемал Демирел служи фактът, че творбата му започва с встъпление от половин страница, в което се уговарят важни подробности: „Постарах се да опиша хората и историите от детството ми, които оставиха следи у мен; точно в детските си години всички ние изживяваме мечтата и възторга във възможно най-пълната им искреност“ (Демирел 1998: 7). Турският писател признава, че споменът за преживяното в детството в по-късните периоди на живота му е вливал жизнени сили и енергия да продължи напред.

Възможно е на места да съм преувеличил, да съм вложил коментар, но уверявам, че всичко разказано и описано е преживяно. Когато разказвах за тези хора, с които съм прекарал от петата до тринадесетата си година преди половин век, опитах се да бъда максимално справедлив. Всичко съм разказал отвъд разбирането за добро и зло, без да осъждам хората.

(Демирел 1998: 7)

Според двамата автори връщането към спомена, предаването и разказването му спасяват от забравя, от втора смърт, която всъщност е най-жестоката: „Ти си мъртъв. Двадесет и четири години след смъртта ти никой нищо не знае за теб“ (Пасков 1990: 14); „Смъртта завинаги ще заличи спомена за теб“ (Пасков 1990: 14). Нали човек е жив, докато живее в нечия памет, спомен или разказ? Възкресявайки и давайки заслуженото право на втори живот на героите от детството си, двамата автори се опомнят, откриват и себе си: „Защото бях забравил кой съм“ (Пасков 1990: 15); подлагат на преценка собствения си живот.

Споменът, спомнянето дават повод за сравнения, дори за противопоставяне на отминалия свят на детството на днешния, изцяло прагматичен; миналото служи като нравствен коректив. Онзи свят с „ценностите си, с толе-

⁸ Препратка към „Аз искам да те помня все така...“ на Димчо Дебелянов: „и любовта ни сякаш пò е свята, / защото трябва да се разделим“.

рантността си, с търпимостта си, със сърдечността си беше различен от този, пълен с амбиции, с комплекси, със себичност“ (Демирел 1998: 112).

Забележителната биография на двете къщи

Описваните в двете творби събития протичат основно в къщите, в които живеят Виктор и Кемал; може да се каже, че те се явяват главно място на действието. Разбира се, в *Балада за Георг Хених* запомнящо се присъства тъмното мазе, в което живее овдовелият вече майстор на цигулки, където по едно време „малкият цар“ всеки ден в сини канчета му носи приготвена от майка му храна. И в *Обитателите на къщата ни* понякога действието напуска мястото си; в един епизод то се пренася отвъд Златния рог, където в болницата лекуват невръстния Кемал от заразна болест; друго отдалечаване от епицентъра на действието бележи гостуването у роднините в Юскюдар, отвъд Босфора, при които също се шири поголовна бедност и недоимък. Като цяло действието се върти около оста на обитаваната къща, тя представлява вселената на героите. Маркер за това колко важен топос се явява къщата в повествованието на турския автор, е и фактът, че тя – ev – е изведена в заглавието на творбата. В хода на целия разказ читателят възприема двете къщи като своеобразни герои, неодошевени действащи лица.

Съвсем очаквано в двете творби се натъкваме на описанието на въпросните къщи, на предаването на техните „забележителни биографии“ (Пасков 1990: 32). Пренебрегвайки художествената условност, двамата автори посочват точните им адреси; указва се местоположението им в градската топография, прави се социална характеристика на улицата и квартала, в които са ситуирани. Докато къщата в София се намира на ул. „Искър“, по името на реката, която протича непосредствено покрай столицата, и то не е натоварено с допълнителна семантика, къщата в кв. „Касъмпаша“ като по ирония е разположена на ул. „Фърън“ (фурна), сякаш да подсказва за тоталния недостиг на хляба във всекидневието на обитателите ѝ. Тя е ситуирана точно в средата, на най-ниското място в квартала, поради което при всеки силен дъжд се наводнява. Едно от най-приятните преживявания на малкия Кемал е да плава с поцинкован леген по насъбралата се вода, гребейки с ръце. При Виктор градският център е съвсем наблизо, през една-две пресечки; кварталът на Кемал също не е затънтен и периферен, недалеч се намира „Таксим“. Мисля, че при Виктор Пасков има съзнателно предпочитане на остарялата дума „махала“ вместо квартал; сякаш тук се крие намек за неорганизираност, за отсъствие на развита градска среда.

В *Балада за Георг Хених* обитаваната стара, „някога красива сецесионова къща“ (Пасков 1990: 32) претърпява забележителни обрати, с резки възвисявания и спадове в статута си:

Строена в първите години след Освобождението, тя е била италианско посолство. Някога из нейните криви, скапани стълбища и коридори е звучала звънка италианска реч, в тези стаи с изтърбушени стени, под оголените ребра на таваните са къртели стихове на Данте, пеели са се канцонети, плели са се интриги... още по-интересна става тя в двадесетте години на века. Тогава къщата, в която имам честта да съм роден, била купена от богат евреин, който сложил червен фенер на сецесионовата ѝ фасада и я превърнал в публичен дом.

(Пасков 1990: 33)

Докато софийската къща се намира в по-урбанизирана градска среда, тази, в която живее Кемал, е съхранила елементи на (макар и отживяла) патриархалност, все още не е прекъсната връзката с естеството. Тя разполага с дворче, в което се влиза през скърцаща портичка; в градинката се кипрят две плодни дръвчета без плодове – маслината въобще не ражда, а дюлята се ошмулква много преди да узрее. Къщата се различава от другите по настланата с калдъръм улица с дворчето отпред; то е дълго 10 – 15 м, в него незначително откога стои полузаровен в земята голям кюп с неизвестен произход, а в ъгъла му се намира кладенец. В тази къща на два етажа и с десет стаи, във всяка от които живее под наем по едно семейство (Демирел 1998: 10), няма вода и електричество. Строена в началото на века, „тридесет години преди нашето настаняване“ (Демирел 1998: 11) от дядото на Кемал, след неговата смърт тя е закупена от вуйчо му Зеки, който покрива фасадата ѝ към улицата с поцинковани плочи. Бащата на Кемал продава, по-скоро безславно пропива своя дял в къщата, но в знак на благодарност за сторена по-рано добрина от починалия дядо (Демирел 1998: 12) вуйчото оставя семейството да живее в нея, без да плаща наем. Може с това да се обясни присъствието в заглавието на думата *евимизин* (на къщата ни); къща, която е твоя не само защото живееш в нея, но тя ти принадлежи и по наследство. В стаята има две легла, в едното спят родителите му, а в другото – той. В тази къща с един нужник за всички няма никаква симетрия и съвпадение на жилищната площ между първия и втория етаж; стаите и дори вратите им са с различни форми и размери. Само една от стаите разполага с балкон, а в някои има врати за преход в други.

Обитателите на двете къщи, в които са „наблъскани като плъхове семейства с по две-три деца в една стая“ (Пасков 1990: 32) и приличат на

„къртича дупка“ (Демирел 1998: 111), се отнасят към тях съвсем различно. Обитателите на бившата посолска сграда и някогашен публичен дом приемат къщата като причина за сполитащите ги бедни, поради което всички я мразят и проклинат, „считайки я отговорна за всеобщата мизерия“ (Пасков 1990: 33). Като я смятат за първопричина на лишенията, които търпят, всички мечтаят да се изнесат в други квартали, в осветените части на града. Най-прекият път за постигане на тази мечта е промяната на семейното положение чрез сключване на щастлив брак. Неслучайно самотната Цанка от сутрин до вечер прави турски кафета, обръща чашките наопаки и вика своя приятелка от съседната улица да ѝ гледа „кога ще се появи онзи, който ще я изведе от тази улица с фойтон и ще я заведе в друг квартал“ (Пасков 1990: 35). Вярва се, че със смяната на средата и обстановката животът ще се промени към добро. Отново Цанка „проклинаше мръсната стара къща, която е виновна за всичко, защото който е влязъл тук, не е прокопсал“; тя сякаш изразява мечтата на всички обитатели – „друга улица, друг квартал, друг живот“ (Пасков 1990: 104). Авторът също смята, че „ако не беше проклетата стара къща, те [обитателите] щяха да са съвсем други“ (Пасков 1990: 171). На друго място къщата на ул. „Искър“ е видяна като „гробница за бедни семейства и змиарник, където бяхме наблъскани като мишки в капан“ (Пасков 1990: 97). Докато обитателите на къщата на фурнаджийската улица са доволни, че все пак са намерили подслон и покрив над главите си; тя ги е сплотила и обединила, преместването на друго място ще наруши съобщността. Турският писател е убеден, че „каквато и да е средата, възможно е да се живее с уважение към себе си и със запазване на човешкото достойнство“ (Демирел 1998: 60). Хората в „Касъмпаша“ вярват, че взаимната солидарност ще спомогне за по-лекото понасяне и преодоляване на всички житейски несгоди. Зловещият фон на мизерията не им пречи да си разказват весели приказки и да пеят песни, да се превърнат в едно голямо сплотено семейство. Според автора неимоверните усилия на тези хора без постоянна работа и приходи „да цъфнат върху ялова почва“ (Демирел 1998: 12), заслужават адмирации. Солидарността проличава особено в споделянето на храната, защото в съгласие със свещената максима, когато съседът ти е гладен, нямаш право да лягаш сит.

В *Балада за Георг Хених* между семействата в къщата съществува стройна система на взаимна зависимост, „всеки дължеше всекому, във всеки момент“ (Пасков 1990: 36), докато край Златния рог господства пълна безвъзмездност, никой никому нищо не дължи. Обитателите на двете къщи, чийто всекидневен живот е белязан с грижата за препитани-

ето, умеят да си споделят и редките мигове на щастие (Демирел 1998: 46) и „махленския Дионисиев празник“ (Пасков 1990: 36).

Семейната среда на Виктор и Кемал: един дядо = един батко и един вуйчо

Виктор и Кемал са единствени деца в семействата си, нямат братя и сестри. На единствения Виктор се възлагат големи надежди в семейството, полагат се по-специални грижи за неговото израстване, дори се превръща в неволна жертва на други семейни обстоятелства, защото майка му иска „да накаже чрез мен майка, баща, братя, лели, първи и втори братовчеди, които я бяха отписали от могъщата фамилия Медарови в момента, в който е сключила граждански брак с влашкия потомък – баща ми“ (Пасков 1990: 16). Затова още на пет години му се поръчва специална цигулка осминка, за да покори световните сцени. Майката на Кемал силно желае единственият ѝ син да се изучи, понеже приема училището и образованието за средство да се отскубнеш от гнетящата те несретна среда и начин да заживееш по-човешки. За разлика от полагащите специални грижи за израстването на Виктор Кемал е оставен на произвола, принуден сам да припечелва през ваканциите, чистейки лятното кино или вършейки друга работа.

Двете майки са отрудени и онеправдани в очите на синовете си жени. При майката на Виктор ситуацията се усложнява от факта, че тя произхожда от богат род на земеделци, чиито земи са национализирани; в дома на родителите си тя е живяла в съвсем други битови условия: „в родния ми дом държахме съдовете в бюфет“ (Пасков 1990: 31). Поради това, че въпреки волята на родителите си се омъжва за музиканта, тя води скрита война „за признаване“, за легитимиране, за достигане на социалното равнище на родното си семейство, което ще се постигне със и чрез Виктор. Когато тези очаквания се превръщат в илюзия, у нея първо се появява безразличие, скоро преминало в отчаяние, което намира израз в празния поглед, „каменната физиономия“. Някъде тук се появява и зловещият образ на бюфета: отначало мечта, а после – фикс идея, която постепенно овладява и помрачава ума ѝ (Пасков 1990: 39). „Обезправената надомничка“, „гордата ми обезправена майка“ (Пасков 1990: 16) се препитава с шиене.

За миналото на майката на Кемал няма сведения, не знаем през какви перипетии е минавала житейската ѝ съдба, но повече от видно е, че и тя е отрудена, оставена сама в борбата за непосилното изкарване на прехраната. Със само 17 години по-голямата майка „бяхме не като майка и син, а като двама приятели“ (Демирел 1998: 12), признава авторът. Без

никого, в самота и бедност на нейния гръб се стоварва и бремето на винаги безработния баща. Въпреки това отрудената жена съхранява сърцето си чисто; то е пълно с горест и мъка, но и със самоотвержена любов. В края на творбата авторът изразява съжаление, че малко място ѝ е отделил, че тя присъства съвсем бегло в спомените му (Демирел 1998: 111). Докато при едната майка в началото има непримиримост, стремеж да се променят житейските обстоятелства, при другата натежава примирението, безизходицата и съответно приемането на нещата такива, каквито са. Не се очаква настъпването на каквато и да е промяна, не се вярва в чудеса.

Бащата на Кемал е развейпрах, проклет комарджия, който прекарва цялото си време в игра на хазарт, не носи никаква отговорност за семейството си, рядко се мярка вкъщи, шляе се постоянно без работа, по най-незначителен повод е готов да упражни физическо насилие над жена си и сина си, често е вкарван в затвора, постоянно е привикван в полицията, сприхав и непоправим кавгаджия е. Затова Кемал най-много се страхува да не го попитат какво работи баща му. Към бащата, наричан от всички Комарджията Хасан, синът изпитва страхопочитание, докато Виктор пита уважение, почитание към баща си, гордее се с него – „строг, красив и мраморен; крачеше сериозен и съсредоточен в белия си костюм от шантунг, ухаещ на лавандулов спирт“ (Пасков 1990: 20); на друго място, отново представен като „строг и мраморен, с къдрица по бялото чело и в бял костюм от шантунг“ (Пасков 1990: 45), той изглежда в очите на единствения си син като „приказан юнак“ (Пасков 1990: 108). Съществуват диалог, взаимно доверие и споделеност между баща и син.

В детството, а и в по-нататъшния живот на Виктор и Кемал особено място заемат Георг Хених, батко Сенаи и вуйчо Керим. Георг Хених реално присъства в живота на Виктор осем години (от 4- до 12-годишната му възраст), Кемал прекарва с героите си също осем години (от 5- до 13-годишната си възраст). Изпитваният към тях пиетет, привързаност и любов се явяват най-важният творчески подтик за написването на двете творби: „Георг Хених бе моят свят“ (Пасков 1990: 101), признава българският автор; дотолкова майсторът на цигулки запълва живота му, че той се откъсва от училищната среда и приятели. „Каквото и да пиша, целта ми е да разкажа за батко Сенаи и вуйчо Керим“ (Демирел 1998: 12), заявява в прав текст турският писател; страхът, че ще бъдат забравени, диктува желанието да се обезсмърти житейският им пример.

Поради сложността на семейните взаимоотношения с фамилията Медарови в живота на Виктор кръвният дядо присъства само словесно; това е причината момчето да възприеме чешкия лютнер, дошъл в София в на-

чалото на века, като свой роден дядо. Цар Виктор си открива дядо по свой вкус: „извънредно беден, безкрайно добър, с приказна външност, притежател на тайни, дошъл от непозната, далечна страна и говорещ магически език, владеещ странен занаят и мизерстващ като светец“ (Пасков 1990: 59). Майсторът спечелва детската симпатия и любов, „безкрайното доверие“ (Пасков 1990: 23) на малкия цар преди всичко с чудатата си различност, с начина си на съществуване, със скромността, с любовта си към изкуството и с въздигането над всичко материално; той е загадъчен гном, разговаря със сенките по стените, понася физически страдания: „...превитото под остър ъгъл от болестта на Бехтерев тяло, трещящата се от болестта на Паркинсон глава...“ (Пасков 1990: 13). Над всички негови качества се извисява любовта му към онова, до което се докосне; неслучайно той говори с дървото, преди да се реши да го превърне в музикален инструмент, уговаря го, „седни, говори с дърво“ (Пасков 1990: 65), търси съгласието му; любовта му към музиката, към работата, към Бога, на когото посвещава странния в очите на учениците му инструмент виола д’аморе.

Малкият Кемал също се впечатлява от неземната любов между батко Сенаи и Фериha, които живеят на горния етаж на къщата. Георг и Сенаи си приличат по странното стечение на житейските им обстоятелства – чехът се откъсва от родината си, за да не се завърне повече в нея и да заживее в София, столицата на новото княжество; произхожда от знатен род със свое имение, зелени ливади и гори. Сенаи също притежава състоятелен и влиятелен произход: син на адмирал, в началото на миналия век със сребърен бастун в ръка е изпратен да следва философия в Берлин. Семейството му възлага големи надежди, но след 2 – 3 години един зимен ден блудният син неочаквано се изправя на прага на къшката – окаян, дрипав и променен до неузнаваемост. В чуждата страна и културна среда той се пристрастява към хероина и зарязва учението. Впоследствие баща му отваря на неосъществения философ бакалия в махалата, но той продължава да носи хероин в торба на кръста си. През този период се запознава с Фериha, жена на военен с чин капитан, изключителна красавица, която дори с физическите си белези (зелени очи и руса коса) не се вписва в традиционната среда на махалата, улицата и къщата. Авторът бегло проследява историята на тяхното запознанство и събиране под един покрив. Това става в бакалията, в която бакалинът Сенаи цял ден трепетно очаква мига, когато неземната чужда жена ще дойде да купи нещо дребно и той ще чуе въпроса ѝ: „Колко Ви дължа?“. За да не се размине с тази мимолетна среща, бакалинът отива на работа дори когато е болен, нещо, което радва бащата – той приема това като привързаност към ра-

ботата и занаята. Когато скоро се узнава за незаконната им връзка, която те не намират за необходимо да крият, изкупват греха си, излежавайки присъда от шест месеца. Впоследствие се приютяват в стаята на втория етаж в къщата на фурнаджийската улица.

„У него имаше такова душевно богатство, каквото дотогава не бях виждала у другиго“ – признава Фериха в опитите си да оправдае невероятната си привързаност към Сенаи. Често на подбив я питат:

- Какво толкова намери в този човек, Фериха?
- Обикнах го!
- Не те ли беше страх от мъжа ти?
- Толкова го обикнах, че дори не се сетих за страха.

(Демирел 1998: 14)

Сенаи е единственият обитател в къщата, който се отнася към всички с неподправено уважение, дори към бедния колар се обръща с почитителното „ефенди“; усмивката не слиза от лицето му, не говори високо и не повишава тон; в тази къща с десет стаи само той купува и чете вестник, държи книги по философия на немски на лавицата си (Демирел 1998: 18). Откъснат от външния свят и от живота, към обяд той излиза да продава грозде на ъгъла на пазара, но никой не е чувал поне веднъж да се е провикнал да покани клиенти: „Хайде на сладкото грозде!“. Впрочем истинската му цел не е да продаде и припечели някой и друг грош, а само да наблюдава как на свечеряване от тютюневия склад на отсрещния бряг на залива от непосилна работа от ранни зори се завръща вкъщи Фериха. Това е сцена, на която той се любовува в упоение. Въпреки житейската несрета, сред която се задъхват, вечер Фериха често взема уда и подръпва по струните му, от стаята им се леят песни за любов и копнеж по споделеност. На много места в творбата си авторът чрез Сенаи внушава мисълта, че любовта е единственото чувство, заради което си струва да се живее; чувството, което внася смисъл в иначе безсмисления живот; чувството, което ще спаси човека и човечеството, придавайки красота и стойност на живота. Само любовта прави по-поносими житейските несгоди и делничната несрета: „Всичко съществува в името на любовта и заради любовта, без нея нищо не може да вирее на този свят; да живееш в един такъв свят на любов, е толкова голямо щастие“ – това е финалното изречение на творбата, последният акорд в славослова на любовта. Така Сенаи се превръща в символ на всемирната любов и доброта, които вече не съществуват. „Ние, хората, отричаме Бога, не сме единени с Него, затворени сме за любовта“ (Демирел 1998: 107), казва Сенаи – думи, които би изрекъл и Георг Хених. „Не свири, защото майстор забравило обича за-

наят. Клиент забравило обича цигулка. Цигулка забравило обича музикант. Човек забравило себе си обича“, изрича чешкият лютиер – думи и мисли, под които би се подписал и Сенаи.

Другият герой, вуйчо Керим, към 75-годишен, е обвит в тайнственост; в полутъмната си стая на първия етаж той води някакъв забулен в мистериозност живот, не се разбира кога и къде е заминал, откъде се е завърнал. Обвита в загадъчност е и професията му – той е иманяр. Всъщност професия ли е това, занаят ли е? „И тогава, а и днес иманярството си остава вид мошеничество“, ще констатира авторът. В очите на Кемал батко Сенаи олицетворява мира, а вуйчо Керим – войната, но война не в смисъл да воюваш с всякакви позволени или непозволени средства срещу врага си, а война за осигуряване на препитанието на хората около себе си (съседи, близки, роднини), за чисто физическото им оцеляване, за спасяването им от повсеместния глад и недоимъка в тягостното навечерие на Втората световна война: „Ти воюваше, за да преживяваш и да помагаш на другите да преживяват“ (Демирел 1998: 69). Той е свел целия смисъл на съществуването, на живота до идеята да помага, при това напълно безвъзмездно, без никакво очакване. Иманярят Керим се занимава основно с нелегална продажба на „стари монети“, впрочем това са съвсем нормални монети в обращение, без каквато и да е историческа или нумизматична стойност, които той чрез различни операции (държи ги в тесто, протрива ги с плат...) прави да изглеждат като току-що изкопани. Служейки си с изпитани трикове и машинации, почти винаги успява да излъже другата страна в лицето на жадни за голям удар и келепир златари. Вуйчо Керим съблюдава свои железни принципи, на които никога не изменя. Например никога не мами бедни и намиращи се в затруднено положение хора, а винаги такива, които няма да пострадат фатално от неговата съмнителна сделка. Задължително условие е жертвата да е състоятелен човек, той краде само от оногова, който разполага с още едно богатство. По този начин вуйчо Керим се превръща в надеждата на всички обитатели на къщата; знае се, че всичко това прави с цел да помогне на нуждаещите се. Неговите „удари“, много добре обмислени и почти винаги успешни, спомагат за преобразяването на къщата – спечелените от спекулата пари той дава за лекарства, за медицински прегледи, за ремонт и подновяване на мебели и други домашни потребности. Така в очите на малкия Кемал той се превръща в символ на човека и на човешчината (Демирел 1998: 69). Мечтата на вуйчо Керим е да замине за Италия. Действително след последния удар, преди полицията да го арестува, елегантно облечен – с фрак, бомбе, с папийонка и куфарче в ръка, тръгва към пристанището, където е акистирал туристически кораб за обетова-

ната страна. След някой и друг месец достига вест, че е пристигнал в Неапол, а по-нататък следите му изчезват. При него любовта към хората намира израз в желанието да им помогне, за да се измъкнат от житейското тресавище и да им намалеят грижите. Вуйчо Керим предлага не остър скалпел, а благ мехлем срещу бедността.

Заклучителни думи

Едно от белите полета в изследванията на българско-турските литературни връзки е отсъствието на съпоставително разглеждане на автори, творби и периоди. Несъмнено двете литератури притежават свое самотно историческо развитие, черпят от различни извори, но предлагат и възможности за компаративистични изследвания, които обещава да дадат интересни резултати. Виктор Пасков и Кемал Демирел заемат различно място в градацията на двете национални литератури; разделя ги възрастова разлика от четвърт век, но умират в една и съща година. Детството им протича в преломен, изпълнен с трудности и изпитания период и за двете страни. Разглежданите две жанрово различни произведения, приемани единодушно за най-силните литературни изяви на авторите им, се появяват по едно и също време, в средата на 80-те години на миналия век. Период, когато в НРБ все по-натрапчиво се усеща неизбежността на промяната на обществено-политическата система, поради което повестта на Виктор Пасков се възприема и като „силно художествено свидетелство за потискащата атмосфера на тоталитарното общество“ (Игов 1996: 567). В РТ средата на 80-те години на миналия век бележи безвремието след поредния военен преврат от 12 септември 1980 година, с последвалите го ограничения, наложени в гражданското общество – фактор, който поражда явен афинитет у творците към отдалечаване от социалните колизии, бягство в по-безопасните води на миналото и в по-неангажиращи теми и жанрове. Двамата писатели влагат себе си в живота на своите герои, следователно изграждат творбите си върху автобиографични елементи. Докато Кемал Демирел предпочита да остане на равнището на линейния безизкусен разказ за преживяното, без да търси пътища за по-задълбочени послания, Виктор Пасков чрез наратива за миналото „се стреми към универсално обобщение за същността на нещата, успява да създаде атмосфера, в която реалните неща изчезват и се превръщат в един нов свят“ (Иванов 2009: <https>). Основните места на действието в двете творби се явяват две къщи в София и в квартал „Касъмпаша“ (Истанбул) със свои забележителни биографии. Героите на Виктор Пасков приемат къщата като причина за всичките си неволи, за бедността, която за тях е „насилие, мрак, подлост, безчестие, смърт“ (Пасков

1990: 173), а това трескаво ги кара да търсят начини да променят съдбата си. Може би поради дълбоко вкоренената вяра у източния човек в предопределеността на съдбата обитателите на къщата край Златния рог са благодарни, че имат покрив над главите си; склонни са да приемат бедността като неизбежна даденост, правят опити за нейното „подобряване“ – децата са впрегнати в ярема на грижата за хляба, краденето донякъде се оправдава: „сред децата в нашата махала беше много естествено да се краде“ (Демирел 1998: 35).

Двамата автори изграждат художествен свят, който като деца веднъж реално са преживели. Кемал Демирел предпочита да остане плътно свързан с преживения житейски опит, дори моли за прошка за допуснати евентуални коментари или хиперболизации. Това е съзнателен избор, защото целта му е да спаси от забрава хората от детството си. Виктор Пасков от действително преживяното достига до значителни екзистенциални внушения и обобщения за мястото на твореца и на изкуството в живота на човека, търси смисъла или безсмислието на творческия порив. Онова, което сближава двете творби, е любовта в строго абстрактните и в конкретните ѝ измерения, разбирана като жертвоготовна привързаност към призиванието и изкуството, като безкористна отдаденост на ближния, на всичко живо и неживо.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин 1910:** Андрейчин, Ив. Цветя от всички полета. Малки шедьоври из всемирната литература. [Andreychin, I. Tsvetya ot vsichki poleta. Malki shedyovri iz vseмирnata literatura.] София: Модерно изкуство, 1910, 133 – 138.
- Демирел 1998:** Demirel, K. *Piano Piano Bacaksız, Evimizin İnsanları*, 3. Basım, İstanbul: Can.
- Дечева 2002:** Дечева, Г. Аспекти в творчеството на Виктор Пасков. Издателска дейност. [Decheva, G. Aspekti v tvorchestvoto na Viktor Paskov. Izdatelska deynost.] // *Издател*, Велико Търново, 2002, № 3 – 4, 36 – 38.
- Димитрова 1994:** Димитрова, М. *Речник по нова българска литература (1878 – 1992)*. [Dimitrova, M. Rechnik po nova balgarska literatura.] София: Хемус, 1994.
- Иванов 2009:** Иванов, Н. Баладата на Виктор Пасков. // *Подреждане на балната зала. Книга втора*. [Ivanov. N. Baladata na Viktor Paskov. // Podrezhdane na balnata zala. Kniga vtora.] Варна: LiterNet, 2009, https://book.liternet.bg/publish2/nivanov/podrezhdane_2/balada.htm.

- Игов 1996:** Игов, Св. *Кратка история на българската литература*. [Igov, Sv. *Kratka istoriya na balgarskata literatura*.] София: Просвета, 1996.
- Йигитлер 2020:** Yiğitler, Ş. Ş. Kemal Demirel'in Evimizin İnsanları Eserinde Anlatma Problemi. // *Turkish Studies – Language and Literature*, 2020, Cilt 15, № 3, 1575 – 1589, <<https://turkishstudies.net/files/turkishstudies/97af1d58-b68d-4596-80ec-cc1493121619.pdf>> (23.04.2022).
- Йоздемир 2014:** Özdemir, E. *Edebiyat Sözlüğü*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2014.
- Йорданова 2014:** Йорданова, М. Димитър Г. Гаджанов – първият дългогодишен лектор по турски език в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. [Yordanova, M. Dimitar G. Gadzhanov – parviyat dalgododishen lektor po turski ezik v Sofiyskiya universitet „Sv. Kliment Ohridski“.] // *Чуждоезиково обучение*, 41, 2014, № 5, 566 – 573.
- Мевсим 2014:** Мевсим, Х. *Между два бряга*. [Mevsim, H. *Mezhdudva bryaga*.] Пловдив: Жанет 45, 2014.
- Мевсим 2022:** Mevsim, H. Bulgar Türkolog Dimitir Gacanov ve Makedonya Müslümanlarıyla İlgili Hazırladığı Raporu (1916). // *Balkanistik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 4, № 1, 46 – 64.
- Мевсим 2023а:** Мевсим, Х. За началата и началото на турския национален театър и драматургия. [Mevsim, H. *Za nachalata i nachaloto na turskiya natsionalen teatar i dramaturgiya*.] // *Studia Balcanica*, № 36, *Mirabilia: Времена, пространство, митове*. София: Институт за балканистика с Център по тракология, 2023, 324 – 346.
- Мевсим 2023б:** Мевсим, Х. Блага Димитрова на турски език – стратегии и мотивации за превод. [Mevsim, H. *Blaga Dimitrova na turski ezik – strategii i motivatsii za prevod*.] // *Гласове на другостта*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2023, 444 – 458.
- Неджатигил 1995:** Necatigil, B. *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, Eklerle 16. Basım, İstanbul: Varlık, 1995
- Олджай 2013:** Олджай, Т. Българската литература по страниците на сп. „Шехбал“. [Olcaı, T. *Balgarskata literatura po stranitsite na sp. „Şehbal“* // *Kültürlerarası Kavşakta Bulgaristan ve Türkiye*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, № 376, 93 – 102.
- Пасков 1990:** Пасков, В. *Балада за Георг Хених*. [Paskov, V. *Balada za Georg Henih*.] 3. изд. София: Христо Ботев, 1990.
- Речник 2000:** *Речник на българския език*. [Rechnik na balgarskiya ezik.] Том 10 (Н). София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2000.
- Родопски 1911а:** Родопски [Димитър Гаджанов]. Новите веяния в турската книжнина. [Rodopski [Dimitar Gadzhanov]. *Novite veyaniya v turskata knizhnina*.] // *Мир*, № 3255, 15.05.1911, 2.

- Родопски 1911б:** Родопски [Димитър Гаджанов]. Новите веяния в турската книжнина. [Rodopski [Dimitar Gadzhanov]. Novite veyaniya v turskata knizhnina.] // *Мир*, № 3273, 8.06.1911, 2.
- Родопски 1911в:** Родопски [Димитър Гаджанов]. Турската литература. [Rodopski [Dimitar Gadzhanov]. Turskata literatura.] // *Мир*, № 3267, 29.05.1911, 2.
- Сарандев 1990:** Сарандев, И. *Елисавета Багряна. Литературни анкети.* [Sarandev, I. Elisaveta Bagryana. Literaturni anketi.] Пловдив: Христо Г. Данов, 1990.
- Стоянова 2006:** Стоянова, Ст. Виктор Пасков единакът. [Stoyanova, St. Viktor Paskov edinakat.] // *Стандарт*, 20.05.2006, 12.
- Хаджикосев 1990:** Хаджикосев, С. Балада за величието на творческия порив. [Hadzhikosev, S. Balada za velichieto na tvorcheskiya poriv.] // *Пасков, Виктор. Балада за Георг Хених.* 3. изд. София: Христо Ботев, 1990, 5 – 9.
- Цонев 1893/1894:** Цонев, Б. Някои бележки за турската литература. [Tsonev, B. Nyakoi belezhki za turskata literatura.] // *Български преглед*, № 9, 147 – 148.
- Шишманов 1929:** Шишманов, Д. Турската литература. [Shishmanov, D. Turskata literatura.] // *Слово*, № 1034, 1, 23.01.1929.

ЛИТЕРАТУРНИ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ НА МУЛТИКУЛТУРНИЯ ПЛОВДИВ

(*Далеч от Толедо* на Анжел Вагенщайн и
Ангелски езици на Димитър Динев)¹

Анджелика Кошерадзка
Варшавски университет

Анджелика Косерадзка. Литературные репрезентации мультикультурализма Пловдива на примере романов *Вдали от Толедо* Анжела Вагенштайна и *Ангельские языки* Димитре Динева

Предметом исследования данной статьи являются литературные репрезентации культурного разнообразия Пловдива. На примере двух современных болгарских романов – *Вдали от Толедо* (*Далеч от Толедо*) Анжела Вагенштайна и *Ангельские языки* (*Ангелски езици*) Димитре Динева – я исследую способы, при помощи которых мультикультурализм Пловдива запечатлевается через призму местных микроисторий. Помня о генологических решениях, используемых обоими авторами, я рассматриваю как фиктивность изображаемого мира, так и референциальное измерение произведений. Используя современную литературу, я анализирую преемственность между реальными историческими процессами и описанным в романах частным опытом не только мультикультурного разнообразия Пловдива, но и его постепенного распада.

Ключевые слова: Анжел Вагенштайн, Димитре Динев, Пловдив, мультикультурализм, меньшинства, болгарская литература, современная литература

Angelika Kosieradzka. *Literary Representations of the Multiculturalism of Plovdiv on the Example of the Novels *Far from Toledo* by Angel Wagenstein and *Angel's Tongues* by Dimitré Dinev*

The goal of this article is to make an overview of literary representations of Plovdiv's cultural diversity. Using the example of two Bulgarian contemporary novels – *Far from Toledo* by Angel Wagenstein and *Angel's Tongues* by Dimitré Dinev – I consider the ways in which the multiculturalism of Plovdiv is presented through the prism of local micro-histories. Keeping in mind the genological solutions used by both authors, I shall take into account both the fictionality of the depicted world and the

¹ Статията е резултат от изследвания, проведени в рамките на специализация за чуждестранен млад учен по Национална научната програма „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“. – Б. а.

referential dimension of the works. Using contemporary literature, I will analyze the continuity between actual historical processes and the private experience not only of Plovdiv's multicultural diversity, but also of its gradual disintegration as described in the novels.

Key words: Angel Wagenstein, Dimitré Dinev, Plovdiv, multiculturalism, minorities, Bulgarian literature, contemporary literature

През 2019 г. Пловдив получи почетното звание Европейска столица на културата. Подготвената специално за случая програма беше увенчана от идеята за поликултурната среда и за солидарност между поколенията, етносите и вероизповеданията. Тази идея звучеше директно и устремно в мотото: „Заедно“.

Използването на мозаечната традиция на града с цел популяризиране на местното наследство е в унисон с призива за популяризиране на съвременните европейски ценности. Освен това има и историческо основание. Демографските данни за Източна Румелия, чиято столица от 1878 г. е бил Пловдив, отразяват степента на културна диверсификация на региона. Мария Карадечева посочва, че когато се е създала автономната провинция, там са живеели 573 560 българи, 19 549 роми, 4177 евреи и 1306 арменци (Карадечева 1977: 17).

Извор на вдъхновение за разработване на посочената в заглавието тема са художествените начини за проблематизиране на културното многообразие, с което се слави градът. За предмет на анализ избрах литературните образи на Пловдив в романа *Далеч от Толедо* на Анжел Вагенщайн и семейната сага *Ангелски езици* на Димитър Динев. Двамата автори са представители на различни поколения, но книгите им се появяват в България почти по едно и също време². Сред аргументите, които ме подтикнаха да съпоставя точно тези произведения, трябва да отбележа и пловдивския произход на двамата писатели, както и факта, че в техните биографии важно място заема емигрантският опит. Произхождащ от семейство на сефарадски евреи, което по политически причини напуска България, Анжел Вагенщайн прекарва детството си във Франция. Димитър Динев може да бъде отнесен към третата следвоенна емигрантска вълна³ – през 1990 г. емигрира във Виена. И двамата автори създават

² Вагенщайн е роден през 1922 г., а Динев – през 1968 г. Романът *Далеч от Толедо* е издаден през 2002 г.; немскоезичната версия на сагата *Ангелски езици* (озаглавена *Engelszungen*) се появява през 2003 г., а българската версия е публикувана три години по-късно от издателство „Рива“ (книгата е преведена от Гергана Фъркова). – Б. а.

³ Анализирайки българската литература, създавана зад граница, Николай Аретов откроява три емигрантски вълни след Втората световна война. Първата от тях, предизвикана преди всичко по политически причини, се надига непосредствено след 1944 г. и на прак-

персонажи, които принадлежат към конкретни диаспори. Алберт Коен, разказвачът от първо лице в *Далеч от Толедо*, е потомък на сефарадски евреи, избягали от Испания след издаването на Едикта от Алхамбрийския декрет и установили се в Пловдив. След създаването на държавата Израел Берто напуска българския град, в който обаче след години се завръща. Динев на свой ред организира сюжета около две български фамилии, чиито главни представители са и централните романови персонажи – Искрен Младенов и Светльо Апостолов, пловдивчани, родени по времето на комунизма и вярващи, че мястото, където биха открили бленуваното щастие, ще се окаже австрийската столица.

В центъра на вниманието на Вагенщайн и Динев са пловдивски микроистории, представящи съдбата на локалните общности в класическото разбиране на немския социолог Фердинанд Тьонис – семейства, съседства, приятелски кръгове (Тьонис 1988). И двамата писатели регистрират събития от живота на героите на фона на развиващия се под влияние на историческите процеси град. Избраните романи интерпретирам като отправна точка за размисъл върху последиците от промените, особено що се отнася до социалната структура на Пловдив. Предлагам двойна оптика към творбите, съобразена както с фикционалния характер на художествения свят, така и с тяхното референциално измерение. Благодарение на използваните от авторите решения сюжетните събития понякога се възприемат като съвпадащи с извънтекстовата действителност. Това е съзнателно избран похват, който има за цел да увеличи достоверността на литературното изображение. Вагенщайн вплита в своя разказ автобиографични нишки, насърчава читателя да игнорира фикционалния характер на разказването. Динев на свой ред посяга към жанр, в който реалистичният тип описание е генеалогичен показател на семейната сага. Полската изследователка Анна Затора подчертава, че една от конститутивните черти на семейния роман е „поне привидното съвпадение на наративното и събитийното време с историческия фон“ (Затора 2017: 37). Съпоставяните в тази статия автори представят събитийния континуум между реалните исторически процеси и разпадането на пловдивското интеркултурно многообразие. Биографиите на героите се вписват в хода на автентичните събития от историята на Пловдив, но постепенно започ-

тика не засяга писателските среди. Втората обхваща периода от петото до осмото десетилетие на XX век, а сред напусналите родината си както по политически, така и по икономически причини българи има и немалко интелектуалци. Третата вълна съпада с рухването на Берлинската стена (въпреки че процесът започва още след 1985 г.) и както уточнява Аретов, „тя е по-масова, по-малко политическа и по-икономическа, а и като че ли по-младежка“ (Аретов 2009). – Б. а.

ват да се универсализират, тъй като, както забелязва Лори Уин, в семейните саги „портретираните семейства стават представителни на своите общности и тяхната индивидуалност се подчинява на по-висшата цел – пресъздаване на културната среда“ (Уин 1996: 111).

Анжел Вагенщайн ситуира действието на своя роман в квартал „Орта Мезар“. Интензивното заселване на тази част на Пловдив е свързано със завладяването на града от турците. Очертанията на описваната в *Далеч от Толедо* територия, която обхваща западната част на Филибе от XIV век, са следните: на север е Марица, на запад е квартал „Мараша“, на изток – сегашният площад „Съединение“. „Средните гробища“, както алтернативно е наричано това място на български език, с течение на времето започват да се населяват от еврейската общност. Именно това пространство читателят започва да изследва от перспективата на представителя на четвъртото поколение сефарадски евреи. Разказвачът в романа на Алберт Коен е възпитаван от изповядващите юдаизъм баба и дядо, преселили се още на младини от Иберийския полуостров в Пловдив. Мазал и Аврам (наричан от разказвача Къркача) не са първите представители на тукашната еврейска общност. Нейната история тръгва още от древността и това потвърждават археологическите разкопки (включително откритите през 1981 г. в централната част на Пловдив руини на синагога от III век пр.н.е.). За развитието на тази общност са допринесли и т.нар. романьоти – гърцизирани византийски евреи, които са населявали и територии на Първото и Второто българско царство⁴.

Най-активното заселване на евреи в България е свързано с издадения през 1492 г. от католическите крале на Испания декрет, според който представителите на тази общност трябва да бъдат прогонени. Тогава бежанците започват да се стичат към големите градове, разположени в границите на Османската империята (Истанбул, Одрин или Солун), от което стратегически се възползва султан Баязид II, който осъзнава нуждата от компетентни, многоезични търговци, занаятчии и чиновници. Вики Тамир обособява четири вълни бежанци, които след 1497 г. са се преселили от тези градове в земите на днешна България: заселниците от първата и втората вълна се установяват в Никопол, от третата – в София, а от четвъртата, която е по-късна (между 1499 и 1540 г.), избират като място за

⁴ За многобройната общност на романьотите във Второто българско царство свидетелства и фактът, че в престолния град Търново е съществувал еврейски квартал. Днес точната му локализация е спорен въпрос, който се опитват да разрешат в статията си Иван Чокоев и Константин Тотев (Чокоев, Тотев 1993). – Б. а.

заселване именно Пловдив, където основават синагогата „К. К. Арагон“ (Тамир 1979: 57).

Пловдивските общности на романьотите и ашкеназите (вторите още по време на османското владичество идват в България от различни части на Европа) постепенно се претопяват със сефарадите. Ще скицирам накратко историята на всеки компонент на локалната еврейска общност, за да покажа нейната разнородност, защото в началото тя е била създавана със съвместните усилия на юдаистите, произхождащи от различни части на Европа, които имат собствени традиции и обичаи и които си служат с три различни езика (романьотите говорят йеванически език, ашкеназите – идиш, сефарадите – ладино). Вагенщайн също има предвид това разделение. То се проявява най-общо в антропонимите или в езиковите практики, но все пак допуска възможността за едновременното им съществуване или взаимно проникване. Главният герой забелязва, че „Орта Мезар“ „гъмжи от фамилии като Толедо, Севиля, Кордова, Бехар и Каталани. Но и в това няма нищо ново, защото по други места пък се срещат фамилии от рода на Гранцез, Дойч, Швайцер, Холендер, Берлинер или Москвич. Те подсказват, че носителите им са братя по кръв и вяра на разните му там балкански Толедо или Севиля, но от друга част на Европа“ (Вагенщайн 2002: 12 – 13). С времето религията, травматичният опит от антисемитизма, както и съвместното живеене в общо пространство стават основният фактор, унифицирал пловдивските еврейски общности, особено предвид обстоятелството, че – както забелязва полският историк и балканист Бартоломей Русин – в България да бъдеш евреин, е било обусловено от религията, а не от етноса (Русин 2015: 40). Такава акултурация от векове е била характерна черта за този район и е представлявала извънредно явление в съпоставка с другите европейски части на Византийската империя. Според Веселина Вачкова разликата се състои в това, че „романьотските общности са били по-далеч от йерусалимската община, много по-близо както до ашкеназките общности, а така също и до Хазарския хаганат, приел юдаизма в караитския му вариант. С други думи, в българските земи взаимните влияния между различните еврейски общности са били дори по-директни и многостранни от тези в ромейските територии“ (Вачкова 2014: 20).

Първите демографски данни, отнасящи се до еврейската общност в Пловдив, датират от втората половина на XVIII век. В девети том на *Jewish Encyclopedia* – англоезичния компендиум, публикуван в периода 1901 – 1906 година, откриваме статия, посветена на Филипополис. Авторите ѝ отбелязват, че през 1779 г. в града са живеели около 150 еврейски семейства, а в края на османското владичество броят им е нарас-

нал с още сто (Дойч, Франко 1905: 682). Васил Пеев, един от първите популяризатори на историята на Пловдив и автор на книгата *Град Пловдив. Минало и настояще*, споменава, че през 1883 г. е направен опит за преброяване на жителите на Пловдивска област, в резултат на който се установява, че числеността на еврейската общност е била 1185 души. Данните от първия списък на населението показват, че през 1885 г. градът вече е бил населяван от 2168 евреи (Пеев 1941: 61). От информацията, публикувана през 1897 г. на страниците на *Статистически сборник на Княжество България*, се вижда обаче, че на 1 януари 1893 г. (когато е проведено преброяването и е съставен списъкът на населението) цялата Пловдивска област е била населена от 3009 юдаисти (Атанасов 1897: 96), т.е. на хиляда жители от тази административна единица са се падали над десетима евреи (Атанасов 1897: 102). Тяхната популация постепенно се е увеличавала и през 1939 г. е достигнала 6462 души (Пеев 1941: 62), мнозинството от които е заемало терена на „Орта Мезар“.

Въпреки тези данни би било грешка да определяме западната част на бъдещата столица на Източна Румелия като монорелигиозна. Преди Втората световна война квартал „Орта Мезар“ е бил миниатюрна версия на интеркултурния Пловдив. Разказвачът в романа на Вагенщайн скицира градската панорама от първите десетилетия на XX век, описвайки метафорично наводнението, което опустошава града:

Марица набъбнала и побесняла, преляла бреговете си, разрушила всички мостове, заляла града и накрая отнесла Пловдив заедно с трите джамии, петте гранитни тепета, часовниковата кула, католическа и всички православни черкви, както и синагогата на улица „Изворна“ право в Егейско море. (Вагенщайн 2002: 14)

На базата на това кратко описание може да се реконструира културният профил на тогавашния Пловдив, тъй като пейзажът отразява професионалната структура на местното общество – ролята на пространствени ориентири са играли сакралните сгради, визуализиращи присъствието на изповядващите четирите най-големи монотеистични религии.

Светската архитектура също е „експлицирала“ сложността на градската идентичност, сътворявайки пейзажни слоеве, в които се е запечатал многовековният разказ за историята на града. Алберт Коен, посещавайки родния си град след години, забелязва, че той продължава да бъде „типично балканска бъркотия от натрошени и несъвместими парчета история“ (Вагенщайн 2002: 78). Пловдивският пейзаж е сложно съзвездие от

древните руини на тракийската Евмолпия, от следите на македонския⁵ Филипополис и римския Тримонциум, от ориенталските елементи – наследство от опитите градът да се преобразува в османското Филибе⁶, а също и от българските къщи от епохата на националното възраждане.

В детските години на героя отделните квартали са били също толкова вътрешно нееднородни, колкото и цялостната панорамна картина на града. Хетерогенния облик на „Орта Мезар“ – място за всекидневни срещи на евреи, турци, българи, арменци, албанци и роми, Вагенщайн онагледява със седемте съседни кръчми, представени в романа като пространства, които заличават идентичностните различия. В упражняваната професия често е вписван религиозен или етнически елемент (например турците продават традиционни сладкиши близо до джамията, евреите са дребни търговци, а ромите създават оркестър, който ознаменува семейни празници). Затова пък кръчмите представляват онази зона, която разкрива универсалния начин за прекарване на свободното време. Техните посетители споделят общи колективни дейности – пиене, ядене, клюки или пеене. Вероизповеданието или произходът там губят своя делимитиращ потенциал, а разликите между отделните пловдивски общности – с изключение на предпочитанията към определени видове напитки – се поддават на временна редукция, отстъпвайки място на разговорите и забавлението. Алберт Коен още в детството си забелязва тази консолидираща роля на кръчмарските пространства, където в съботните вечери „етносите се смесваха“ (Вагенщайн 2002: 30), етноними като българин, турчин или арменец придобиват условна употреба, а „всички пъстри съставки на квартала „Средни гробища“, взети поотделно, включително българите, представляваха малцинства, които се превръщаха в едно единно и могъщо народно мнозинство“ (Вагенщайн 2002: 28).

Езиците, които могат да бъдат чути по улиците на „Орта Мезар“, също се смесват. Дядото на главния герой „владее не само ладино и турски, но и псува на изящен български, да не споменаваме цветистите кръпки от цигански, арменски и гръцки език“ (Вагенщайн 2002: 13). Освен това повествователят твърди, че езикът, който използва баба Мазал, разговаряйки със съседите с нееврейски произход, „беше неопикуема смес от славянски думи с испански окончания и обратно, архаизми на иврит с имплантирани турски ругатни и с най-упорито объркване на

⁵ Придържаме се към авторския текст, който определя Филипополис за македонски град, имайки предвид, че по време на Македонската империя Филип Македонски (IV. в. пр. Хр.) дава на града своето име. – Б. ред.

⁶ Повече по темата „османизация“ на пловдивската урбанистика и архитектура след турското нашествие пише и Григор Бойков (Бойков 2012). – Б. а.

женския с мъжки род, като цялото това езиково меню бе обилно полято със сос „ладино“ (Вагенщайн 2002: 89). Сред жителите на града от само себе си се е създал специфичен субдиалект, който функционира като синкретично средство за всекидневна комуникация. Разказвачът споме­нава за българската младеж, ругаеща на турски, за турчина, който поздравява Мазал с „шабат шалом“, или евреите, които по случай мюсюлманските семейни тържества носят на съседите си сладкиш с турско-испанското название „бурекас“ (Вагенщайн 2002: 109 – 110). Естествено следствие от пространствената близост на хората, говорещи различни езици, е придобитото многоезичие. Наистина всяка пловдивска общност култивира своите традиции, чийто съществен компонент е езикът, но потребността от съхраняване на собственото наследство не възпрепятства процеса на взаимно проникване на отделните говори, което води до появата на функционално пловдивско есперанто.

Израз на надетническата и надрелигиозната коекзистенция на жителите на „Орта Мезар“ в *Далеч от Толедо* представляват релациите между четирима приятели. Поп Исай, равин хариби Менаше Леви, молла Ибрахим Ходжа и Аврам Къркача съставляват особена група – пият заедно, дискутират, играят на карти, карат се ожесточено и не по-малко разгорещено си прощават, и дори са влюбени в една и съща жена⁷. Дядото на Алберт Коен – алкохолик и атеист, играе в компанията ролята на посредник, на външен арбитър. Нуждата от такъв медиатор е един от симптомите на проблема, засягащ мозаечната общност, заселила се в „Орта Мезар“, а именно нетрайността на съвместното съществуване. Хетерогенният характер на общността детерминира серия от всекидневни практики – той става причина за появата на „неутрални“ пространства, където вероизповеданието или произходът са маргинално явление. Разно­родният състав на общността провокира и синкретични форми на битова комуникация, както и засилване на битовия консерватизъм на отделните групи, грижливо пазещи собственото си наследство, тъй като в ситуация на чуждо обкръжение и на конкурентни културни визии то е изложено в по-голяма степен на риск от изчезване.

Крежкостта на междучовешкото равновесие, установявано в продължение на столетия в недрата на пловдивската общност, експлицира Димитър Динев в книгата *Ангелски езици* – семейна сага, чийто сюжет се

⁷ Отношенията между духовните водачи на различните религиозни общности като мотив, често използван за метафора на добросъседство (комшулук) в многокултурното пространство, е познат например от *Мостът на Дрина* на Иво Андрич – монументална хроника на историята на босненския Вишеград. – Б. а.

разклонява, изграждайки многопластови разкази за историите на Младенови и Апостолови. Искрен и Светльо са главните герои на романа, родени през 60-те години на XIX век, но на моменти авторът използва ретроспекция, пренасяйки читателя две поколения назад в миналото. Благодарение на този похват темпоралните рамки на двата разказа (протичащи успоредно, а понякога и застъпващи се) обхващат почти целия XX век.

В произведението на Динев Пловдив е сцена не само на основна част от действието, но и на историческите промени, които стават причина за дезинтеграцията на местната общност. В градския пейзаж са останали следите не толкова от Античността, Средновековието или националното възраждане, колкото от процесите, протичащи в най-новата история на България. Времето измерение на изображения свят обхваща главно периода на комунизма, но авторът лаконично обрисова атмосферата от преди 9 септември 1944 г. и в същото време внимателно анализира влиянието, което оказва новата политическа система върху българската обществена действителност, представяйки последствията от политико-икономическите промени, извършени след падането на комунизма.

Вагенщайн експлицитно изразява носталгията си към многокултурната общност, функционираща в „Орта Мезар“ на принципа на добросъседството. Динев от своя страна започва своя роман от по-късен момент – Искрен и Светльо са по-млади от разказвача в *Далеч от Толедо*, следователно мозаечния град от детството на Алберт Коен помнят само техните дядовци. Авторът не характеризира пряко пловдивската етническа и религиозна разнородност, тъй като тя се свързва най-вече с отминалите времена, но читателят забелязва нейните следи в хода на разказа. Старата епоха е представена например от периферните образи на двамата евреи, доста пряко свързани със семейството на Младенови. Обществената позиция на лекаря д-р Фойхтхехт, както и на търговеца на плодове и зеленчуци Йоаким Перец се променя през 1941 г., когато в България е приет Законът за защита на нацията, по силата на който започват преследвания и изселвания, и „изведнъж на евреите им беше забранено всичко“ (Динев 2006: 78). За дискриминационни разпореждания, като конфискуване на имущество, задължително носене на звездата на Давид, както и спазване на полицейски час, споменава и Вагенщайн (Вагенщайн 2002: 18 – 19, 218). В неговия роман се долавя обгръщащата града атмосфера на страх от депортиране в Полша във време, когато смяната на адреса е била забранена, във време на „безпочвена, необяснима, ала леснозапалима омраза и злорадство, които очакват своя час, притаени в най-тъмните ъгли на обществото“ (Вагенщайн 2002: 109), във време, изпълнено с лицемер-

рен конформизъм, тъй като „сред ония, които сега ти казват *Шалом*, има и такива, които са викали *Хайл*“ (Вагенщайн 2002: 245 – 246).

Измамно би било твърдението, че в продължение на векове съжителството в общото пространство никога не е било белязано от прояви на неприязън или дори враждебност към евреите. Кета Мирчева привежда честите през XIX век случаи на обвинения срещу евреите в ритуални убийства на християнски деца („кръвна клевета“) и в използването на кръвта им за религиозни цели. Такива свидетелства авторката открива в текстове, публикувани в следвъзрожденската пловдивска преса, преди всичко на страниците на вестниците „Балканска зора“ и „Пловдив“, като отбелязва, че някои публикации демаскират безпочвеността на такива предразсъдъци, а други ги насърчават (Мирчева 2020). Независимо от проявите на дискриминация в историята на Пловдив могат да се открият много достойни моменти на протест на интелектуалци и духовници срещу всякакви прояви на враждебност към евреите. Мирчева отбелязва, че не са открити никакви източници, свидетелстващи за антиеврейски нагласи в града преди 1878 година. Дори напротив, по време на Руско-турската война, когато засилването на антисемитските настроения принуждава много евреи да бягат от града, местните юдаисти не само че не са напуснали Пловдив, но дори са приемали бежанци (Мирчева 2020: 72 – 73). Десетилетията на съвместно съществуване и на изграждане на добросъседски отношения със сигурност са причина за установяването на взаимна толерантност като основа на междучовешките отношения. Навярно най-яркото свидетелство за този традиционно хетерогенен бит, който се отличава с относително голяма устойчивост срещу напорите на политическия антисемитизъм, е ситуацията от 10 март 1943 година. В романа на Анжел Вагенщайн разказвачът споменава за пловдивските евреи, „седнали на вързопчетата или картонените си куфарчета в двора на еврейското училище през онези ледени мартенски дни на 1943-та, когато товарните влакове за Полша вече чакаха на рампата при маслобойните“ (Вагенщайн 2002: 256). Този откъс представлява препратка към важно събитие от историята на Пловдив, когато 612 местни евреи са били събрани в двора на едно от училищата, за да бъдат депортирани. Благодарение на застъпничеството на митрополит Кирил, който, рискувайки собствения си живот, заявява, че няма да изостави своите съграждани, цар Борис III отменя депортацията.

Интересна информация за динамиката на промените в общността на пловдивските евреи се съдържа и в демографските сведения. Според данните, които предлага Недялка Петрова, от 1929 до 1932 г. градът е бил обитаван от 1600 еврейски семейства, а от списъка на населението,

съставен през 1943 г., излиза, че броят на юдаистите в Пловдив е 6208 души (Петрова 1997: 11). Както отбелязва Улрих Бюксеншутц, по време на първото следвоенно статистическо проучване популацията на евреите в България е изчислена на 49 172 души (тогава тя е била с повече от пет хиляди души по-голяма в сравнение с данните, направени въз основа на предишни изследвания), от които 5800 са живеели в Пловдив (Бюксеншутц 2020: 22). Втората световна война не предизвиква драстично редуциране на местната еврейска общност. Значително влияние върху нейната численост обаче оказва т.нар. алия⁸. Според данните, предложени от Бойка Василева, през 1951 г. в цяла България са останали само 7676 евреи, а през следващите години броят им постепенно е намалявал (Василева 1992: 142).

Съобразяването с демографските промени обяснява защо героите от романа на Д. Динев *Ангелски езици* на практика не срещат евреи. По подобен начин изглежда ситуацията и с другите малцинства. Вагенщайн описва всекидневните спонтанни взаимодействия между жителите на „Орта Мезар“, но Пловдив, описан от Динев, е вече друг град (въпреки че времевата разлика между двата романови свята е не повече от три десетилетия), тъй като неговата социална структура е подложена на пълна реорганизация. В периода на комунизма публичната видимост на пловдивчаните с различна етническа и религиозна принадлежност избледнява – те вече живеят в покрайнините не само на своето местообитание, но и във възприятията на местните български жители.

В романа *Ангелски езици* високата степен на тяхната маргинализация е представена в сцената с посещението на една от героините в ромския квартал на града. Отчаяната майка търси помощ за болния си син и се обръща към врачка. За взаимното отчуждение на ромската и българската общност свидетелства най-малкото фактът, че Марина никога преди това не е посещавала това място, а нейната поява там веднага бива забелязана от жителите на квартала, тъй като в това пространство тя е идентифицирана като чужда. Тръгвайки си, жената среща един ром и изслушва неговия разказ за някогашното му голямо приятелство със Станой Младенов, когото не е виждал от двадесет години. Човекът си спомня старите времена, когато заедно са празнували и са се веселили, но които безвъзвратно са отминали, а „сега тука почти не стъпват българи“ (Динев 2006: 151). Двете групи продължават да обитават територията на един и същи град, но вече нямат съвместен живот; традиционните добросъседски отношения са останали в миналото, а ромските квартали са се превърнали в гета. Възцарилата се в къщата мизерия и видимо по-доброто матери-

⁸ Алия (иврит) – репатриране, т.е. завръщане на евреите в Израел. – Б. пр.

ално положение на Марина, съпруга на сержант от милицията, живееща в модерно тристайно жилище, показват нова йерархия на достъп до привилегиите – представителите на малцинствата се занимават главно с традиционни занаяти или развлекателни сценични дейности (музика, дресиране на животни), с народни лечебно-магични практики, а издигането в обществото е достъпно най-вече за българите, свързани със структурите на Българската комунистическа партия.

Цитираният епизод показва провала на тоталитарната политика по отношение на ромското малцинство. Както подчертава Анастасия Пашова, имайки предвид нейния репресивен и дирижиран отгоре характер, не бива да се говори за опити за адаптация и интеграция, а по-скоро за асимилация и в определени моменти – дори за българизация („побългаряване“), чиято цел е разграничаването на ромите (в голямата си част изповядващи исляма и легитимиращи се като турци) от турското малцинство (Пашова 2005: 174 – 175, 177). Сред основните принципи на тази политика изследователката изтъква принудителния труд, признат за общественополезен (в селското стопанство или в държавните предприятия), забраната на чергарството и просенето на милостиня, както и изискването за постоянно местожителство. Издаваните от властта разпоредби, отнасящи се до ромите, според Пашова са насочени срещу тяхната етнокултурна идентичност, изразяваща се в упражняването на специфични дейности като средство за препитание, в номадския стил на живот или в силните семейни връзки (Пашова 2005: 179).

Опитите на Българската комунистическа партия да прилага политика на системен расизъм, стават причина за тиражирането на антицигански стереотипи и водят до дискриминация, чиито проявления намират отражение и по страниците на романа на Д. Динев. Когато продава къщата на покойния си дядо – ром калайджия, Йордан Апостолов не скрива своята неприязън към него:

Винаги беше мразил дядо си, поп Серафим, но къде-къде повече мразеше циганите. Според него всички цигани до един бяха крадци, а всички вкупом – мръсно племе. За Йордан те бяха виновни само заради това, че съществуваха. (Динев 2006: 267)

Героят не успява да обоснове причините на своето презрение към ромите, следователно можем да допуснем, че тази неприязън е неоснователна, но в същото време – изключително силна. От своя страна Марина (опитвайки се да спаси болното си дете) се страхува от реакцията на мъжа си, в случай че разбере за нейното посещение при врачката (Динев 2006: 150). Представената с едри шрихи ситуация на пловдивските роми

очертава настъпилата деформация в местните социални взаимоотношения, която се извършва в продължение само на едно поколение. Станой Младенов – дядото на Искрен, често изчезва за няколко дена:

Отиваше при циганите, пиеше с тях, танцуваше с тях, спеше при тях и завързваше вечни приятелства, заради които беше готов да умре.

(Динев 2006: 76)

По време на комунизма насилствената асимилационна политика води до системно изтласкване на тази етническа група в периферията на обществото, за да се стигне в крайна сметка до пълното ѝ отчуждение.

Както беше вече отбелязано, една от главните цели на привидната интеграция на ромите е била откъсването им от турското малцинство. Комунистическата политика спрямо мюсюлманското население (турци, помаци, татари и роми) достига кулминацията си по време на т.нар. възродителен процес. Сред последиците от провеждането на тази репресивна асимилаторска стратегия е и „голямата екскурзия“ – една от най-мощните емигрантски вълни в най-новата история на Европа. Както посочват историците Михаил Груев и Алексей Калъонски, между 3 юни и 21 август от България в Турция са избягали около 360 000 души (Груев, Калъонски 2008: 194). Динев с присъщия си язвителен и саркастичен тон описва това събитие като апогей на комунистическата политика спрямо етническите и религиозните малцинства, която със средствата на пропагандата се опитва да оправдае основанията си, използвайки абсурдни аргументи:

В надеждата, че опашките ще намалееят, комунистите принудиха много турци да напуснат страната и да си отидат в оная държава, за която предполагаша, че те си мечтаят [...]. Мнозина оказаха съпротива, но тогава на помощ се притече Народната милиция, а тя можеше да превърне всеки човек в мечтател. [...] Триста и десет хиляди турци се изселиха, само че опашките не намаляха.

(Динев 2006: 431).

В романа *Ангелски езици* Младен Младенов – предан партийен функционер, закърмен с комунистическите идеи, се е отрекъл от собствената си сестра заради американското ѝ гражданство, но с времето започва да забелязва недостатъците на системата и да прави опити да смекчи техните последици – а такава възможност „се появи през зимата на 84/85-а година, когато партията реши да смени имената на турското малцинство с българско-славянски“ (Динев 2006: 367). Героят си спомня за своя еврейски приятел от детството Исоп и все по-силно осъзнава противоречи-

ето между решението на властите и прокламираните ценности на интернационализма и равноправието. Отзвукът на общественото несъгласие прозвучава в изпълнения със завоалирани заплахи разговор с представителя на Държавна сигурност, който обосновава дискриминационната политика на партията с мрачната епоха на османското владичество. Историческата травма на българите е използвана като инструмент за убеждаване в правилността на политическото решение:

Повечето хора в България са българи, а кой българин наистина обича турците? Кой може да забрави, че петстотин години те се избивали, клали и са се гаврили с нашите деди?

(Динев 2006: 368)

Докато Младен Младенов има амбицията да усъвършенства системата, бруталният милиционер и апаратчик Йордан Апостолов – бащата на Светльо, проявява лоялност към нея и скоро му се удава случай да я докаже на практика, когато отива в родното си село край Пловдив, за да участва доброволно в акцията по смяната на имената. Той успява за един ден да се справи със задачата, а жителите на селото го наричат Йордан Кръстител, което – ако вземем предвид факта, че там не е имало турци, а само няколко ромски семейства – придобива трагикомичен нюанс. Единствената пречка, която Йордан среща, изпълнявайки мисията си, е съпротивата на същия този калайджия, на когото преди време е продал къщата на дядо си. Исмаил не желае членовете на неговото многобройно семейство да сменят имената си, тъй като дори в онзи момент трудно ги помни, но милиционерът подозира в решението му реакционна нагласа и религиозни основания. Това негово убеждение се затвърждава допълнително от полумесеца, татуиран на ръката на рома. Йордан го заставя да си смени татуировката и Исмаил „се прибра вкъщи късно през нощта със син чук и син сърп на лявата ръка, с безброй синини по тялото и с бележка, на която бяха записани новите имена на семейството му“ (Динев 2006: 386). Жалкото самодоволство на Йордан е разкритикувано дори от собствения му баща, който е участвал преди Девети в партизанското антифашистко движение, а сега се срамува от постъпката на сина си:

Как ще гледам утре хората в очите?... [...] Ти си болен. Наистина си болен.

(Динев 2006: 387)

Светлин през целия си живот е живял на село, където съседските взаимоотношения са били по-силни в сравнение с набързо модернизирания от комунистите Пловдив. В градските покрайнини не са се оформили хо-

могени етнически или религиозни зони, следователно пространствената близост между представителите на различните общности е съхранена, а паметта за мирното съвместно съществуване десетилетия наред продължава да доминира над лозунгите за единно социалистическо общество.

Реакциите на Младен и на Светлин – бащата на Йордан, показват, че дори героите, свързани с новата система, осъзнават, че сега властта си позволява прекалено много и в стремежа си да постигне политическа мобилизация, разпалва антагонизъм в обществото. Както отбелязва Снежана Бойчева, по време на кампанията за смяна на имената двамата герои демаскират т.нар. възродителен процес като „шизофреният опит за хегемонизиране на обществото чрез силов контрол върху традициите, основани на етническия произход“ (Бойчева 2015: 204). Привидната интеграция на турското малцинство представлява насилствен опит за асимилация чрез изкореняване на етническата и религиозната идентичност, определяна от властта като ретроградна и реакционна. Към тази реторика се присъединява и повествователят, резюмирайки изказването на един полковник от милицията:

[Т]урското малцинство не беше достатъчно свободно. Все още доста привързано към своите обичаи и имена, то влачеше тежките окови на своите реакционни традиции.

(Динев 2006: 384)

Михаил Груев и Алексей Калъонски посочват като последица от комунистическата асимилационна политика „дълбоката бразда не само между мнозинство и малцинства, но и между роднини и приятели, съседи и колеги, както и вододела в биографиите на хиляди хора“ (Груев, Калъонски 2008: 194). Принудителната смяна на имената, съпроводена и с други прояви на дискриминация, както и използването на съществуващи по-рано етнически конфликти отново предизвикват ефект, обратен на този, който е бил планиран от кампанията. Проектът за хомогенен български народ накърнява взаимното доверие, което преди е свързвало представителите на различните общности, населяващи държавната територия⁹, и засилва разделението между тях. Както обобщават изследователите, „възродителният процес временно замразява тенденциите към постепенна и естествена интеграция и дори асимилация. Насилието предизвиква обрат в междуетническото общуване, катализира формирането

⁹ Милена Савова-Махон отбелязва например, че спецификата на българското православие и на исляма, изповядван от живеещите в България мюсюлмани, спомага за интеграцията на двете общности (Савова-Махон 2019). – Б. а.

на устойчиви граници между групите, както и между тях и държавата, между обществото и управляващата го върхушка“ (Груев, Калъонски 2008: 195).

Това двустранно отчуждение *in statu nascendi* е доловено и от Алберт Коен. В *Далеч от Толедо* откриваме вълнуващо описание на мрачния хоровод на каруците, натоварени с имуществото на пловдивските турци, които напускат града. Разказвачът и арменската му приятелка искат да подарят на своя съученик Мехмед топка за спомен, но момчето гневно я отблъсква. Точно тогава децата преживяват първия си урок за това „как се засяват драконовите зъби на омразата в почва, торена от нетърпимостта. Безплодна, опустошителна, насочена не към онзи, който я е заслужил, а така, просто всепоглъщаща омраза“ (Вагенщайн 2002: 187). Потвърдената от Вагенщайн разнородност на пловдивската общност има органичен характер, спонтанно се е вплела в пространството на „Орта Мезар“, определяйки взаимоотношенията в квартала. Органична се оказва обаче и омразата, отприщана от политиките на идентичността от преди ХХ век. Александър Къосев анализира например сблъсъка на балканското всекидневие в мултиетничния Пловдив от ХІХ век с противоположните възгледи на отделните национални елити. Изследователят припомня процеса на създаване в града на „двойни“, огледални институции за култура и просвета като отглас на идеологическия българо-гръцки конфликт за надмощие в Тракия и стига до заключението, че подетият от двете страни публицистичен или литературен дискурс е предизвикал промяна в обществените отношения, тъй като някогашните съседи започват да се възприемат като привърженици на две антагонистични фракции (Къосев 2003: 150). Къосев отбелязва още, че от перспективата на българската имажинерна география от ХІХ век Пловдив – „един „шарен“ град сред „чисто българска“ Тракия“ (Къосев 2003: 154), е бил доста проблематично пространство.

Описваните от Вагенщайн взаимоотношения, характерни например за общуването в кръчмата, постепенно губят своя балансиран и симетричен характер. Равнопоставеността изчезва и разделението между мнозинството и малцинствата става все по-очевидно. Дискриминацията прониква в ниските равнища на обществото, вследствие на което се променя отношението към неговото многообразие – позитивното му възприемане отстъпва пред недоверието. Италианската балканистка Джустина Селвели (Giustina Selvelli) забелязва, че Анжел Вагенщайн и (пишещият за Русе) Елиас Канети предлагат „модел на света, който се опира на нееднороден фундамент и дори на концепцията за някакъв вид културен полиуниверсум (*cultural multiverse*)“ (Селвели 2017: 70). Димитър Динев

в романа си *Ангелски езици* на свой ред показва какви последствия имат опитите за преобразуване на този полиуниверсум в монокултура.

Начинът на конструиране на света в двата анализирани романа е в корелация с характеристиките на главните герои. Писателите използват различни наративни подходи (при Вагенщайн повествованието е в първо лице, а при Динев се води от гледна точка на отделните герои), но в крайна сметка компетенциите на разказвачите са зависими от познанията на персонажите, които често изразяват детската гледна точка. Детството на Алберт Коен е свързано с 40-те години на ХХ век, а мястото на действието в ретроспективните глави на романа е Пловдив, изправен на прага на преломните събития на Втората световна война и комунизма. Техните последици ще бъдат забелязани от порасналия вече герой едва когато той ще се върне в града след петдесетгодишно отсъствие. В романа на Димитър Динев тази хронология е някак си преобърната – Искрен Младенов и Светльо Апостолов идват на този свят през първата половина от съществуването на Народна република България. Момчетата растат обаче в среда, изпълнена с реминисценции за един отминал свят, а отчайващата ситуация след краха на режима ги принуждава да изоставят родния си град и да се заселят във Виена.

Като дете Алберт живее в специфично обкръжение, чиято разнородност приема за нещо напълно естествено – неговите приятели са българи, арменци, турци и роми. Връщайки се в посткомунистическия Пловдив, героят се потапя в спомените си за света от своето детство, а този свят – в съпоставка с разградената, задлъжняла и завладяна от мафията България от периода на прехода – изглежда дори идиличен. От друга страна, Искрен и Светльо са родени в семейства, облагодетелствани от комунистическата система – бащите и на двамата са партийни функционери и не принадлежат към етническо или религиозно малцинство. Но след като попадат във Виена, те виждат другото лице на действителността, което особено към емигрантите не е така благосклонно, и героите разбират какво значи да си беден, гладен и бездомен.

И при двамата автори детската перспектива, която се явява основен начин за описание на изобразявания свят, позволява да се открият контрастите във възприемането на заобикалящата действителност в ранна и в зряла възраст. Ето защо не изненадва фактът, че запечатаното в съзнанието безгрижно време им изглежда идилично – тогава те все още не са имали способността да гледат критично на действителността. По тази причина малкият Алберт Коен не е могъл да разбере яростта на унижения Мехмед, който напуска Пловдив с другите турци, не се е досещал и за причините за изчезването на арменката Аракси, чието семейство е било

интернирано. По същия начин и в романа на Динев децата не забелязват признаците на насилствения режим: Искрен не се замисля защо само баща му може да достави банани в детската градина, а Светльо не знае, че дядо му е бил съден и изпратен в лагер, и не разбира защо родителите му изпадат в паника, когато детето повтаря чутата от него фраза: „Другарят Живков ръси лайна не само през гъза, но и през устата“ (Динев 2006: 167). Историите от детството на трите персонажа разказват за отминали времена, които са се запечатали в тяхното съзнание и затова са неподатливи на промяна. Следователно е съвсем разбираемо защо детските им спомени са наивни и лишени от критична оценка¹⁰.

И Анжел Вагенщайн, и Димитър Динев съзнателно се отказват от модерния наратив. За да поддържат впечатлението за автентичност на семейния разказ, те избират класическата форма на повестуване и поетиката на анекдота, слуховете и злословията. Анна Затора отбелязва, че един от главните жанрови показатели на семейната сага е „линеарно-цикличният разказ, разказването по непрекъсната линия, която напомня устните форми и произлиза от сказа или беседата“ (Затора 2022: 150). Произведението на Динев е наратив с фикционален характер, но умелото вплитане на жанрове от устната традиция придава достоверност на описваните събития и прави героите по-истински. Използването от автора на речи на партийни политици или на градски легенди улеснява читателя, помага му да разпознае в изображения свят автентичната пространствена и темпорална рамка на Пловдив от втората половина на XX век, но също така придава автентичност и на героите.

Опитвайки се да създаде впечатление за достоверност на разказваните събития, Анжел Вагенщайн използва на свой ред друга стратегия. Неговата биография и тази на Алберт Коен имат много общи точки, като например еврейския произход, Пловдив като техен роден град или участието им в антифашисткото движение. Авторът на *Далеч от Толедо* въвежда принципа на тъждественост на герой и разказвач (повествование в първо лице) и използва всички тези аналогии, които детерминират позицията на възприемателя. Както твърди Филип Лъожон – френски изследовател на автобиографичната и мемоарно-дневниковата литература, „когато идентичността (на героя и автора – бел. м., А. К.) не е установена (фикция),

¹⁰ Меглена Златкова, която е правила етнографски анкети с жителите на Пловдив, забелязва същия селективен модел на разказване. По-възрастните пловдивчани с удоволствие разказвали за града такъв, какъвто са го запомнили в детството си, споделяли спомени „за доверие между хората, зачитане на празниците на етнически и религиозно различните, за съвместни игри“. Изследователката отбелязва, че за тези информатори „образите на градските квартали [...] са устойчиви, независимо от архитектурното им предефиниране“ (Златкова 2004: 60 – 61). – Б. а.

читателят ще търси сходства независимо от желанието на автора; а когато тя е установена (автобиография), тогава ще е склонен да търси различия“ (Льожон 1975: 38 – 39). Следователно писателят сключва с читателя – по думите на Льожон – „романов договор“. С този вид договор се среща, когато авторът и героят на произведението не носят едно и също име и когато са налични доказателства за фикционалността на текста. Подзаглавието на *Далеч от Тоledo* съдържа жанровото определение „роман“, а произведението изпълнява и двете условия, които фикционалният характер на жанра имплицира. Едновременно с това използването на този модел парадоксално активира любопитството на читателя, който въпреки намеренията на автора да създаде фикционален разказ, ще чете разказаната история като автентична, а на места дори като автобиографична.

В двата романа преобладава разказ за времето, предхождащо времето на разказване. Наративът е изграден чрез спомени, отклонения от основната тема (дигресия), семейни анекдоти, благодарение на което придобива епическа протяжност, а действието – събитийност и епизодичност. Микроисториите от живота на семействата се разиграват на обществено-историческия фон на Пловдив, запомнен от безгрижното детство като идилично пространство, но и като източник на автоидентификация. Героите са родени тук, тук са израснали, тук са имали преживявания, които са ги формирали, тук се завръщат (физически или в спомените си) от новите родини.

Далеч от Тоledo и *Ангелски езици* представляват съвременни хроники на историята на Пловдив, който вече не съществува. Възможно е дори това хетерогенно място за среща на Балканите с Ориента и Средна Европа никога да не е съществувало и да е било единствено плод на детското съзнание, сантиментално потребен на възрастните в търсене на собствените им корени или на пресечна точка със света. Гледайки платната на Цанко Лавренов и Златьо Бояджиев, Алберт Коен се пита: „Имало ли е някога такъв Пловдив?“ (Вагенщайн 2002: 163). Поликултурният град от миналото изглежда измислен, особено като знаем, че след него не са останали много следи. Когато Младен от романа на Динев излиза на балкона на сградата, издигната на мястото на родния му дом, той търси с поглед местата, където някога е тичал и играл, но не ги открива: „Младен търсеше детството си и не можеше да го види“ (Динев 2006: 97). Подобна дезориентация в пространството изпитва и сестра му Роза, която след години отсъствие от града иска да посети старата синагога, но „там, дето някога миришеше на свеци, сега миришеше на топъл хляб“ (пак там: 256), защото храмът е превърнат във фурна. Трудности с разпознаването на Пловдив след години има и Алберт Коен, тъй като „времето не е оставило онези трайни пътеводни знаци, по които дори и след един век можеш да се ориентираш в

местата на детството си“ (Вагенщайн 2002: 112). Става ясно, че в тъканта на Пловдив са се материализирали деструктивни процеси, причинени от преломни събития в историята на България, като Втората световна война, комунизма или общественно-политическата промяна през 90-те. Те са трансформирали безвъзвратно градския пейзаж, подкопали са устоите на многообразието, на които се е основавало някогашното общество, и са предизвикали разпадане на традиционните общности – на семейството, добросъседството, приятелството.

Емиграцията, хибридните идентичности на емигрантите, многоезицието са важни теми както в произведенията, така и в биографиите на авторите на разглежданите романи¹¹. Динев все пак не е съгласен творчеството му да бъде определяно като емигрантска литература, която днес вече е изгубила дисидентския си елемент (впрочем високо ценен от 90-те години на миналия век насетне по отношение на по-старото поколение писатели – противници на миналия режим) и се възприема като второстепенна, намираща се на периферията на литературната система както в родната за дадения творец страна, така и в неговата нова културна среда¹². Австрийският писател смята това определение за дискриминационно и изкуствено, защото „няма мит, в който да няма „емигрантство“, който да не разказва историята за едно дълго пътуване и завръщане“ (Динев, Дакова 2008). И двете анализирани в тази статия произведения са разкази за завръщането, за особените реемиграции – фактически или ретроспективни. Алберт Коен след години посещава Пловдив, което отприщва у него вълна от спомени, а Искрен и Светльо в същото време, макар и независимо един от друг, посещават един гроб на виенските гробища и това става отправна точка на ретроспективния разказ за много поколения пловдивски семейства.

ЛИТЕРАТУРА

Аретов 2009: Аретов, Н. *Българската емигрантска литература: поглед от дома*. [Aretov, N. *Balgarskata emigrantska literatura: pogled ot doma.*] 2009, <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=38&WorkID=16629&Level=1> (20.07.2023).

¹¹ Димитър Динев е написал романа си на немски език, но е „кодирал“ в текста елементи от родния си език, както отбелязва Любка Липчева-Пранджева (Липчева-Пранджева 2020: 373 – 392). – Б. а.

¹² По повод на романа *Ангелски езици* пише Ирис Хипфл разглежда международното измерение на съвременната немскоезична литература, както и творчеството на писателите емигранти в Австрия (Хипфл 2007). – Б. а.

- Атанасов 1897:** *Статистически сборник на Княжество България*, съст. Атанасов Илия. [Atanasov, I. Statisticheski sbornik na Knyazhestvo Balgaria.] София: Печатница „Военен журнал“, 1897.
- Бойков 2012** Бойков, Гр. „Османизацията“ на Пловдив (Филибе) през XV в. – население, градоустройство и архитектура. [Boykov, Gr. Osmanizatsiyata na Plovdiv (Filibe) prez XV v. – naselenie, gradoustroystvo i arhitektura.] // *Годишник на Регионален исторически музей – Пловдив*. Пловдив, 2012, 39 – 67.
- Бойчева 2015:** Бойчева, С. Социокултурни модели на българското общество в „българските“ романи на Илия Троянов, Димитър Динев и Сибиле Левичаров. [Boycheva, S. Sotsiokulturni modeli na bulgarskoto obshtestvo v „bulgarskite“ romani na Iliya Troyanov, Dimitar Dinev i Sibile Levicharov.] // *Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“*, 2015, № 1, 152 – 222.
- Бюксеншутц 2020:** Бюксеншутц, У. *Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944 – 1989)*. [Büchschütz, U. Maltsinstvena politika v Balgaria. Politikata na VKP kam evrei, romi, pomatsi i turtsi (1944 – 1989).] Берлин: Imir, 2020.
- Вагенщайн 2002:** Вагенщайн, А. *Далеч от Толедо*. [Vagenshtayn, A. Dalech ot Toledo.] София: Колибри, 2002.
- Василева 1992:** Василева, Б. *Евреите в България 1944 – 1952*. [Vasileva, B. Evreite v Balgaria 1944 – 1952.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992.
- Вачкова 2014:** Вачкова, В. Романьотите в ромейския свят. [Vachkova, V. Romanyotite v romeyskiya svyat.] // *La Estreya*. 2014, № 10, 11 – 23.
- Груев, Кальонски 2008:** Груев, М., А. Кальонски. *Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим*. [Gruev, M., A. Kalyonski. Vazroditelniyat protses. Myusyulmanskite obshtnosti i komunisticheskiyat rezhim.] София: Сиела, 2008.
- Динев 2006:** Динев, Д. *Ангелски езици*. [Dinev, D. Angelski ezitsi.] София: Рива, 2006.
- Динев, Дакова 2008:** Динев, Д., Б. Дакова. *Димитър Динев: понятието емигрантска литература е дискриминиращо*. [Dinev, D., B. Dakova. Dimitar Dinev: ponyatiето emigrantska literatura e diskriminirashto.] 2008, <https://liternet.bg/publish/bdakova/d_dinev.htm> (22.07.2023).
- Дойч, Франко 1905:** Deutsch, G., M. Franco. *Philippopolis*. // *Jewish Encyclopedia*. 1905, т. IX, 682 – 683.
- Затора 2017:** Zatora, A. *Saga rodzinna — próba uporządkowania i konceptualizacji gatunku*. // *Zagadnienia Rodzajów Literackich*. 2017, LX, № 2, 27 – 41.

- Затора 2022:** Zatora, A. Saga rodzinna. // *Zagadnienia Rodzajów Literackich*. 2022, LXV, № 2, 149 – 152.
- Златкова 2004:** Златкова, М. Градски общности и пространства на града – наследство и културно взаимодействие. [Zlatkova, M. Gradski obshtnosti i prostranstva na grada – nasledstvo i kulturno vzaimodeystvie.] // *Български фолклор*. 2004, № 1 – 2, 56 – 67.
- Карадечева 1997:** Карадечева, М. Източна Румелия – модел за лоялно съжителство между етносите. [Karadечева, M. Iztochna Rumelia – model za loyalno sazhitelstvo mezhdu etnosite.] // *Пловдивският модел. Сборник статии*. Пловдив: Ита Ест, 1997.
- Кьосев 2003:** Кьосев, А. Пловдив и далечното. Към отношението между културна урбанистика и имагинерна география. [Kyosev, A. Plovdiv i dalechnoto. Kam otnoshenieto mezhdu kulturna urbanistika i imaginerna geografija.] // *Социологически проблеми*. 2003, № 3 – 4, 143 – 172.
- Льожон 1975:** Lejeune, P. Pakt autobiograficzny. // *Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacja*. 1975, № 5, 31 – 49.
- Липчева-Пранджева 2020:** Липчева-Пранджева, Л. *Класици, изгнаници, емигранти. Литературни идентичности и превод*. [Lipcheva-Prandzheva, L. Klasitsi, izgnanitsi, emigranti. Literaturni identichnosti i prevod.] София: Изток – Запад, 2020.
- Маринова-Христиди 2020:** Marinova-Christidi, R. From salvation to Alya: the Bulgarian Jews and Bulgarian-Israeli relations (1948 – 1990). // *Southeast European and Black Sea Studies*. 2017, XVII, № 2, 223 – 244.
- Мирчева 2020:** Мирчева, К. Към историята на антисемитизма в Пловдив в късния XIX век. [Mircheva, A. Kam istoriyata na antisemitizma v Plovdiv v kasniya XIX vek.] // *Литературна мисъл*, 2020, № 1, 70 – 89.
- Пашова 2005:** Пашова, А. „Всички цигани да се преобразят в българи“. Политики на тоталитарната власт към ромите в България (1944 – 1989). [Pashova, A. „Vsichki tsigani da se preobrazyat v balgari“. Politiki na totalitarnata vlast kam romite v Balgariya (1944 – 1989).] // *Обществено подпомагане и социална работа в България. История, институции, идеологии, имена*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2005.
- Пеев 1941:** Пеев, В. *Град Пловдив. Минало и настояще*. [Peev, V. Grad Plovdiv. Minalo i nastoyashte.] Пловдив: Пловдивско археологическо дружество, 1941.
- Петрова 1997:** Петрова, Н. Документи за пловдивските евреи в Държавен архив – Пловдив. [Petrova, N. Dokumenti za plovdivskite evrei v Darzhaven arhiv – Plovdiv.] // *Пловдивският модел. Сборник статии*. Пловдив: Ита Ест, 1997.

- Русин 2015:** Rusin, B. Mniejszość żydowska w Księstwie Bułgarii w latach 1879 – 1885. Wybrane problemy. // *Balkanica Posnaniensia*, 2015, № 2, 37 – 53.
- Савова-Махон 2019:** Савова-Махон, М. Турското малцинство при комунистическа България – политика на етничност и власт. [Savova-Mahon, M., Turskoto maltsinstvo pri komunisticheska Balgariya – polityka na etnichnost i vlast.] // *Либерален преглед*. Електронно списание. 2019, <https://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/3579-turskoto-maltzinstvo-pri-komunisticheska-balgariya-politika-na-etnichnost-i-vlast> (23.08.2023).
- Селвели 2017:** Selvelli, G. Identity and Multiplicity in Canetti’s and Wagenstein’s Birthplaces: Exploring the Rhizomatic Roots of Europe. // *Bulgarian Studies*. 2017, № 1, 60–85.
- Тамир 1979:** Tamir, V. *Bulgaria and Her Jews. The History of a Dubious Symbiosis*. New York: Sepher-Hermon Press for Yeshiva University Press, 1979.
- Тьонис 1988:** Tönnies, F. *Wspólnota i stowarzyszenie. Rozprawa o komunizmie i socjalizmie jako empirycznych formach kultury*. Warszawa: PWN, 1988.
- Уин 1996:** Ween, L. Family Sagas of the Americas: ‘Los Sangurimas’ and ‘A Thousand Acres’. // *The Comparatist*, 1996, № 20, 111 – 125.
- Хипфл 2007:** Хипфл, И. За хибридноста на мигрантската литература. Романът на Димитре Динев *Ангелски езици*. Превод от немски: Елена Димитрова. [Hipfl, I. Za hibridnostta na migrantskata literatura. Romanat na Dimitre Dinev *Angelski ezitsi*.] // *Проглас*, 2007, № 1, 57 – 70.
- Чокоев, Тотев 1993:** Чокоев, И., К. Тотев. Еврейският квартал в Търново през XIV в. Опит за локализация. [Chokoev, I., Totev, K. Evreyskiyat kvartal v Tarnovo prez XIV v. Opit za lokalizatsiya.] // *Исторически преглед*, 1993, № 4 – 5, 94 – 106.

Превод от полски: **Димитрина Хамзе**

ЛИТЕРАТУРНОТО ПОЛЕ НА ГЕОРГИ ГОСПОДИНОВ, ИЛИ ЗАЩО БЪЛГАРИН СПЕЧЕЛИ НАГРАДАТА „БУКЪР“ ПРЕЗ 2023 Г.?¹

Кристиан Фос
Хумболтов университет, Берлин

Кристиан Фос. Литературно поле на Георгия Господинова, или Почему болгарин стал лауреатом Букеровской премии 2023 года?

В статье сделана попытка объяснить и осмыслить огромный международный успех нового романа Георгия Господинова *Приют времени (Времеубежище)*. В то же время я расскажу о своем опыте преподавания на факультете южнославянских исследований в Берлине и о своих семинарах по транснациональной литературе на Балканах. К сожалению, сравнительное преподавание постюгославской и болгарской литературы исчезло из немецкоязычных университетов. Только внутрирегиональный сравнительный подход позволит выявить уникальные преимущества как болгарской, так и постюгославской литературы. Кроме того, сравнение может помочь преодолеть западные эссенциалистские культурологические представления о постюгославских, балканских и/или славянских реалиях.

Следуя концепции Пьера Бурдьё, я попытаюсь описать болгарское литературное поле Господинова, анализируя техники повествования и сюжеты в произведениях Димитре Динева, Ангела Игова, Мирослава Пенькова и Алека Константинова.

Успех Господинова объясняется его стратегией глокализации и возведения первичной и подробно описанной болгарской ностальгии на новый, европейский уровень. Примером тому служит уже использованная фигура Минотавра и античная мифология в *Физике печали (Физика на тъгата)*, позволяющая перенести опыт социалистической болгарской печали в международно актуальный и постмодернистский контекст.

Ключевые слова: транснациональная литература, интегральное южнославянское исследование, интрастратегическое сравнение, глокализация, литературное поле, Георгий Господинов, *Приют времени*

¹ Частта, посветена на романа на Георги Господинов *Времеубежище*, беше представена на 13 декември 2023 г. в рамките на семинара *Времеубежище на Георги Господинов* и беше публикувана на сайта на Културния център на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (<https://culturecenter-su.org/time-shelter-public-discussion/>) със заглавие *Георги Господинов, глокализацията европеец и краят на транснационалното*. – Б. а.

Christian Voss. The Literary Field of Georgi Gospodinov, or Why Did A Bulgarian Win The Booker Prize 2023?

The article tries to explain and contextualize the immense international success of Georgi Gospodinov's new novel *Time Shelter* (*Времеубежище*). At the same time, I will summarize my teaching experience at the Department of South Slavic Studies in Berlin and my seminars on transnational literature from the Balkans. Unfortunately, the comparative teaching of Post-Yugoslavian and Bulgarian literature have disappeared from German-speaking universities. Only the intraregional comparative approach would enable the identification of the unique selling points of Bulgarian as well as Post-Yugoslavian literature. Additionally, the comparison may help in overcoming Western essentialist culturalizations of the Post-Yugoslavian, Balkan and/or Slavic realities.

Following the concept of Pierre Bourdieu, I will try to describe the Bulgarian literary field of Gospodinov by analyzing narration techniques and plots in the writings of Dimitré Dinev, Angel Igov, Miroslav Penkov, and Aleko Konstantinov.

Gospodinov's success can be explained by his strategies of glocalizing and lifting the primary and extensively described Bulgarian nostalgia onto a new, European level. Examples of this are the already used figure of the Minotaur and Ancient mythology in *Physics of Sorrow* (*Физика на тъгата*) to transpose the experience of socialist Bulgarian sadness onto an internationally relevant and postmodern context.

Key words: Transnational literature, integral South Slavic Studies, intraregional comparison, glocalization, literary field, Georgi Gospodinov, *Time Shelter*

В настоящата статия ще проследя развитието и успеха на Георги Господинов (р. 1968 г., Ямбол), като изложа разсъжденията си за впечатлението от българската култура в европейския контекст, и ще свържа това със ситуацията на българистиката в Хумболтовия университет в Берлин. Георги Господинов от дълго време е свързан със славистиката в Берлин – на организираната от мен съвместно с Посолството на Република България в Берлин конференция „Българистиката в Европейския съюз – перспективи и потенциал“² на 16 и 17 май 2008 г. той представи свои стихотворения. През летния семестър на 2015 г. Г. Господинов беше гостуващ професор на славистите в Хумболтовия университет в Берлин по програмата „Зигфрид Унзелд“³ и проведе два семинара: „Детство, литература, идеология“ и „Творческо писане и емпатия“ (<https://www.slawistik.hu-berlin.de/de/unseld-professur/gospodinov>).

² Докладите от конференцията са издадени под същото заглавие (*EU-Bulgaristik – Perspektiven und Potenziale*) като том 6 на поредицата *Изследвания на литературата и културата в Централна и Източна Европа* (*Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europe*, Band 6, München, 2009). – Б. а.

³ Зигфрид Унзелд (Siegfried Unseld, 1924 – 2002) – немски издател. На негово име през 2004 г., когато се навършват 80 години от рождението му, е учредена международна награда за научни и литературни постижения. – Б. ред.

Контекстът на южната славистика

Берлин е едно от двете академични средища в Германия (освен Йена), в което има професура (преподавателско място) по южна славистика. Вследствие на проведените през 90-те години на миналия век структурни промени и съкращения южната славистика днес е по-слабо застъпена от западната и източната. Езиковият практикум е обезпечен от лекторат, който се финансира от Министерството на културата в София.

Бих искал за разкажа с конкретни примери от практиката на своето преподавателско ежедневие как южната славистика, в това число и българистиката, би могла да се развие като интердисциплинарна специалност. Ще имам предвид учебните си занятия по литературознание. От 2022 г. водя лекции по дисциплината „Въведение в южнославянските литератури“ („Einführung in die südslawischen Literaturen“), която през летния семестър на 2023 г. беше последвана от свързания с нея семинар „Транснационална литература на Югоизточна Европа“ („Transnational literatures from Southeast Europe“). По време на семинарните занятия често преди всичко книги на автори от диаспората, които като деца и младежи е трябвало да избягат от Югославия. Благодарение на награди като „Дойчер Бухпрайз“⁴, която за 2019 г. беше връчена на пишещия на немски език Саша Станишич, но също и на включването на някои автори от Балканите в обзорното изследване *Новата световна литература и нейните големи разказвачи (Die neue Weltliteratur und ihre großen Erzähler, 2014)* на Зигрид Льофлер литературите от Югоизточна Европа получават високо признание на глобализирания книжен пазар. В моя семинар за транснационална литература наред с автори като Александър Хемон, Лана Басташич или Беким Сейранович бяха включени също и някои български писатели: Мирослав Пенков, Капка Касабова, Димитър Динев и Георги Господинов. Изборът ни беше ръководен от два основни въпроса: кои са специфичните особености на българската литература в сравнение с постюгославската и какви са разликите между транснационалната мигрантска литература и литературата, създавана „у дома“. Убежден съм, че на тези въпроси може да се отговори чрез съпоставяне на явленията както във вътрешнорегионален, така в трансрегионален план. От една страна, южнославянският „общ знаменател“ между българистиката и останалата част от южнославянската наука би допринесъл за българистиката, ако искаме да определим специфичните черти на българската литература и култура. От друга страна, сравнението между бившите югославски литератури и култури с литературата и културата на Бълга-

⁴ „Дойчер Бухпрайз“ е немска литературна награда. – Б. пр.

рия е също толкова полезно: то предотвратява есенциализацията и евентуалната културологизация на етническото насилие, познато от югославските войни през 90-те години на ХХ век. В същото време контрастът не бива да се преекспонира, тъй като в културната памет на всички южни славяни има много общи знаменатели, като например мултикултурното наследство от времето на Османската империя и/или на Хабсбургите, както и наратива за чуждото владичество.

Феноменът Господинов

Отговор на двата поставени по-горе въпроса можем да потърсим в романа на Георги Господинов *Времеубежище*⁵, за който той получи през 2023 г. престижната награда „Букър“. Господинов издаде три важни романа, които са преведени на немски език. Докато в първите два (*Естествен роман*, 1999, нем. изд. 2007, и *Физика на тъгата*, 2011, нем. изд. 2014) действието се развива в България, то неговият трети роман е общоевропейски и действието се пренася в Швейцария, България и останалата част на Европа. Още във *Физика на тъгата* Господинов успява да „глокализира“ своята българска реалност. Това му се удава чрез античната митология, която принадлежи към културната памет на всички европейци. По този начин той превръща българската тъга на своето детство в повествователно преживяване, което в същата степен е валидно за Испания или Швеция.

Неговият голям успех не трябва да подвежда към неоснователното предположение, че е налице нов интерес към България у европейските читатели. Този интерес се появи едва след наградата, която сигурно ще привлече и заинтригува нови читатели. Но тайната на успеха на Господинов се крие в способността му да напише роман, който пресъздава преживяване, описано подробно с помощта на българския опит – примерно носталгията по миналото, но издигната на по-високо общоевропейско ниво. Социолози нарекоха това „глокализация“, имайки предвид преплитането в повествованието на глобално значимото с локални примери (вж. Дамрош 2018: 159 – 165). С романа на Господинов понятието за транснационално бива разколебано, защото Господинов живее и пише в София. Благодарение на многобройните си пребивавания в чужбина (в резиденции за писатели или като стипендиант на Берлинския институт за напреднали изследвания, също като гост преподавател през 2015 г. в Института по славистика и унгарология) той може да пише като транснационален писател и да използва типични за този тип автори топоси,

⁵ Първото издание на *Времеубежище* е от 2020 г. (Пловдив: Жанет 45). – Б. а.

като двойната липса на отечество, отчуждението от родината и класическия мотив на завръщането на емигранта.

Романът *Времеубежище*

Георги Господинов е един от най-четените автори от Югоизточна Европа. Докато в романа *Физика на тъгата* стремежът на автора е с помощта на гръцката митология и на образа на минотавъра да изведе спомена за тъжното детство и младежките години в социалистическа България до универсално четиво, то неговият нов роман *Времеубежище* (*Zeitzuflucht*⁶) е в много по-голяма степен политически и същевременно европейски и български. Авторът подвежда своите читатели: първоначално създава впечатление, че предлага нова вариация на Марсел Пруст, като пресъздава индивидуалните спомени чрез техните материални импулси (експлицитно назовани са прословутите френски сладкиши „мадлен“), но втората част на книгата е пренесена на друго ниво – колективно и национално, където така наречените възстановки на исторически събития и на ключови дати трябва да съживят националната културна памет. Тук Господинов предлага една горчиво реалистична сатира на днешна България, която се колебае между носталгията по комунистическите десетилетия и национализма на освободителните войни през 70-те години на XIX век и стига до антиутопията за излизане на България от Европейския съюз.

Но нека да не избързваме. Сюжетът за материалността на едно вече несъществуващо минало може да се счита за типично постсоциалистически и източноевропейски. И действително Господинов вече е издал сборника *Инвентарна книга на социализма* (2006), а също така и сборника с разказани от различни хора спомени *Аз живях социализма. 171 лични истории* (2006). През 70-те години на XX век каталогът „Некерман“ е имал различна символна стойност в ГДР и в България в сравнение с ФРГ. Във *Времеубежище* Господинов комбинира много умело своя български опит с общоевропейския: романът му започва във Виена, но действието се развива основно в Цюрих. Двата главни герои са ексцентричният Гаустин и авторът разказвач – млад български писател, който опознава Европа от пътуванията си във връзка с литературни четения и пребивавания в писателски резиденции и по всичко изглежда, че е самият Господинов.

Дватамата проектират първоначално като психотерапевтична концепция създаването на „клиника за минало“. След като този експеримент за

⁶ Романът е издаден на немски през 2022 г. в превод на Александър Зицман (Alexander Sitzmann) от издателство „Ауфбау“ („Aufbau“). – Б. ред.

лечение на пациенти, болни от Алцхаймер, се оказва успешен и придобива международен мащаб, като се стига дори до построяване на цели села на миналото, проектът се проваля. Убеждението, че откъсването от реалния свят и усилването на собствените спомени чрез изкуствено реконструирано, фиктивно минало има лечебен ефект, се разколебава, когато в клиниката на паметта се появяват комисари от Европейския съюз и идентифицират бягството в миналото като средство за преодоляване на кризата с легитимацията на Европейския съюз. Референдум във всяка страна на ЕС трябва да изясни къде искат да се завърнат отделните нации.

Този процес Господинов пресъздава по различни начини. Референдумите на всички други европейци са обобщени на едва петдесет страници, докато само на българския казус са посветени почти сто страници под формата на пътепис, в който разказвачът разглежда темата за отчуждението на емигранта от родината му:

[И]маше две Бългрии и нито една от тях не беше моята. [...] Това трябваше да е моят град и моето минало да се търкаля по тези улици [...] Но ние вече май не си говорехме.

(Господинов 2023: 255).

Двете български фракции – показателни като абстракция за цялата бивша Източна Европа с изключение на Русия и Беларус – представляват, от една страна, посткомунистите, които се възхищават на тоталитарната социална държава от 50-те до 80-те години на ХХ век, а от друга – неонационалистите, които се фокусират върху антиосманската съпротива през 70-те години на ХІХ век и провеждат домородна, антиислямска идентификационна политика. Господинов изяснява непротиворечивото взаимодействие на двете позиции в българския националкомунизъм по времето на Тодор Живков, обръщайки внимание на факта, че след настъпилата на референдума патова ситуация двете партии внезапно се коалират.

Два вездесъщи девиза, познати от рекламата от националкомунизма – „България на три морета“ и „1300 години България“ – се появяват многократно. Първият се отнася до великобългарската представа за територията на България от Адриатическо и Егейско до Черно море, а вторият се отнася до 1981 г., когато България празнува 1300-годишната история от своето създаване. Така Господинов разяснява устойчивостта на националкомунистическия етноцентризъм. В крайна сметка именно поколението на онези историци и политици, които днес определят македонския дискурс в София, в детството си са били повлияни от фетиша на „1300 години“.

Първоначално безобидни, клиниките на паметта впоследствие се проявяват в друга светлина, когато един стар съученик на разказвача се

оказва архитектът на двете носталгични движения. Той произвежда памет по идентичен на Гаустин и неговия помощник начин, но вече като национален фетиш (дори взривеният мавзолей на Георги Димитров в центъра на София е възстановен...).

Началото на четвъртата глава на книгата цитира *Ана Каренина* на Толстой, но тук думата *семејство* е заменена от *държава*:

Всички щастливи държави си приличат, всяка нещастна държава е нещастна посвоему, както е писано.

(Господинов 2023: 268)

Към кое десетилетие западните и централните европейци изпитват най-голяма носталгия? Докато на българската психика се прави дисекция на почти 100 страници, тук са оставени само по няколко страници за отделните европейски нации. И все пак на Господинов му се удава да пресъздаде духа на 60-те и 70-те години на XX век посредством спомени за спортни, музикални и медийни събития и да вмъкне остри забележки (като например за „почти незабелязания“ резултат от изборите в Германия, които отредиха второ място за желасците да се завърнат в 30-те години на XX век).

Последната част от книгата пресъздава неудържимия разпад, тъй като духът вече не може бъде върнат в бутилката. Първо изчезва Гаустин, когото ние всъщност познаваме от предишни разкази на Господинов (като колекционер на антикварни вещи, който може да изпраща писма и пощенски картички от миналото, съответстващи във всеки детайл на оригинала) (*И други истории*, 2001; *Гаустин, или Човекът с многото имена*. Българо-немско издание, 2004). След това разказвачът постепенно губи своя разсъдък; наративната перспектива и местоименията варират от първо до трето лице, времето се разпада напълно. В епилога е използвана номерацията 0 и 1, а последното изречение гласи: „Утре беше 1 септември“ (има се предвид 1939 г.). Книгата завършва с нищо незначеща поредица от букви на кирилица.

В крайна сметка книгата е притча за разочарованите надежди на източноевропейците, които са се надявали, че политическата промяна внезапно ще ги направи отново млади, а в най-добрия случай – и секси, и богати. Въпреки острата сатира срещу България (само тази страна е извадена на показ като пример за нелепо и тесногръдо афиширане на етноцентрични митове) можем да твърдим, че в романа е пресъздадено европейското пространство на паметта, което се удържа от многобройните пътувания на Гаустин и на неговия чирак магьосник, както и от всеобхватния експеримент на „клиниките на паметта“. Затова романът на Господинов

не би трябвало да се приема едностранчиво като морализаторско предупреждение за рисковете на носталгията. Ключът към успеха както на този, така и на неговия предишен роман *Физика на тъгата* е в транспонирането – новата книга на Господинов също носи българския импулс, но чрез техниката на делокализацията и „глокализацията“ българският опит придобива универсална значимост. Така на автора му се удава да излезе от своята балканска периферия и да пресъздаде по изненадващо нов начин такива големи теми, като идентичност, памет, носталгия, Европа. Дори бъдещето да е представено антиутопично, то все пак си остава европейско.

Българското литературно поле

В своя основен труд *Правилата на изкуството. Генезис и структура на литературното поле*⁷ (*Les Règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*) Пиер Бурдийо (1930 – 2002) дефинира „литературното поле“ на модерната литературна продукция от социологическа гледна точка: централни елементи на литературното поле са теорията за хабитуса и полето, теорията за капитала, концепцията за относителната автономия, както и теорията за социалното пространство.

На въпроса за българското литературно поле и за сходствата при избора от Г. Господинов на сюжети и повествователни техники като прилики съвсем ясно се открояват хумористичният, самоироничният повествователски стил, който вече познаваме от героя на Алеко Константинов (1863 – 1897) Бай Ганьо. Почти от само себе си се разбира, че изборът на сюжети е различен в сравнение с литературата на бивша Югославия, където централни са преди всичко травмата от провала на Югославия и етническото насилие по време на гражданската война през 90-те години на ХХ век. Освен това представените тук автори пишат преди всичко за потисничеството на комунистическия режим и за трудностите на прехода. Ето защо разглеждам авторите Димитър Динев, Мирослав Пенков и Ангел Йгов като принадлежащи към литературното поле на Господинов.

Димитър Динев. *Ангелски езици* (2003)

Създаденият на немски език роман описва подробно върху 600 страници две пространни семейни хроники, които обхващат четири поколения и целия ХХ век. Динев представя двама окъсани български емигранти, Искрен и Светльо, които се срещат на гроба на сръбски мафиот във Виена, а след това разказва ретроспективно историята на техните се-

⁷ Българското издание е в превод от френски на Стоян Атанасов, Малинка Велинова и др. (София: Дом на науките за човека и обществото, 2004). – Б. ред.

мейства, живеещи в Пловдив. Централно място е отредено на комунистическия период от 60-те до 80-те години на XX век и прехода на 90-те години. Първоначално вниманието е насочено към техните бащи, родени през 20-те години на XX век, които в края на 60-те години се спречкват пред родилния дом, където довеждат своите съпруги в напреднала бременност, и от този момент нататък воюват помежду си. С безгрижния разговорен тон на пикаресков роман всезнаещият разказвач описва безскрупулността и бруталността на бащата на Искрен – Младен, бивш функционер на БКП в Пловдив, и бащата на Светльо – Йордан, който като милиционер си е спечелил лоша слава с техниките си за разпит.

От взаимоотношенията между четирите поколения става ясно колко е силна връзката на по-възрастните с религията и преди всичко със суеверията, докато за по-младото поколение е присъщ атеизмът. При прехода не се осъществява приемственост на елита и често точно децата на номенклатурата са тези, които оказват политическа съпротива и/или бягат в Австралия или САЩ. Докато синът на комунистическия лидер, израснал под крилото на баща си, инвестира своя стартов капитал в криминални машинации (търговия с наркотици, измама, търговия с хора) и затова трябва да напусне България, Светльо се отправя към Виена, защото е завършил елитна немска гимназия. Важна е отпратката към един друг преход – прехода от фашистко-монархическа към комунистическа България през 1944 г. Докато на млади години Младен и неговият сефарадски приятел са участвали в комунистическата съпротива, то дядото на Светльо послъгва, че е бил партизанин (два дни преди идването на Червената армия се скрива в една нива с царевица), което след това му носи голям символен капитал. В най-общ план излиза, че българите се опитват да надхитрят комунизма и че хитростта и волята им за оцеляване набират все по-голяма сила.

Хиперболата, крайното хумористично преувеличение, спада към спецификата на пикаресковия роман. Динев постига това, от една страна, чрез преплитането на двете семейни истории, при което отделни членове на семейството се срещат почти на всяка крачка, но без да се познават. Преди всичко обаче хиперболата се постига чрез подигравателно ироничния тон, с който разказвачът привидно омаловажава трагедията и комунистическата тирания, но в крайна сметка именно чрез този контраст ги засилва.

Ангел Игов. *Кротките* (2015)

Този роман е изключителен пример за осмисляне на миналото и комунистическите престъпления. Разказана е историята на възникването

на така наречения „Народен съд“ (с автентични снимки в приложението), но е пресъздадена като фикция чрез персонажа на Емил Стрезов. Емил е плахо, слабичко момче, което по стечение на обстоятелствата попада в комунистическото движение и след като първоначално става милиционер, поема впоследствие ролята на главен обвинител. Историята на успешния сериал *В обувките на Сатаната*, която пресъздава преобразяването на един учител по химия в наркобос, тук се разиграва през 1944 г., когато Емил заедно със своя заекващ приятел Коста и тайната му любов Лиляна се срещат с политкомисаря Ценев и са подтикнати от него да съдействат на комунистическия режим. Действието се развива в стария еврейски квартал на София „Ючбунар“ и постоянно тематизира и еврейската гледна точка към тогавашните събития. В края на краищата става ясно, че при утвърждаването на комунистическата власт и предстоящата смяна на елитите отмъщението и недоволството са изиграли по-важна роля от тази на идеологията и политическите убеждения. Емил всъщност не принадлежи към лошите – в началото той спасява живота на един арестуван професор, в чието семейство е давал частни уроци. Но понеже пише пролетарска поезия и в своето стихотворение „Към палачите“ метафорично предсказва идеята за народен съд („Сега народът ще ви дири сметка, / ще седнете от другата страна...“, Игов 2015: 45), за партийните големци той изглежда възможно най-подходящият прокурор, който би издал смъртни присъди за стария елит. Редом с това обаче героят вижда съвсем трезво опортюнизма и егоизма на комунистите:

Бързо разбрахме, че хората на Ценев конфискуват от буржоазията и раздават на своите. Продоволствия – в речника на важните момичета с лозунгите, а по нашему – кльопачка.

(Игов 2015: 43)

Най-интересното в романа обаче е повествователната техника на пресъздаване на различни гледни точки, както и играта с местоимения. Разказвачът се обръща към Емил на „ти“, а на „вие“, във второ лице множествено число – към комунистите. В тази връзка е интересна употребата на местоимението „ние“, което може както да обединява, така и да разграничава: понякога „ние“ назовава старите жители на софийския квартал „Ючбунар“, сред които е и Емил, макар че той е от новодошлите, друг път обобщава днешния образ на колектива, който като сянка следва на всяка крачка Емил и така в известна степен предвещава разплата с него (най-малкото морална). В този втори случай с „ние“ Игов дава възможност на българските читатели да се почувстват съпричастни и да изразят позиция. Автохтонната гледна точка на софийския квартал (на Балка-

ните това се нарича „махала“) романът постига чрез език, напомнящ за пикаресковия роман (език, преведен от Андреас Третнер конгениално), който се отличава с архаизми и удивително тромави, но тъкмо затова толкова подходящи изразни средства.

Мирослав Пенков. *На изток от Запада* (2011)

Сборникът съдържа осем къси разказа и всички те се явяват представителни за транснационалната литература. В повечето случаи става дума за млад разказвач, който се е озовал в САЩ и се явява посредник между две култури. Но Пенков надхвърля тези рамки. Два пъти той включва гледната точка на младо момиче и/или на мюсюлманското малцинство. Неговите разкази се връщат назад към времето на комунизма, а посредством един дневник – дори към времето на въоръжената борба за Македония в началото на XX век. Пенков е толерантен, когато говори за своята нация: той директно възпроизвежда наивния и изпълнен с национална гордост дискурс за славното минало, но вкарва и лека ирония. Авторът пише за етнически и религиозни малцинства – като турското в Родопите или ромското в българските села.

Централна тема са непреодолимите контрасти и противоречия между поколенията и обществените системи, между България и САЩ. Тук се сблъскват светогледи, които трябва да бъдат най-напред изстрадани от героите. Всичко това превръща Пенков в типичен безотечественик (вж. Фос 2023).

В разказа *На изток от Запада* са проследени житейските истории на брат и сестра, които в периода от 70-те до 90-те години живеят край сръбско-българската граница. Разказвачът се влюбва в своята братовчедка Вера, която живее в „Сръбско“ и страда заради това, че там оспорват българския ѝ произход, докато той самият е измъчван от мисълта за своята материална неравностойност спрямо югославско-западната система (ключова дума: дънки). Неговата сестра започва любовна връзка с един сърбин от съседното село, но двамата са застреляни от граничари по време на среднощната им среща край реката. През 90-те години, т.е. в годините на прехода, разказвачът успява да събере пари и да замине за Белград, където го е поканила Вера, след като нейният сръбски съпруг, висш военен, е бил убит в Косово. Като пристига в Белград, той разбира, че Вера вече има нов партньор. Разказът черпи своята енергия от взаимното сръбско-българско приписване на отрицателни качества и етнически стереотипи.

Акцент в сборника представлява *Девширме* – поетичен разказ за културния шок. За заглавие е използвана турската дума, означаваща кръвен данък, т.е. насилствено събиране на момчета за османската армия на ени-

чарите. В културната памет на балканските нации кръвният данък заема централно място и е несъмнено доказателство за тяхната историческа роля на жертва. Без каквато и да било външна сюжетна обосновка мотивът за отвлечените момчета е включен като приказка за лека нощ на дъщерята и така попада в контекста на разказа за едно разпаднало се семейство. Български емигрант, който заедно с един свой приятел води живот на пияница без работа и без перспективи, взема дъщеря си от своята съпруга, предпочела да живее с богат български лекар. Бащата се опитва да избяга с приятеля и дъщеря си от едно торнадо, но всъщност попада директно в околото на бурята. Това е разказ за проваления и нещастен живот на емигрантите в САЩ. Антипатичният характер на новозабогателия български лекар е показан още в самото начало, когато става ясно, че той говори само на английски и иска да отучи и детето от майчиния му език. Така конфликтът за лоялност между предишния и новия баща се превръща в културен конфликт, а на съсипания алкохолик е отредена ролята да върне детето към българския му корен посредством приказки и разкази за миналото. Именно като защита на културната принадлежност майсторски е вплетен мотивът за еничарството.

Заклучение

Чрез феномена Георги Господинов и съвременната литература от Югоизточна Европа се опитахме да покажем, че българската литература и култура са неизменна съставна част на южнославянския културен ареал. Удостояването на Господинов с наградата „Букър“ за 2023 г. е голям успех за България и целия регион и се надяваме, че ще доведе до това повече автори от Балканите да бъдат превеждани и успешно издавани. В контекста не само на българското литературно поле, но и на постюгославската транснационална литература Господинов се откроява като космополитен писател, който размива границите между транснационална и нетранснационална литература. Интеграцията на Източните Балкани в ЕС и повишената мобилност водят дотам, че много от критериите за източноевропейската литература на диаспората, каквито все още се прилагат към Милан Кундера, вече не са актуални. Не съществува окончателно изселване, одисея или завръщане веднъж завинаги на Балканите. Вместо това във *Времеубежище* на Георги Господинов откриваме и вънпоставения поглед към региона, но и принадлежната към него гледна точка, излъчваща едновременно емпатия и отчужденост. Пътуваният между светове персонаж на Господинов гледа критично на родната си страна, но също така критично и иронично коментира проектите за идентичност на всички останали европейци.

ЛИТЕРАТУРА

- Дамрош 2018:** Damrosch, D. *How to Read World Literature*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2018.
- Динев 2003:** Dinev, D. *Engelszungen*. München: btb Verlag, 2003.
- Господинов 2001:** Господинов, Г. *И други истории*. [Gospodinov, G. I drugi istorii.] Пловдив: Жанет 45, 2001.
- Господинов 2006:** Gospodinov, G. *Gaustin oder Der Mensch mit den vielen Namen*. Bulgarisch-deutsche Ausgabe. Klagenfurt/Celovec: Wieser, 2004.
- Господинов 2006:** Господинов, Г. *Аз живях социализма. 171 лични истории*. [Gospodinov, G. Az zhivyah sotsializma. 171 lichni istorii.] Пловдив: Жанет 45, 2006.
- Господинов 2015:** Gospodinov, G. *The Physics of Sorrow*. New York: Open Letter Books, 2015.
- Господинов 2023:** Господинов, Г. *Времеубежище*. [Gospodinov, G. Vremeubezhishte.] Пловдив: Жанет 45, 2023. Gospodinov, G. *Time Shelter*. London: Orion Publishing Group, 2023.
- Господинов, Генова 2006:** Господинов, Г., Я. Генова. *Инвентарна книга на социализма*. [Gospodinov, G., Y. Genova. Inventarna kniga na sotsializma.] София: Просвета, 2006.
- Игов 2015:** Игов, А. *Кротките*. [Igov, A. Krotkite.] Пловдив: Жанет 45, 2015.
- Игов 2019:** Igov, A. *Die Sanftmütigen*. Berlin: eta-Verlag, 2019.
- Льофлер 2014:** Löffler, S. *Die neue Weltliteratur und ihre großen Erzähler*. München: C. H. Beck, 2014.
- Пенков 2011:** Пенков, М. *На изток от Запада*. София: Сиела, 2011. Penkov, M. *East of The West*. Toronto: Bond Street Books, 2011.
- Чосе, Фос 2021:** Being the (post)socialist Minotaur. Georgi Gospodinov in an interview with Belfjore Qose and Christian Voss. // *Südosteuropa-Mitteilungen* 61, 2021, 6, 73 – 82.
- Фос 2009:** Voß, Chr.(ed.). *EU-Bulgaristik. Perspektiven und Potenziale. Festgabe für Norbert Randow zum 80. Geburtstag*. München: Kubon & Sagner, 2009 (= Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europe, 6).
- Фос 2023:** Voß, Chr. Religionsgrenzen und Transnationalität in der neuen Literatur aus Südosteuropa. // *Südosteuropa Mitteilungen* 63, 2023, 2, 87 – 96.
- Хаусбахер 2019:** Hausbacher, E. Transnationale Schreibweisen in der Migrationsliteratur. // *Handbuch Literatur & Transnationalität*. Eds. D. Birschhoff, S. Komfort-Hein. Berlin – Boston: De Gruyter, 2019, 187 – 202.

Превод от немски: Радослава Минкова

Доц. д-р Марияна БИЙЕЛИЧ (Marijana Bijelić, marijanabijelic@yahoo.com) преподава българска литература в Загребския университет. Тя е член на Катедрата по южнославянски езици и литератури на Философския факултет. Завършила е през 2005 г. хърватска филология и славянски филологии във Философския факултет на Загребския университет. През 2011 г. защитава докторска дисертация на тема „Жертвоприношението като структурен модел на „септемврийската литература“ в контекста на българския литературен авангардизъм“ („Žrtvovanje kao strukturni model 'septembarske književnosti' u okviru bugarske književne avangarde“) във Философския факултет на Загребския университет. Нейни преводи на българска поезия са включени в антологията *Преглед на българската литература от 19. и 20. век (Pregled bugarske književnosti 19. i 20. stoljeća, 2012)*. През 2016 г. е избрана за доцент към Катедрата по южнославянски езици и литератури на Философския факултет в Загребския университет. Научните ѝ интереси и публикации са в областта на новата българска литература, предимно на българския литературен авангардизъм, и на сравнителното проучване на южнославянските литератури.

Проф. д.ф.н. Патрик БОРОВЯК (Ptryk Borowiak, ptryk@amu.edu.pl) е славист езиковед. Научните му интереси са насочени към проблемите на езиковата комуникация с особен акцент върху връзката ѝ с ономастиката, както и върху съвременните тенденции в развитието на славянските езици. В продължение на няколко години преподава в Института по славянска филология и във Факултета по полска и класическа филология към университета „Адам Мицкевич“ в Познан, а също и в университетите в Лодз, Щечин и Вроцлав. Автор на няколко десетки публикации и на монографиите *Powdiw w nazwach. Historia i współczesność w toponimii zapisane* (2011), *Od Sofii do Melnika. Nazwy bułgarskich miast* (2014), *Design szaszetki z cukrem. O komunikowaniu się z rzeczami* (2020, в съавторство с Александер Миколайчак) и *Polskie i bułgarskie firmonimy w perspektywie komunikacyjno-wizualnej* (2021). Съредактор е на 9 сборника, в които са публикувани текстове на полски, руски, украински, български, македонски, сръбски и хърватски език.

Проф. д.ф.н. Мариола ВАЛЧАК-МИКОЛАЙЧАКОВА (Mariola Walczak-Mikołajczakowa, mawal@amu.edu.pl) е езиковедка, българистка, писателка и преводачка, професор по славянско езикознание. Завършила е Филологическия факултет на Познанския университет „Адам Мицкевич“ (УАМ). От 1988 г. година работи към Катедрата по славянска филология в същия университет. През 1996 г. защитава док-

торат в областта на сравнителното славянско езикознание, а през 2005 година – професура. Своята научна и преподавателска работа посвещава на историята на българския книжовен език, на българската историческа диалектология и лексикология, а също така на българския словесен фолклор и народните обичаи. В периода 1998 – 1999 г. работи като лектор по полски език в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. От 2007 до 2014 г. е председателка на Комисията по славистика към Полската академия на науките в Познан.

Авторка е на над 150 научни статии и 14 книги, между които *Język piśmiennictwa bułgarskiego. Zarys dziejów* (1998), *Balkańskie rytmy życia, czyli o tradycji przechowanej w języku* (2001), *Tajemnice słowiańskich bogów* (2001), *Piśmiennictwo katolickie w Bułgarii. Język utworów II połowy XVIII wieku* (2004), *Chrześcijańska Bułgaria* (2007), *Bułgarski Ezop* (2009), *Kolory w języku i kulturze bułgarskiej* (2022).

Гл. ас. д-р Мария ДУДАШ (Mária Dudás, dudas.maria@btk.elte.hu) преподава български език и езикознание към Катедрата по славянска филология в университета „Лоранд Йотвъош“ (ELTE) в Будапеща, където е завършила специалността „Български език и литература“. От 2000 г. година работи към Катедрата по славянска филология в същия университет. Защи́тава докторска степен в областта на сравнителното славянско езикознание през 2007 г. Научните ѝ интереси са в областта на терминологията на съвременния български и унгарски книжовен език, на българската и унгарската фразеология, на българското и унгарското словообразуване. Авторка е на над 60 научни статии и на монографията *Съпоставителни изследвания върху унгарската и българската езикова картина на света. Комплексен фразеологичен анализ (Magyar-bolgár kontrasztív nyelvi világgép. Összevető frazeológiai elemzések, 2022)*. Участва като съставител на двутомна антология на българската литература (*Bolgár irodalmi antológia, 2009, 2010*).

Д-р Анжелика КОШЕРАДЗКА (Angelika Kosieradzka, angelika.kosieradzka@uw.edu.pl) е българистка, балканистка и полска изследователка към Института по западна и южна славистика към Варшавския университет. През 2021 г. защитава докторската си дисертация на тема „Пейзажът на социалистическия град като обект на българските художествени практики след 1989 г. Случаят София“ („Krajobraz socjalistycznego miasta jako przedmiot bułgarskich praktyk artystycznych po 1989 roku. Przypadek Sofii“). Автор е на културни и антропологични изследвания на пространството и на урбанистични

изследвания, както и на студии, посветени на разбирането за славянството в съвременната култура.

Доц. д-р Павел КРЕЙЧИ (Pavel Krejčí, pkrejci@phil.muni.cz) е преподавател в Катедрата по славистика на Масариковия университет, Бърно. Научните му интереси са в областта на сравнителната граматика на южнославянските езици (преди всичко сръбския, хърватския и българския) и чешкия, стандартизацията на книжовните езици в южнославянски контекст, фразеологията, транслатологията. Автор е на три монографии по сравнителна чешко-българска, чешко-сръбско-българска и чешко-хърватско-българска фразеология (*Bulharská a česká publicistická frazeologie ve vzájemném srovnání*, 2006); *Srbská frazeologie v českém a bulharském překladu. Kontrastivní analýza*, 2015; *Toponyma v české, chorvatské a bulharské frazeologii*, 2022), на две монографии, посветени на развитието на съвременните южнославянски езици (*Přehled vývoje jihoslovanských spisovných jazyků. Od 9. do počátku 19. století*, 2014; *Eight Fragments from the World of Serbian, Croatian, Bosnian and Montenegrin Languages. Selected South Slavonic Studies 1*, 2018), и на една монография по сравнително чешко-южнославянско езиковедие (*Eleven Fragments from the World of Czech and South Slavonic Languages. Selected South Slavonic Studies 2*, 2019).

Доц. д-р Елена КРЕЙЧОВА (Elena Krejčová, ekrejcova@phil.muni.cz) е от Катедрата по славистика на Масариковия университет, Бърно. Преподава български език, сравнителна граматика на славянските езици и старобългарски език. Научните ѝ интереси са в областта на сравнителното славянско езиковедие, палеославистиката, транслатологията, психолингвистиката. Авторка е на редица речници и учебни помагала по български език като чужд, както и на книгите *Славянският Вавилон. За интерференцията между славянските езици* (2016), *Slovoledné změny v bulharských a srbských evangelních památkách z 12. a 13. století*. (2016), *The Power of Public Speech* (2017, в съавторство с Надежда Сталянова), *Quo vadis, philologia?* (2017, в съавторство с Павел Крейчи), *Преводът и неговите предизвикателства* (2020). Тя е авторка и на следните речници: *Česko-bulharský právnícký slovník* (2014), *Česko-bulharský a bulharsko-český tematický slovník s úkoly na procvičování slovní zásoby. Lexikální minimum ke státní závěrečné zkoušce* (2014), *Česko-bulharský specializovaný slovník právnícké, ekonomické a společensko-politické terminologie* (2016), *Кратък тематичен речник на българския, чешкия, полския и украинския език* (2016, в съавторство с Надежда Сталянова и Олга Сорока) и др.

Проф. д-р Илияна КРЪПОВА (Iliana Krpova, krpova@unive.it) е преподавател по езиковедие и българистика в Университета Ка'Фоскари, Венеция, Италия. Авторка е на книгите *Лекции по езиковедие* (2000), *Ноам Чомски. Студии за езика и философията на ума* (съст. и превод, 2012), *Морфосинтаксис на личните глаголни форми* (2014), *Българо-италиански/Италианско-български речник* (в съавторство с Д. Селвиели, А. Асенова, М. Попова, Милано, 2017), както и на студии и статии, посветени на българския език в славянски и балкански контекст. Последната ѝ монография в съавторство е посветена на европейския езиков съюз и мястото на българския език в него. Интересите ѝ са в областта на общата лингвистика, генеративната граматика, съпоставителната лингвистика, лингвистичната типология и историята на българския език.

Доц. д-р Христина МАРКУ (Χριστίνα Μάρκου, cmarkou@bscc.duth.gr) е езиковед и ръководител на специалността „Български език и литература“ в Департамента за езици, литератури и култури на черноморските страни към Демокритовия Тракийски университет в Комотини, Гърция. Завършва през 1985 г. славянска филология (полонистика) в СУ „Св. Климент Охридски“ и в същия университет през 2004 г. защитава докторска дисертация на тема „Проблемът за вида в новогръцки език в съпоставка със славянския глаголен вид (върху материал от български, руски и полски)“. От 2000 г. е преподавател в Демокритовия университет, където води курсове в бакалавърски и магистърски програми по български език, българска литература, история на българския език, теория и практика на превода. Основните ѝ изследвания са в областта на славянското и балканското езиковедие, етнолингвистиката, фразеологията, теорията и практиката на превода. Авторка е на монографиите *Грамматична система и аспектиалност. Българският език в сравнение с другите славянски езици и новогръцкият* (*Γραμματικό σύστημα και οφιακότητα. Η βουλγαρική γλώσσα σε σύγκριση με τις άλλες σλαβικές και την ελληνική*, 2013) и *Проблеми на контрастивната фразеология (български и гръцки): еквиваленти и различия* (*Ζητήματα αντιπαραβολικής φρασεολογίας (βουλγαρικής και ελληνικής): ισοδυναμίες και διαφοροποιήσεις*, 2020).

Превежда българска художествена литература, като например *Старопланински легенди* на Й. Йовков (Θρύλοι του Αίμου, 2016, μετ. Χ. Μάρκου, Ζ. Πολίτου, Μ. Αλμπάνης).

Проф. д-р Хюсени МЕВСИМ (hmevsim@gmail.com; hmevsim@ankara.edu.tr) е преподавател по български език и литература във Факултета по език, история и география на Анкарския университет.

Роден е в с. Козлево, обл. Кърджали. Завършва българска филология в Пловдивския университет (1989). Установява се в Република Турция (1991), първоначално в Бурса и Истанбул, а впоследствие в Анкара (2001), където защитава магистратура (2002) и докторат (2005). Автор е на редица монографии, студии и изследвания на турски и български език в областта на литературната история и българско-турските културни и литературни връзки, сред които: *Житие на Стефан Лазаревич от Константин Костенечки (15. Yüzyıl Bulgar Yazarı Konstantin Kostenecki'nin Stefan Lazareviç'in Yaşamöyküsü Başlıklı Yapıtı, 2007)*, *Пътюването на Чудомир в Турция (1932) (2012)*, *Фотографиите на Богдан Филов от Балканските войни (1912 – 1913) (Bogdan Filov'un Balkan Savaşları (1912 – 1913) Fotoğrafları, 2013)*, *Между два бряга (2014, Годишна награда на Съюза на преводачите за авторска книга)*, *Никола Фурнаджиев и Истанбул (2015)*, *Диарбекирски заточеници (1862 – 1878) (Diyarbakır Sürgünleri (1862 – 1878), 2016)*, *Петър Дачев и Истанбул (2017)*, *Земя пределна. Страници от българско-турските културни връзки (2019, Национална награда „Христо Г. Данов“ за книга в областта на хуманитаристиката, 2020)*, *Атанас Далчев в Солун и Истанбул (2021, Специална награда „Хеликон“ за забележителен литературно-исторически принос, 2022)* и др. Превежда и представя документална (Михаил Маджаров, Христо Бръзицов, Константин Величков, Петър Дачев, д-р Христо Стамболски, Никола Начов, Ванда Зембжуска, Евгения Марс, д-р Йосиф Любенов, Петър Матеев, Ангел Каралийчев, Васил Кънчов, Димитър Гаджанов, Ефрем Каранов, д-р Тодор Янков, Петко Славейков, както и от Илбер Ортайлъ, Дженаб Шахабеддин и др.) и художествена (Антон Баев, Христо Карастоянов, Зюлфю Ливанели, Виктор Пасков, Жале Санджак, Чудомир, Феридун Андач, Решад Нури, Айше Кулин, Божана Апостолова и др.) литература. Превежда драматургия от Добри Войников, Йордан Радичков, Станислав Стратиев, Стефан Цанев, Константин Илиев, Недялко Йорданов, Христо Бойчев, Елин Рахнев, която се радва на блестящ сценичен успех в Турция, както и от Ибрахим Шинаси, Намък Кемал, Тунджер Джудженоглу и др. Продължава да се занимава с литературна история и да превежда поезия, драматургия и документална литература от български, турски и руски език.

Д-р Якуб МИКУЛЕЦКИ (Jakub Mikulecký, jakub.mikulecky@abv.bg) е завършил славистика в Университета в Пардубице, Чехия. През 2016 г. защитава докторат в ПУ „Паисий Хилендарски“ на тема „Егон Бонди, или за поетиката на чешкия ъндърграунд“. Работи като научен сътрудник в Славянския институт при Чешката академия на науките в Прага. Интересите му са в областта на славянските литератури от втората половина на

XX век, ъндърграунд културата и емигрантската литература в страните от Източния блок. Автор е на монография, посветена на неофициалната българска литература от периода 1944 – 1989, която е отличена с наградата за млад учен на Чешката академия на науките (*Mezi disentem, undergroundem a šedou zónou. Neoficiální bulharská literatura 1944 – 1989*, 2021).

Гл. ас. д-р Радослава МИНКОВА (r_minkova@uni-plovdiv.bg) е преподавателка по немски език и немска литература към Катедрата по романистика и германистика във Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ от 1995 г. През 1994 г. получава магистърска степен по германистика, немски език като чужд и българистика в Лайпцигския университет. През 1994 и 1995 г. преподава практически немски език и немска литература във Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. През 2002 г. във Филологическия факултет на Лайпцигския университет защитава дисертационен труд върху творчеството на Томас Бернхард и Кристоф Хайн, който е издаден във Франкфурт на Майн (*Zur Problematik des Fremdseins in Thomas Bernhards und Christoph Heins Erzählwerken*, 2002). Авторка е на научни статии предимно в областта на съвременната немскоезична литература. Главен редактор е на сборник с научни статии от Седмата международна конференция на Съюза на германистите в България (*WENDEZEITEN: Erfahrungen – Erwartungen – Erzählungen*, 2023). Научните ѝ интереси са в областта на немската литература, сравнителното литературознание и превода. Член е на Съюза на германистите в България.

Проф. д.ф.н. Борис НОРМАН (boris.norman@gmail.com) е завършил славянска филология при проф. Ю. С. Маслов в Ленинградския университет (1966). От 1968 до 2020 г. работи в Беларуския държавен университет (Минск, Беларус), включително като ръководител на Катедрата по общо и теоретично езикознание. През 2015 г. е удостоен със званието „доктор хонорис кауза“ на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Изнасял е лекции и доклади в редица университети в Европа, САЩ и Азия. Научните му интереси са в областта на граматиката на славянските езици (в това число българския), социо- и психолингвистиката, лингвистичната прагматика и дидактиката. В областта на българистиката са неговите книги *Переходность, залог, возвратность (на материале болгарского и других славянских языков)* (1972), *Българският език. Учебно пособие* (1980), *Българският език в лингвострановедческия аспект* (2005), *Лингвистическа прагматика на материале руского и других славянских языков* (2009).

Проф. д-р Кристиан ФОС (Christian Voss, vosschri@hu-berlin.de) е ръководител на Катедрата по южнославянски изследвания в Хумболтовия университет в Берлин (от 2006 г.). Изследванията му са насочени към интерфейса на социолингвистиката, историографията и антропологията и се фокусира върху южнославянско-гръцкия граничен регион. Хабилизацията му от 2004 г. на тема „Континуумът македонски диалект/стандарт“ е финансирана от Германската фондация за научни изследвания (DFG). Ръководил е изследователски проекти по проблемите на идентичността сред балканските мюсюлмани, за лингвистичните джендър рефлексии в Хърватия, Сърбия и Албания, както и за историческите граници в албанско-македонската контактна зона. Има публикации по въпроси на балканистичната социолингвистика. Съставител е на няколко научни сборника, сред които: *Minorities in Greece, Historical Issues and New Perspectives* (2003, заедно със Севаста Трубета), *Marginal linguistic identities, Studies in Slavic contact and borderland varieties* (2006, заедно с Дитер Щерн), *Habsburg vs. Ottoman legacy in the Balkans: Language and religion to the north and to the south of the Danube* (2010), *Co-Ethnic Migrations Compared, Central and Eastern European Contexts* (2010, заедно с Ясна Чапо и Клаус Пот), *Doing Gender – Doing the Balkans, Dynamics and Persistence of Gender Relations in Yugoslavia and the Yugoslav Successors or States* (2012, заедно със Симоне Раилич и Росвита Кершен-Пеянич). От 2016 г. е директор на новосъздадения Интердисциплинарен център за транснационални изследвания на границите „Crossing Borders“ и е ръководител на новосъздадената мрежа „Liberal Arts in the Western Balkans“ (подкрепена от ERASMUS+ и DAAD). През 2021 г. заедно с Белфьоре Чосе от Тирана инициира поредицата от интервюта „Balkan-World Literatures“, а през 2022 г. – поредицата „Soft Power Literature?“ за литературната рецепция и имагология на Русия в Балканите (и двете се публикуват редовно на сайта на „Südosteuropa-Mitteilungen“ (<https://www.sogde.org/de/publikationen/suedosteuropa-mitteilungen/>)).

Кристиан Фос е основател и редактор на книжната поредица *Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europe* (<https://www.peterlang.com/series/slcc>). Член е на редакционните колегии на редица периодични издания.

Доц. д-р Димитрина ХАМЗЕ (hamzed@uni-plovdiv.bg) е преподавател по полски език към Катедрата по славистика в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Темата на дисертационния ѝ труд, защитен през 2016 г., е „Езиково изразяване на комичното върху материал от творчеството на Витолд Гомбрович“. Научноизследователските ѝ интереси са в областта на когнитивната лингвистика, семантиката и

лингвистичната прагматика, теорията и естетиката на комичното, интеркултурната комуникация, философията на езика, философията на ценностите, културологията. Авторка е на монографиите *Езикът на комичното. Върху творчеството на полския писател новатор Витолд Гомбрович* (2016) и *Гротеск как интеркултурна ценност* (Lambert Academic Publishing, 2018).

Доц. д-р Марцел ЧЕРНИ (Marcel Černý, cernymar@slu.cas.cz) завършва магистратура по бохемистика, сравнителна славистика и българистика във Философския факултет на Карловия университет в Прага (1992 – 1999), след което защитава докторат в областта на славянските литератури (2007). От 2001 г. е назначен в Славянския институт към Чешката академия на науките, а от 2007 г. е научен сътрудник в същата институция. От 2010 г. е назначен към Катедрата по южнославянски и балканистични изследвания и преподава история на българската литература от Възраждането до наши дни. Литературоведските му интереси са в областта на българистиката, сорабистиката, историята на славистиката и чешко-южнославянските културни взаимоотношения. Участва като съавтор или съставител на редица научни издания: *Полята на чешката интелигенция в общественения живот на следосвобожденска България/Uloha české inteligence ve společenském životě Bulharska po jeho osvobození* (2008), *Slovanské bájesloví Karla Jaromíra Erbena* (2009), *Pražské stopy Jakuba Barta-Cišinského* (2010), *Literatury a žánry v evropské dimenzi. Nejen česká literatura v zorném poli komparatistiky Karla Krejčího* (2014), *Počátky novodobých literatur a metamorfózy romantismu u jižních Slovanů, Rumunů a Albánců* (2015), *Matija Mesić i češki i slovački suvremenici (pisma 1846. – 1875.)* (2016), *Slovník jazyka staroslověnského: historie, osobnosti a perspektivy* (2016). Съставител е също така на издания, представящи различни творчески личности, например позабравения писател и художник Емерих Алоис Хрушка или българската поетеса Лидия Гълъбова, живееща в Прага. Превежда българска художествена литература.

СТАНДАРТ ЗА ОФОРМЯНЕ НА ТЕКСТОВЕТЕ

Предложените за публикация текстове се изпращат на адрес: **slavdialozi@gmail.com**. Приемат се материали, които не са публикувани в друго издание на български език.

Всяка годишнина се състои от две книжки, като първата е нетематична, а втората – тематична. Темата на предстоящата годишнина се обявява на сайта на списанието (<https://dialozi.uni-plovdiv.bg/>) най-късно до края на юли.

Сроковете за изпращане на статии, преводи и рецензии са, както следва: **за нетематичния брой – 30 ноември, за тематичния – 31 май**. Нетематичната книжка излиза от печат до края на май (следващата година), а тематичната – до края на ноември (същата година).

Всеки автор и преводач, който предлага текст за публикация, трябва да приложи и кратка автобиографична справка: научни степени и звания, месторабота, сфера на творчески интереси, най-важни публикувани книги (в скоби посочва годината на издаването), награди.

I. Стандарт за оформяне на научните статии

Приемат се научни статии за следните рубрики: „Памет“, „Културна история“, „Езикознание“, „Литературознание“, „Славистиката по света“, „Дебюти“.

Текстовете трябва да бъдат с минимален обем от 15 000 знака. Публикуват се и студии с обем от 45 000 до 60 000 знака. Страниците не се номерират.

Чуждестранните научни статии се публикуват в превод на български език.

Шрифт на основния текст: Times New Roman; подравняване: двустранно (Justify), междуредие: единично (Single), размер 12 pt. Отстъп за нов ред: 1,25; формат **.doc**.

В случай че са използвани **други шрифтове**, те трябва да се изпратят като прикачени файлове на посочения електронен адрес, а текстът да бъде предаден във формат **.doc** и **.pdf**.

Заглавието се изписва с големи букви (All caps), центрирано (Times New Roman; Bold, Single, 14 pt.), а под него (след един празен ред) с малки букви без съкращения – името, фамилията и работното място на автора (Times New Roman; Bold, Single, 14 pt.).

Преди основния текст на статията се включват кратка **анотация и ключови думи на руски и на английски език** (всяка една от двете анотации заедно с ключовите думи да бъде в обем между 800 и 1000 знака). Преди анотацията се изписват на съответния език името на автора и заглавието на статията. Размер на шрифта – 11 pt., Bold, Single.

Цитирането на източниците в текста (фамилия на автора, транскрибирана на български, шпация, година на изданието, двоеточие, шпация, номер на страницата) става в кръгли скоби по следния модел: (Куцаров 2007: 45). Ако е сборник, се посочва фамилията на редактора или съставителя, запетая, след което се изписват „ред.“ или „съст.“, годината на изданието, двоеточие, шпация, номерът на страницата, напр. (Апресян, ред. 2003: 56).

Бележките към текста се дават под линия на всяка страница (Times New Roman; Single, 10 pt.).

Заглавията на произведения се изписват в курсив (*Italic*) без кавички.

Заглавията на периодични издания се отбелязват с кавички (Normal).

Библиографията се прилага в края на статията. Най-напред вляво на страницата след пропускане на празен ред се изписва заглавието на рубриката: ако текстът е на български/руски: **ЛИТЕРАТУРА** (Small caps, Bold, 12 pt.). Пропуска се един ред. На следващия ред започва подреждането на авторите в азбучна последователност, без номериране (Times New Roman; Single, 12 pt.).

Библиографският опис включва **само** цитираните или споменатите в основния текст заглавия и/или автори. Ако библиографската единица е на кирилица, след изписването на оригиналния език името на автора и заглавието се транслитерират на латиница и се поставят в квадратни скоби [], като преди затварящата скоба се пише точка (вж. по-нататък примерите).

Оформянето става по следния начин:

- фамилия на автора (ако е сборник – фамилия на редактора); фамилията на чуждоезичните автори се **транскрибират** на кирилица;
- година на издаване (и двете – **Bold**), двоеточие, шпация;
- фамилия, запетая, инициал или инициали на автора (с точка и шпация, ако инициалите са два) в оригинал (Normal), след което се оставя шпация;
- заглавието на книгата или сборника (*Italic*), след което се поставя точка;
- град, двоеточие, шпация, издателство (името му **не** се дава в кавички, когато не е предшествано от съчетания като УИ, ИК и др.), запетая, шпация, годината на издаване и точка (Normal).

Ако е цитирана статия, заглавието ѝ се дава в Normal, поставя се **точка, шпация, след това се пишат две наклонени черти (//)** и след тях се цитира заглавието на книгата или списанието (*Italic*), посочват се мястото и годината на издаване, при списанията – и броят (въведен с № и шпация след него), както и страниците на статията (с дълго тире, оградено с шпации, напр. 15 – 25). Когато статията е от вестник, след

броя (№ и шпация след него) се добавя датата, а на последна позиция – страниците. В края се поставя точка.

При електронните източници след заглавието се дава датата на публикацията и страниците (ако са посочени), след това – в ъглести скоби – адресът на съответния уебсайт, а накрая в кръгли скоби – датата на влизане (вж. примерите по-долу).

При повече публикации от един и същи автор през една и съща година след годината (без шпация) се слага буква а, б, в.

За имената на чуждите автори при **транслитерацията** в квадратните скоби се запазва изписването им в оригиналния език: напр.

Вьолфлин 1985: Вьолфлин, Х. *Основни понятия на историята на изкуството*. [Wölfflin, H. *Osnovni ponyatiya na istoriyata na izkustvoto*.] София: Български художник, 1985.

За улеснение уеднаквяваме някои принципи на транслитерация там, където е логично.

Общи принципи на транслитерация на някои специфични буквени знаци и съчетания в българския и в руския език:

Български език и руски език	Транслитерация на български думи	Транслитерация на руски думи
ж	zh (zhena)	zh (zhit')
х	h (hlyab, tih)	h (hleb, tihij)
ц	ts (tsentar)	ts (tsentr)
ч	ch (chas)	ch (chas)
ш	sh (nash, Pashov)	sh (nash, shestoj)
ы	–	y (syn, kryzhovnik)
ё	–	e (elka, ezh, emkij, Fedorov)
э	–	e (etot, poet)
й (само в края на думата)	j (geroj, HO geroya)	j (geroj, HO geroya, russkij, molodoj, emotsional'nyj; istorij, ponyatij)
йо,ьо,ю,я	y (rayon, Karagyoza, tyutyun, yabalka, slavyanski, evropeyski, Slaveykov, istoriya, ponyatiya, mladiya, mladiyat)	y (yunost', Yuriy, yabloko, yazyk, slavyanskij, evropeyskij, Slaveykov, istoriya, ponyatiya, molodaya)
Краесловно -ия → ia (в същ. собств. имена)	Chehia, Maria, Sofia, Rusia	Chehia, Maria, Sofia изкл.: Rossiya

Редакционният екип настойчиво моли да се обърне внимание на **разликата при транслитерация** на едни и същи кирилски букви (вж. табли-

цата по-долу). Тази разлика се налага от действието на различни закони за транслитерация в двата езика¹.

Различни принципи на транслитерация на едни и същи буквени знаци в българския и в руския език:

Български език и руски език	Транслитерация на български думи	Транслитерация на руски думи
щ	sht (shtastie)	shh (shhast'e, Shherba, govoryashhij)
ь	y (sinyo, shofyor)	' (lingvokul'tura, rech')
ъ	a (san, patnik, Grancharov)	'' (два последователни апострофа без интервали) (ob''yasnenie)

При транслитериране на сръбска кирилица името на автора и заглавието се изписват на сръбска латиница.

Пейчич 2015: Пејчић, А. Улога у „свету“, „свет“ у улози: грађанске драме Бранислава Нушића. [Pejčić, A. Uloga u „svetu“, „svet“ u ulozi: građanske drame Branislava Nušića.] // *Philologia mediana*, 2015, № 7, 177 – 193.

За транслитерирането от кирилица на имена, придобили популярност във форма, несъвпадаща с правилата на споменатия закон за транслитерация от български на английски, се допуска популярното им изписване, напр. Paisii, Jakobson. Същото се отнася за романизацията на руска кирилица: Bakhtin, Chekhov и др.

Пунктуационните знаци и в основния текст, и в библиографията (преди всичко кавички, двоеточие и тирета) се изписват според нормата, утвърдена за съответния език: напр. българските кавички са долни и горни, обърнати винаги навън („имама“), руските кавички са ъглести «без интервали» за разлика от френските, които също са ъглести, но «с интервали»; английските кавички са само горни и са обърнати към думата (“what”). Чешките, сръбските и хърватските кавички са идентични с българския стандарт, а полските се различават само по затварящите, които са обърнати навътре („tutaj”).

¹ При транслитерирането е необходимо да се следват правилата от *Закона за транслитерация* от български на английски (обн. – ДВ, бр. 19 от 13 март 2009 г., посл. изм. – ДВ, бр. 98 от 13 декември 2019 г.) – може да бъде намерен напр. тук: <<https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135623667>>. Препоръчва се да се използва инструментът за автоматично транслитериране от българска кирилица, следващ този закон: <<https://slovoed.com/transliteration/>>, като се отчитат посочените по-горе изключения. В руски текстове за удобство се следват правилата за опростено транслитериране, които са описани подробно тук: <<http://docs.cntd.ru/document/1200113788>>, като се имат предвид указаните по-горе изключения. Препоръчва се да се използва инструментът за автоматично транслитериране на Яндекс, който е най-близо до избрания стандарт и позволява да се избира някои филтри: <<https://www.seo-ap.ru/translit/>>.

Примери за оформяне на библиографията

ЛИТЕРАТУРА

Монографии

Караулов 1999: Караулов, Ю. Н. *Активная грамматика и ассоциативно-вербальная сеть*. [Karaulov, Yu. N. *Aktivnaya grammatika i assotsiativno-verbal'naya set'*.] Москва: ИРЯ РАН, 1999.

Куцаров 2007: Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. [Kutsarov, Iv. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.

Лейкоф, Джонсън 1980: Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.

Норман 1994: Норман, Б. Ю. *Грамматика говорящего*. [Norman, B. Yu. *Grammatika govoryashhego*.] Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1994.

Статии

Георгиев 1985: Георгиев, Вл. Възникване на нови сложни глаголни форми със спомагателен глагол „*има*“. [Georgiev, Vl. *Vaznikvane na novi slozhni glagolni formi sas spomagatelen glagol „itam“*.] // Вл. Георгиев. *Проблеми на българския език*. София: БАН, 1985, 113 – 137.

Хоржинек 1969: Hořinek, Zd. Hlava. // *Divadlo* 20, 1969, č. 2, 71 – 75.

Електронни издания

Ефтимова 2011: Ефтимова, А. Психолингвистиката – що е то? [Eftimova, A. *Psiholingvistikata – shto e to?*] // *Litera et Lingua*. Електронно списание. 2011, т. 8, кн. 1, <<https://naum.slav.uni-sofia.bg/lilijournal/2011/8/1/eftimovaa>> (14.05.2019).

Ако статията е от вестник, оформлението е следното:

... // *Литературен глас*, V, № 161, 24.IX.1932, с. 4.

В статиите, написани на чужд език, се запазва същият формат, като библиографските данни се дават на езика на статията или транслитерирани.

II. Стандарт за оформяне на преводите

Всеки предложен превод е придружен със съответния оригинал.

При превод на научна статия се спазват посочените по-горе правила.

При превод на художествен текст преводачът трябва да представи:

- творческа биография на преведения автор (от 4000 до 5000 знака),
- снимка на преведения автор,

- пълни библиографски данни на ползвания източник, от който е взет съответният оригинал.

В случай че преводачът включва пояснителни бележки под линия, трябва в края на всяка от тях да отбележи: – Б. пр. Респективно, ако в текста има авторски бележки, се добавя: – Б. а.

Името на преводача се слага след текста.

III. Стандарт за оформяне на рецензиите

Публикуват се рецензии за:

- научни издания, излизали в България и в чужбина, които имат отношение към славянските езици, литератури и култури;
- преведени на славянски език художествени книги на български автори;
- преведени на български език художествени книги на значими писатели от славянския свят.

Обемът на рецензиите е между 10 000 и 20 000 знака.

Вместо заглавие се дават пълни библиографски данни на рецензираната книга, включително ISBN и общият брой на страниците (Bold).

Пример: *Александър Пушкин. Драматургия. Театрална естетика (съставителство, предговор, коментарен апарат и превод от руски: Людмил Димитров). София: ИК „Колибри“, 2019, 568 с. ISBN 978-619-02-0526-5.*

Рецензиите се публикуват на български език.

Името на рецензента се слага след текста. Под него се дава името на преводача (ако има такъв).

Рецензираната книга трябва да е публикувана най-много три години преди годишнината на списанието, за която е предвидена рецензията.

Забележка

Редакционният екип си запазва правото да не публикува текстове, които не са оформени по посочения стандарт и не са предадени на съответния електронен адрес до определения краен срок.

СЛАВЯНСКИ ДИАЛОЗИ

Списание за славянски езици, литератури и култури

година XX, 2023, книжка 32

Българска, първо издание

Коректор: Гергана Иванова

Предпечатна подготовка: Георги Ташков

Печат и подвързия: Пловдивско университетско издателство

Пловдив, 2023

ISSN 1312-5346

